

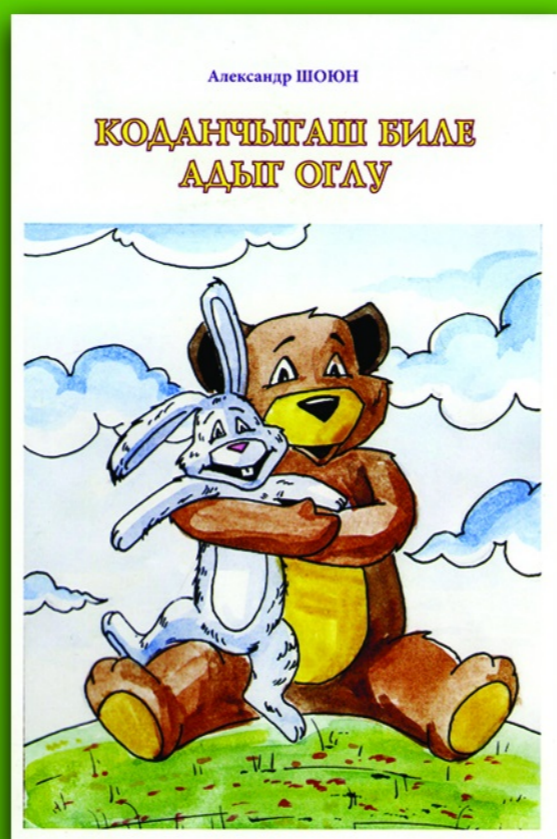
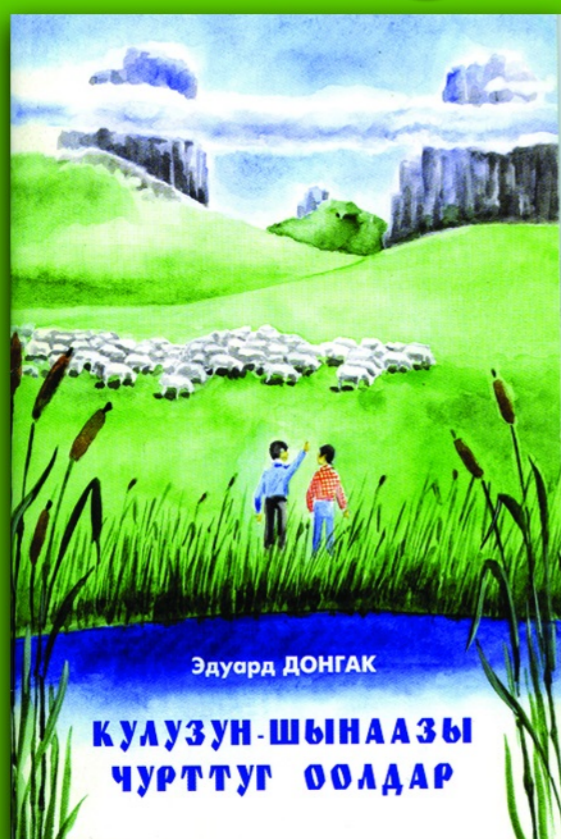

Л. С. Кара-оол

ЛИТЕРАТУРА НОМЧУЛГА

4

класс

Л. С. Кара-оол

ЛИТЕРАТУРЛУГ НОМЧУЛГА

4 класс

Ниити өөредилге организацияларынга
өөредилге ному

Федералдыг күрүнениң өөредилге стандартының
негелделеринге дүүштүр тургускан шенелделиг
үндүрүлгө

Тыва Республиканың өөредилге болгаш
эртем яамызы сүмелээн

Кызыл • 2016

ББК 83.3 (Тув)
К 21

Рецензентилери: педагогика эртемнериниң кандидады, доцент *Н. Ч. Дамба*; Россияның ниити өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы, Кызылдың 3 дугаар школазының дээди категорияның эге класстар башкызы *З. О. Ооржак*.

Чурук каасталгазы Тыва Республиканың улустуң чурукчузу *Начын Шалыкты*;

Номнуң даштыкы каасталгазы фоточурукчу *Май-оол Чоодунуу*.

К 21 **Литературлуг номчулга:** 4 класс / Л.С. Кара-оол тургускан. — Кызыл: НШХИ, 2016. — 200 ар.

Ук өөредилге номун 2–4 класстарга «Төрээн чугаа» (2011) деп эртемниң чижек программасынга дүүштүр тургускан.

Учебник «Литературное чтение» для 4 класса составлен в соответствии с примерной программой учебного курса «Литературное чтение» для 2–4 классов школ с родным (тувинским) языком обучения. / Составитель Л.С. Кара-оол. — Кызыл: ИРНШ, 2016. — 200 с.

Тускай демдегелдер:

— номчулга мурнунда словарьлыг ажыл;

— аянныг номчулга;

— тыва дылдан орус дылче азы орус дылдан тыва дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижиги;

— кыдыраашка ажыл;

— билип ал;

— Сонуургакпайның айтырыглары болгаш онаалгалары;

— бажыңга онаалга.

ISBN 978-5-904864-71-2

© Л.С. Кара-оол тургускан, 2014, 2016

© Чурукчулар Н.К. Шалык, М.Ч. Чооду, 2014, 2016

© Национал школа хөгжүдөр институт, 2014, 2016

ТЫВА ДЫЛЫҢ, ТЫВА ЧОНУҢ, ТЫВА ЧЕРИҢ — ОЖУУҢНУҢ ҮШ ЫДЫК ДАЖЫ

Эргим уруглар!

Бо өөредилге чылы силерни чаа билиглер-биле чеп-сеглеп, уттундурбас сактыышкыннарны арттырзын деп бодаар болзуңарза, силерден чүү негеттинерил? Шындыр, эр хейлер! Чүгле сонуургалдыг, медерелдиг өөре-нири. Эге школаның сөөлгү чадазында келгениңерни утпаңар! Дуңмаларыңарга үлегерлиг болуп, ада-иеңерни, башкыларыңарны чедиешкиннериңер-биле өөртүп чо-руңар, билдинмес айтырыгларның харыызын номнарны, словарьларны, Интернетти ажыглап тургаш, боттарыңар тып өөрениңер. Чедиешкинниг болуңар, эртем-билигже силерниң орууңар ажык!

Ч. Кара-Күске

Камнаалыңар!

Чонум, Чуртум, Дылым — тыва,
чоргаарланыр чүвем-не ол.
Кайы-бири турбаан болза,
канчап мени тыва дээрил?

Ынчангаштың Дылывыска
ынак болуп көрээлиңер!
Дылды, Чонну, Тывавысты
тынывыс дег камнаалыңар!

Шүлүктү бедик көдүрлүүшкүнүг, чоргаар аян-биле номчу.

1. Шүлүктүң темазын тодарат. **2.** Тыва кижини өске ёзу-сөөктүг кижилерден ылгап турар кол чүүлдерин ада. **3.** Дылды, Чонну, Тывавысты камнаар дизе, чүнү кылза, экил? **4.** А. Даржайның «Тыва дылың, Тыва чонуң, Тыва чериң — ожууңнуң үш ыдык дажы, ол-дур, оглум» деп одуруглары бо шүлүктүң темазы-биле канчаар чоок-тур? **5.** Кандыг дыл өске ёзу-сөөктүң кижилери-биле харылзажыр арганы берип, улуг эртемче орукту ажыдарыл? **6.** “Хуулгаазын сөс” деп оюндан ойнаңар. Сөстөр кижини ышкаш өөрүүр, муңгараар, хомудаар. Оларны утказының аайы-биле буянныг азы багай сөстөр деп бөлүктөп болур. *Тыва* деп сөс утказының аайы-биле бодунче кандыг сөстөрни сорунзалай тыртып болурул, ада. Оон ол сөстөр-биле бир строфалыг шүлүктен чогаат.

Кижиниң дылы, чону азы чуртунуң дугайында бир үлегер домактан сактып бижи.

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

В. Саарымбуу

Төрээн Тывам кижилери

Төрээн Тывам кижилери — бойдузу дег,
төрелзирек, демниг, бөдүүн, эгениичел.

Өөрсүрөк, эриг баарлыг, чылыг сөстүг
өгбелерниң хостуг, чоргаар чаңын салбас.

Тыва кижии өөрээнде, муңгараанда
ишти-хөңнүн чавырып ап, тыртым чоруур.
Тыва кижээ үнүш-бойдус шупту дириг —
йөрээп чоруур, сагып чоруур ыдыы болур.

Тыва кижээ ажы-төлү — аас-кежии,
тыва кижээ азыраан мал — эртинези,
тыва кижээ дөргүл-төрөл — ооргазы,
тыва кижээ чону — чоорган, хөйү — хөйлең.

Шүлүктү аянныг номчу.

1. Шүлүктүң темазын тодарат. 2. Автор тыва кижиниң кан-
дыг шынарларын бедик үнелеп көргөн-дир? 3. Тыва кижиниң
сагып чоруур кандыг ыдыктары бар-дыр? 4. Тыва кижиниң аас-
кежии кымнар-биле холбашкан-дыр? 5. Тыва кижиниң эртинези
чүге мал-маган-биле холбашкан деп бодаар сен? 6. Эң сөөлгү ийи
одуругнуң утказын чүү деп билип тур сен, тайылбырла. 7. Амгы
үеде чамдык кижилерниң аас-кежии, эртинези чүнүң-биле хол-
башкан боорул? Ол шын бе? 8. Шүлүктү тургузуунуң аайы-
биле сайгар (строфа, одуруг, аяннажылга).

Тыва кижиниң эки шынарларын көргүскен одуругларны кы-
дыраажыңга ушта бижии.

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

Ч. Куулар

Эртинелиг бурун Тывам

Кызыл даглар кырын дургаар
ак-ак булут көжүп чоруур.
Кырында дээр көк-ле торгу
ах, чаражын аар, бо-ла черниң.

Аргазында дыңнаңарам —
кук-куук, хек-хээк.

Дагларында көрүңерем —
чу-чуу, ме-кээ.

Эртен эрте эзер, чүгөн
эзимнерде шыңгыр-шыңгыр,
кадарчылар каргыраазы
хаяларда кыңгыр-кыңгыр.

Дээринде көрүңерем —
гру-грр-оок, гру-грр-оок.
Шынаа шыпкан чылгы сүрүү,
куру-куруу, куру-куруу.

Шүлүктү аянынг номчу.

1. Шүлүктүң темазын тодарат. **2.** Автор чүгө «ах, чаражын аар, бо-ла черниң» деп магадап турары ол? **3.** Тыва чуртуң аргалары, даглары чүнүң-биле байлак-тыр? **4.** Эртен эрте эзимнерге, хая-дашка кымнарның даажын дыңнап болур-дур? Эртежи кежээ кижилерниң ажыл-ижин канчаар билип ап болурул? **5.** Чогаалчы 2, 3, 4 дугаар строфаларның ийиги одуругларын канчаар тургускан-дыр? Дааш-шимээн, алгы-кышкы өттүнгөн сестерни ажыглааны-биле шүлүк кандыг аянынг апарган-дыр? **6.** Шүлүктү тургузуунуң аайы-биле сайгар.

Эпитеттерни ушта бижип.

Шүлүкке чуруктан чурааш, шээжи-биле өөрөн.

ЧЫЛДЫҢ ҮЕЛЕРИ. ТОДУГ-ДОГАА АЛДЫН КҮЗҮМ

С. Суриң-оол

Чанган куштар

Ак-көк кудай булут-даа чок,
аштап каан дег, кылаң туру.
Санап четпес эңме-тикчок
чанган куштар ында чору.

Дүдүскекте кезек кастар
дүндүктелип бедип алды.
Ооң соонда мурнуу чүкче
ол-ла хевээр шуужупту.

Черге пет кээп дүшпес дээн дег,
чалгыннарын карбап чору.
«Чарлыылыңар!» дишкен-даа дег,
черже көрүп кускуннашты.

Оранчокта черде бодум
олардыва кыйгы салдым:
— Амдыы чылдың часка чедир
амдыызында менди чаагай!

Орук дургаар хонуп чорааш,
оран сана тарадыңар:
«Октаргайда бо дег эки
оран чок» деп дамчыдыңар!

Кудай — дээр; *дүдүскекте* — куу туманныгда.

Шүлүктү аянныг номчу.

1. Шүлүкте болушкун чылдың кайы үезинде болуп тура-
рыл? Ону канчаар тодараттың? **2.** Кастар чүге мурнуу чүкче шуу-
жуп турары ол? **3.** Оол куштарже кандыг кыйгы салган-дыр? **4.**
Оолдун: «Октаргайда бо дег эки оран чок» деп дамчыдыңар!»
дээн сөстөрүн канчаар билип тур сен? **5.** Автор деңнелге ар-
газын кайы строфаларда ажыглаан-дыр? **6.** Шүлүктүң кайы
одуругларын чуруктун адаанга бижип болурул? **7.** Дараазында
сөстөрүн ажыглавышаан, чурукка даянып, күскү чурумалдан
тургус: *эрте күс, сизген-ширбиил кестинген, куу шөл, ак-көк,*
аяс дээр, хадыңнар, талдар, бүрүлөр ам-даа дүшпээн, оғт-сизген
бышкан, даглар, өңү оңуп, чырык ногаан, алдын-сарыг, куу те-
резиннер. **8.** Шүлүктүң тургузуун сайгар: строфалары, строфа
бүрүзүнүң одуруглары, одуругларның хемчээли (каш ажык
үннүг), эге аяннажылгазының хевирлери.

Кудай, оранчокта, оран деп сөстөрүнчү чок уткалыг сөстөрүн
тып бижип.

Шүлүктен эпитеттерни ушта бижээш, шээжи-биле өөрөн.

Тыва шүлүктүң одуругларының хемчээли дең болур, өскээр чу-
гаалаарга, одуругда сөстөрүнчү слогтарының (ажык үннер саны)
саны дең болур, чижээ, Л. Чадамбаның «Бистиң Лена»:

Бис-тиң Ле-на,	4 слог (4 ажык үннүг)
би-чии Ле-на	4 слог (4 ажык үннүг)
би-че-даа бол,	4 слог (4 ажык үннүг)
бил-бе-зи чок.	4 слог (4 ажык үннүг)

К. Тоюңнун «Оля биле эник»:

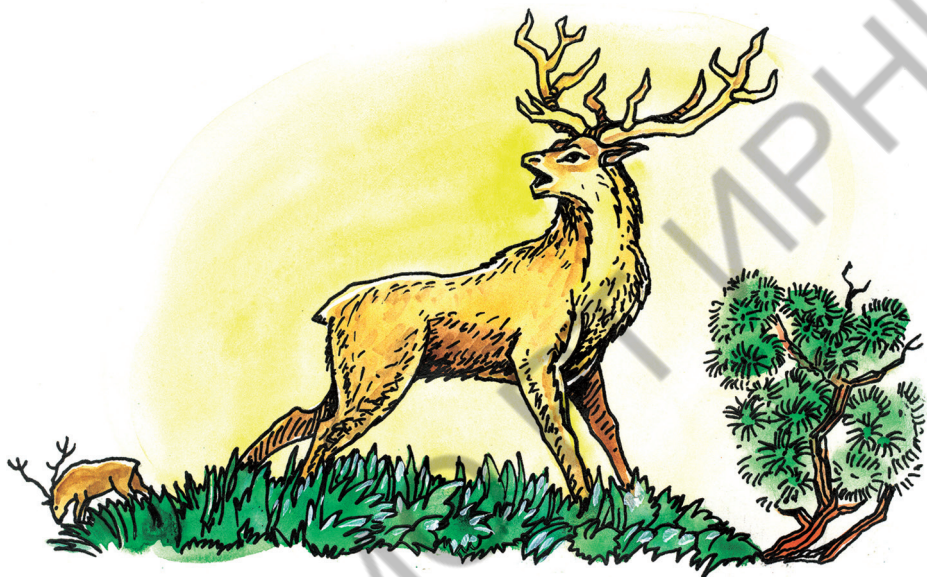
Ой-наар кы-зын у-ду-дар дээш,
О-ля ар-жыыл чыл-дып тур-да,
оп-чок те-нек э-нии кел-геш,
оо-зун ап-каш, ы-ңай бол-ган.

8 слог (8 ажык үннүг)

8 слог (8 ажык үннүг)

8 слог (8 ажык үннүг)

8 слог (8 ажык үннүг)

Х. Ойдан-оол

Баштайгы сегиржип алышкын
(«Оттуг-Мыйыстан» чечен чугаа)

Алдын күс-даа дүшкен. Черниц кырын дүнениң-не шаң-хыраа шыптар апарган. Куштар изиг чурттарже чоруптарынга белеткени берген. Арга-эзимге аян тудуп ырлажып турар куштарның чоорту-ла чидип турары ил-дең апарган. Эзимге чүгле кээргеннер, торгалар, дүлей-көктер көскүлеңнээр.

Хүлбүзек бир-ле даң бажында Меңгилиг тайганың кежилчек-кежилчек өзеннерлиг кожагарының бажын-дан халып бадып орган. Ол бир калбак ногаан өзен-ни эдектелдир халып чоруй, тура дүшкен. Ол мынчаар

хостуг-шөлээн кажан-даа халып көрбээн. Ооң сеткилинге кончуг-ла өөрүнчүг болган. Узун, күштүг буттары-биле тепкеш шураарга, озаң чудуктар, оңгул-чингилдер оранчок адаанга каар. Шуут-ла кушталыр. Ону бир-ле чүве далаштырып турган. Аңаа бир-ле чүве четпес ышкаш болган. Ол бир-ле чүвени дилегзинип чораан. Чогум чүл ол дээрзин боду база-ла орта билбээн.

Ыяштар баштары салгын-хаттан коогайны бээрге, Хүлбүзек турган черинден согунналдыр шурап, ыңай-ла болган. Ол маңнап-ла, маңнап-ла орган. Каш өзенни кезжилген, каш сынны ашкан. Халып-халып, бир-ле ажык аяңга тура дүшкен. Ооң думчуунга бодунуу дег бир-ле чыт кээп каккан. Үр-даа болбаанда, чыт келген угдан кырган хүлбүс бо үне челип келген. Ол Хүлбүзекче турармык көргөш, хөрээ хийгейнип, хөрөктөнгөн:

— Ох-ох! Чүү мындыг бараскан сен? Мээң мурнумга чүгө дуй туруп алдың! Амы-тынныг артар дизиңзе, ам до-раан дезип чор!

Карак чивеш дээр аразында тайга хүлбүзү кизиредир шурап-ла келген. Карак оду кызаңнаар, кара баар самнаар кадыг-дошкун үскүлежишишкин эгелээн. Ыйгылдажып месилдешкен ол ийиниң өкпе-чүрээ дээрге хөрөктериниң иштинге сыңмас чыгыы өгдөңнээн.

Тайга хүлбүзү бодунуң чурттап келген назынының дургузунда шак мындыг сегиржип алыышкынга та чеже катап таварышпаан чүве дээр. Демисел санында-ла ол тиилеп келген. Ынчангаш ол кажар, тиилеп чаңчыккан-даа.

Хүлбүзек күжүрде чүү боор. Ол кажан-даа өске-бир амытан-биле үскүлежип көрбээн. Ам канчаар, чыда өлүр чылан эвес. Демисежир-ле, шыдавыже туржур-ла.

Тайга хүлбүзү биле Хүлбүзектиң үскүлежип турарын-

дан дүк шеттер сыйлып чаштап, чадаң үнүштер чаптылдыр тапталып турган.

Кырган хүлбүс өкпе-баары дакпыжап, шаа төнгөш, ырбаңайнып дезипкен.

Хүлбүзек тиилээн, Хүлбүзек амыраан, өөрээн!

 Дулей-көк — көк шиижек (поползень); *хүлбүзек* (хүлбүс) — эр сыын; *өзөн* — бичии чоога; *озаң* (чудуктар) — ушкан, кээп дүшкен.

 1. Чогаалда болуушкун чылдың кайы үезинде болуп турардыр? Ооң кандыг демдектерин автор чуруп көргүскен-дир? **2.** Чогаалдың кол маадыры кымыл? Ооң дугайында чүнү билип алдың? **3.** Хүлбүзек тайга хүлбүзүңгө каяа таваржы берген-дир? **4.** Чүгө тайга хүлбүзү бодунуң күжүңгө бүзүрөп, турамык чаңнап турганыл? **5.** Чүгө Хүлбүзек тиилеп үнгөн деп бодаар сен? **6.** Хүлбүзек биле тайга хүлбүзүңүң сегиржип алыышкынын мөгелерниң хүрежи-биле деңнеп болур бе? Чүгө? **7.** Бо чечен чугаа кижиге чүнү угаадып турар-дыр?

 Чечен чугаада бойдус чурумалын тыпкаш, ушта бижи. Ол күстүң кайы үези-дир (эрте, ортаа, орай)?

 «*Хүлбүзек тиилээн, Хүлбүзек амыраан, өөрээн!*» деп домакты орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижи.

 Чечен чугааның бир эпизодунга чуруктан чурааш (апликация аргазын-даа ажыглап тургаш), ооң утказын эдэрти чугаалаарыңга белеткенип ал.

 Эпизод — чогаалдың төнгөн уткалыг бир кезээ.

А. Пушкин

Күс

Оңмас көк дээр күстү тынып,
хүннүң дурту кыскалады,
ооң караа хаая чайнап,
күскү бүрү шылырткайнып,
муңгаранчыг дүжүп туру.

Черниң кыры туман тырткан,
мурнуу чүкче чанган кастар
четтинипкеш, шөйлүп кагды.
Чанывыста ноябрь ай бо.
Чалгааранчыг үе келди.

(С. Самба-Люндуп очулдурган.)

Оңмас — өңүн чидирбес.

Шүлүктү үн доктаашкыннарын, интонацияны сагып, аяныг номчу.

1. Сураглыг орус чогаалчы А. Пушкинниң кандыг чогаалдарын 2–3 класстарга өөрөнгөн сен? 2. Шүлүкте күстүң кайы үези-дир (эрте, орай)? Ону кандыг демдектери-биле тодарадып болурул? 3. Бо үени А. Пушкин чүге «чалгааранчыг үе» деп турарыл? 4. Шүлүктүң тургузуу база эге аяннажылгазы кандыгдыр?

Орай күстүң демдектерин көргүскен сөс каттыжыышкыннарын кыдыраажыңга ушта бижи.

Шүлүктүң одуругларындан эпитеттерни тып, оларны «Күскү арга» деп чогаадыг чурумалга ажыглап бижи.

УЛУСТУҢ ААС ЧОГААЛЫНЫҢ БИЧЕ ХЕВИРЛЕРИ

Улустуң аас чогаалында (фольклор) ада-өгбелеривистен салгал дамчып келген улуг эвес хемчээлдиг, колдуунда шүлүк тургузуглуг, дылдың уран-чечен аргаларын чедимчелиг ажыглаанындан дыл-домаа кайгамчык чараш хевирлер (жанр) бар: *тывызык, цлегер домак, чечен сөс, дүрген-чугаа, оюн үдээн чугаа, алгыш-йөрээл, чалбарыг, кожамык, улустуң ыры* дээш оон-даа өске.

ТЫВЫЗЫКТАР

Тывызык — чүвелерниң база болуушкуннарның онзагай демдектерин, окур-хевирин, аажы-чаңын, өң-чүзүнүн, кылдыныын колдуунда деңнелге дузазы-биле ойзуп көргүскен улустуң аас чогаалының биче хевирин. Тывызыктарга чүвелерниң дөмей чүүлүнге даянып азы оларны удурланыштырып көргүзөр. Тывызыктарның дараазында хевирлери бар: *эрте-бурунгу, деңнелгелиг, бодалгалыг, баштак, саналганың, цштээн (триада) тывызыктар*.

Эрте-бурунгу тывызыктар — тывызыктарның бурунгу хевирин. Олар айтырыг азы медээ домаандан тургустунган. Чижээ,

1. Бош дагның үдү чеди.
2. Беш алышкы дош чүктеди.
3. Сугда кандыг даш чогул?
4. Чүү эгиттинмезил?

Деңнелгелиг тывызыктар — амылыг база амы чок бойдуста бир чүвениң шынарын, окур-хевирин, кылдыныын, бүдүжүн өске чүвеге деңнеп көргүскен азы удурланыштырган.

5. Кулаа бар — дыңнапас,
бажы бар — бодавас.

6. Баткаш, төнмес,
маңнаш, турбас.

7. Хөө дег кара,
хөл кавайлыг,
туң дег ак.

Саналганың тывызыктары — харыызында кандыг-бир чагыг азы угааткан хевирлиг аяннашкак чугаа бар тывызыктар. Олар 2 хевирлиг. Бирги хевирниң тывызыктарының харыызы янзы-бүрү бооп болур, ынчалза-даа кол негелдези — дүрген, чечен-мерген, чараш кылдыр харыылаары, чижээ,

8. — Бир деп чүл?

— Бир көргөн чүвезин уттур бе?

— Ийи деп чүл?

— Ийи холдап тутканын салыр бе?

— Үш деп чүл?

— Үш чүүл эртемге өөрөнзе, угаан кирбес бе?

— Дөрт деп чүл?

— Дөрт алышкы демнешсе, ажыл бүтпес бе?

— Беш деп чүл?

— Беш ай үнерге, чай дүшпес бе?

— Алды деп чүл?

— Алды чүзүн малдыг кижини кара шай ижер бе?

— Чеди деп чүл?

— Чеди-Хаан эжик бажынга турда, даң атпас бе?

— Сес деп чүл?

— Сес айда тараа бышпас бе?

— Тос деп чүл?

— Тос оолдуг кижини тодуг-догаа чорбас бе?

— Он деп чүл?

— Он кыстыг кижини орбак-самдар чоруур бе?

Ийиги хевири бөдүүн, ынчалза-даа харыызында чү-

велерниң саны амыдыралда бар чүвелерниң саны-биле дүүшкен турар ужурлуг, чижээ, бир карак деп болбас, чүге дизе бүгү амылыг чүвелер ийи карактыг:

9. — Чаңгыс?

— Чаңгыс тал.

— Ийи?

— Ийи идик.

— Үш?

— Үш ожук.

— Дөрт?

— Дөрт мөчү.

— Беш?

— Беш салаа.

— Алды?

— Алды дип.

— Чеди?

— Чеди-Хаан.

— Сес?

— Сес алышкы.

— Тос?

— Тос аржаан.

— Он?

— Он шолбан.

Бодалгалыг тывызыктар — санныг бодалгадан тургустунган. Бо тывызыктар дүрген санап өөредиринден аңгыда, кижиниң сагынгыр, тывынгыр база эскериичел болурун сайзырадыр. Чижээ,

10. Дең алды ханалыг бажың турган. Ол ханаларның бирээзи көрүнчүктен бүткен. Көрүнчүк чок хана бүрүзүнүң баарында чула турган, а көрүнчүктүг ханада база ола хире чулалар көстүп турган. Бажыңда чеже чула хып турарыл?

11. Бир хой аскаш, өөрүн дилеп чорааш, элээн каш өске хойга уткужуп келген.

— Экии, чүс хой! — деп эткен.

Хойларның бирээзи:

— Бис чүс хой эвес бис. Бистиң кырывыска бис хирени каткаш, ооң кырынга бистиң кезиивистиң улдуңун каткаш, ам сен хөөкүйнү кадыптар болзувусса, ынчан чүс хой болур бис — деп харыылаан.

Элээн каш хойнуң саны каш-тыр?

Баштак тывызыктар — дорт харыы негевес, оюн-баштак аянныг, оларның бир чамдыы бодалгалыг тывызыктарга чоок. Чижээ,

12. Авамның оглу (уруу), ынчалза-даа мээң дуңмам-даа, акым-даа (угбам-даа) эвес, кымыл ол?

13. Каарган биле сааскан ужуп келгеш, ыяш бажынга хонупкан. Оон каарган, сааскан ужа бергеннер. Ам ында чүү артканыл?

Үштээн тывызыктар — үш одуругдан тургустунган харыылыг болур тывызыктар.

14. Чүведе үш кара.

15. Чүведе үш ак.

Дараазында тывызыктарның хевирин тодараткаш, оларның харыызын тывыңар.

16. Чүү-даа чүве чүге хая көрнүрүл?

17. Согур амытан кандыг болуксаарыл?

18. Ийи угбашкының экти дең.

19. Ак ховаганнар

арга-дашты шыпты.

20. Адын адаарга, өске,

арнын көөрге, боду.

21. Дирт-дирт дирттилээ,

диригде-ле дирттилээ.

Серт-серт серттилээ,

сенде, менде серттилээ.

22. Чүведе үш тудуу.

23. Аякмаа кадай тоорук сайлааш, 121 сай арыглап алган. Оозун уруг-дарыынга дең кылдыр үлеп берген. Ооң уруглары каш кижиге турганыл, кижиге бүрүзүңгө каш сай онаашканыл?

 Туң — курт хавы (ракушка); *бош* [поъш] — быжыглаваан; *мөчү* — холдар, буттар; *улдуң* [уълдуң] — дөрт дең кезектиң бирээзи; *тудуу* [туъду:] — четпес (чүүл).

 1. Тывызык деп чүл? Чүвелерни канчаар тывызыктап көргүзөрдир? 2. Тывызыктарның кандыг хевирлери бар-дыр? 3. Тывызыктарның хевир бүрүзү өскелеринден чүзү-биле ылгалып турар-дыр? 4. Тывызыктарның дыл-домаан чеченчидери-биле кандыг уран-чечен аргаларны ажыглаарыл?

 Дараазында тывызыкты тыва дылче очулдургаш, харызын тып:

24. Не дерево, а с листочками,
не рубашка, а сшита,
не человек, а рассказывает.

 Тывызыктажырының чурумун сактып, ооң чада бүрүзүңгө ажыглаар сөстөрүн ажилчын кыдыраажыңга бижи.

 Саналганың тывызыының бир хевиринге тывызыктан чогаат.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

 Үлегер домактар дээрге чоннуң аас чогаалында өөредиг, чагыг, кичээндириг аянның мерген бодал сиңген, шүлүк тургузуглуг (колдуунда чаңгыс азы ийи одуруглуг), төнгөн уткалыг домактар.

Шаг шаандан үлегер домактар кижизидилгениң бир дээштиг чепсээ бооп чораан. Оларның дузазы-биле экибакты ылгап, эки чүүлдерге өөренир бис.

Будуктуг ыяшка куш чыглыр,
буяанныг өгге чон чыглыр.

Кижиге чугаалажып таныжар,
аът киштежиб таныжар.

Бичии чалгаа
улуг чалгаага чедирер.

Үлегер домактардан чоннуң янзы-бүрү темаларга ха-
маарыштыр бодалын, чагыг-сүмезин билип ап болур: *ёзу-
чаңчыл, цзел-бодал, сеткил-сагыш, амыдырал-чуртталга,
төрээн чурт, ада-ие, ажы-төл, дөргүл-төрөл, эп-найырал,
делегейже көрүш, күш-ажыл* дээш оон-даа өске.

Үлегер сөстө нүгүл чок,
үер сугда балык чок.

Чепти эжиб өөренир,
чеченни сактып өөренир.

Куш уязынга ынак,
кулун иезинге ынак.

Алды хонган черин
адам чурту дивес.
Ийи хонган черин
иём чурту дивес.

Чадаг чорба, аъттыг чор,
чааскаан чорба, эштиг чор.

Эки кижээ эш хөй,
эки аътка ээ хөй.

Чадаг кижиге чер ырак,
чалгаа кижиге чем ырак.

Каас тодуг чуртталга —
карак кызыл ажылда.

Дунмалыг кижидыш,
угбалыг кижидыс.

Адазын дөзээр,
иезин уктаар.

Сөс сүрерге, чаргы үнер,
сөөк кагарга, чилиг үнер.

Эвилең кижээ чон ынак.

 Нүгүл — меге, шын эвес; *цер* — чайык, хемниң суунуң улгадыры; *чеп* [чэп] — челден эжип кылган хендир, аргамчы; *карак кызыл* — кызымак; *дөзээр* — дөмей болур.

 1. Үлегер домак деп чүл? Оларның улустуң аас чогаалының өске биче хевирлеринден ылгалын чугаала. **2.** Үстүндө үлегер домактарның темазын тодараткаш, утказын канчаар билип турарыңны тайылбырла. **3.** Үлегер домакты чүгө кижизидилгениң аргазы деп болурул? Бодалыңны бир үлегер домактан чугаалааш, бадытка.

 Аңгы-аңгы чоннарның үлегер домактарын тыва дылче очулдур, оларны кыдыраажыңга бижээш, темазын тып: Нет друга — ищи, а нашёл — береги (*орус*). Ест за вола, а работает за комара (*украин*). От маленькой искры большой пожар бывает (*белорусс*). Красна девушка косами, солдат — орденами (*карел*). Не заводи седла, пока коня нет (*алтай*). Из капель собирается озеро (*казах*).

 Үлегер домактарны төндүр бижиди:

Кижиды болуру чажындан,
_____ .

Сеткилдин бичези херек,
_____ .

Кортуу ховаган дег,
_____ .

 Ада-ие, өг-бүле дугайында үлегер домактардан бижиди, оларның утказын аас-биле тайылбырла.

ОЮН ҮДЭЭН ЧУГААЛАР. ШИМЧЕНГИР ОЮННАР

Оюн үдээн чугаалар — уругларның оюн үезинде ажыглаар шүлүк азы диалог тургузуглуг чечен чугаалары. Ук чугаалар-биле үдеттирген салаалар-биле ойнаар оюннарны билир силер. Ам дараазында оларның хевирлери-биле таныжаалыңар.

ШИМЧЕНГИР ОЮННАР ҮДЭЭН ЧУГААЛАР

«Аскак-Кадай»

Бир кижиге Аскак-Кадай болур. Үш кижиге үш аңгы «өггө» олурур. Аскак-Кадай кылаштап келгеш, үш «өггө» кирип: «Эпекейим идиин, бопукайым бопуун даарап берейн, бичии сииринден бер, уруум» — деп үш аңгы дилээр, олары: «Аңчы келбээн, сиир чок» — дээр.

Эртен база-ла Аскак-Кадай диленип келирге: «Аңчым келбээн, сиир чок» — дээрлер. Ол далаш үне халааш, бичии болганда бир хонган бооп, база-ла диленип келирге: «Аңчым келбээн, сиир чок» — деп харыылаарлар.

Аскак-Кадай туп-тура халааш, даянгыжы-биле дап бергеш, уругнуң сиирин алгаш, үне халыыр, оон өске өглерниң уругларының сиирин былаап алгаш, аскаңнадып салып-ла каар.

Ойнаар дээш келген уругларның чаны-биле эртип чыда, хая көрнүп чыткаш, кээп дүшкеш: «Кончуг харам чүвелерниң сиирин ынчаш таптыг былаап алыр мен. Уёо, уёо, үттүг-чарным бажын сый ужуп алдым бе, канчалды?» — деп, Аскак-Кадай аскаңнадып чоруй баар.

«Согур аза»

Хөй ажы-төлдүг ава кижиге кылаштап олургаш, согур азаны көрүп кааш: «Согур аза келди-ле!» — дээрге, уруглары иезиниң соонга дизе туттунчуптар.

Ава биле Согур аза ужуражып келгеш, мендилешкеш, удур-дедир көрүндүр олуруп алыр. Согур аза хойнундан сүттүг хола аякчыгаш уштуп, иеже сунар. Ол бир пакты ишкеш, шууштур олурган уругларынга бээрге, олары: «Аза сүдү ишпес мен, авам сүдүн ижер мен» деп ужунче үндүр сунчуп чорудуптар. Аза:

— Артыңда чүү чүвелерил? — деп авадан айтырар.

— Хөлегем-дир — дээр.

— Оо, уругларың-на-дыр, карак-кулаам согур кижиге дир мен, орук-ойбаам даарадып алың, уругларың бирээзин меңээ бер — дээр.

— Уругларым бербес мен, тараа хоордуруп чиир, малым малдап бээр уругларым-дыр — дээр.

— Оода бирээзин берип көр — деп, Согур аза ээрежир.

— Чок, черле бербес мен — деп, ава удурланырга, Согур аза былаап, хунаап эгелээр.

Уруглары авазының соондан дистинчир туттунчуп алган:

— Согур аза, бисти алыр шааң чок. Ававыс бисти алыспас-даа — дижиң, дезиң маңнажып турар.

Уругга Согур азаның холу дээпсе, алган болур. Бир эвес уруглар иезинден чара маңнажы бергеш, черге чыда дүжер болза, чыткан уругну Согур аза албас.

Ол ынчап тургаш, Согур аза уругларны дөгезин алгаш баар. Оон Согур аза биле ава хүрежиң эгелээр. Ава Согур азаны тиилеп алгаш, уругларын эгидип алыр.

 Эпекей, бопукай — оглум (кызым) деп уткалыг ажыглаан сөстөр; *сиир* — шыңганнарны каттыштырып чоруур сырый, кадыг пөстен кадып кылган хендир; *дизе* (туттунчур) — дистинчир, шууштур.

 1. Шимченгир оюннар үдээн чугааларны аянныг номчааш, оларга каш кижичи ойнап болурун тодарадыңар. 2. Оюннарның кол киржикчилерин роль аайы-биле үлежип алгаш, аянныг номчуңар.

 Чапсар үезинде «Аскак-Кадай» азы «Согур аза» деп шимченгир оюнну ойнаңар.

Сонуургактарга. Орус улустуң аас чогаалында *молчанка* (ыыттавазы, ыржым) деп уруглар оюнунуң хевири бар. Шүлүктээн одуругларны оюннуң бир киржикчизи азы шупту ниитизи-биле чугаалаан соонда ыржым туруптар. Бир дугаар ыржымны үрээн (каттырыпкан, чугааланышкан) кижичи оюннуң киржикчилериниң күзелин күүседир. Чижээ,

Чок, чок, чок,
зубы на крючок.
Кто слово скажет,
тому щелчок.

ДҮРГЕН-ЧУГАА

 Дүрген-чугаа — тыва улустуң аас чогаалының биче хевири. Ону чаңгыс тыныш иштинде аянныг, дүрген чугаалаар. Дүрген-чугаа шын, тода чугаалап өөрениринге, сөстөрнүң аңгы-аңгы уткаларын билип алырынга, угаан-медерел сайзырадырынга улуг ужур-дузалыг.

Ийи азы үш одуругдан дүрген-чугааны шыдаар шаабиле каш-даа катап чугаалап болур.

Чаашкынназа, чаашкынназын,
сарыг чечек саглаңназын.

Хүннезе, хүннезин,
хүлүмзүрүп хүннезин.

Дөө дагның дажы ак,
бо дагның дажы так.

Ажылдаза, ажылдазын,
ажылдааш, алдар четсин,
ады-сывы алгызын.

Эзирни хоюзар,
эзерни чазаар,
эзерни чазаар,
эзирни хоюзар.

Билдим-билдим —
биче шынаа,
шынаалаза —
шыргай сериин,
серииннезе —
сериин чайлаг,
чайлаглаза —
чаагай сиген,
сигеннезе —
доскаар хойтпак,
хойтпактаза —
хоолулуг чем.

Билдим-билдим —
бир-ле чүүлдү,
чүүлдезе —
чүлдү-чүрек,
чүректезе —
чүген суглуу,
суглуктаза —
сула челер,

челивитсе —
Чедер хову,
ховулаза —
Хомду сынның,
сынныглаза —
сыйда Бора,
Боралаза —
бодум аъдым.

Так — быжыг; *хоолулуг* — чемиштиг; *суглук* — чүгенниң демир кезээ: чүгеннеп турда, аъттың аксынче сугар.

Дүрген-чугааларны тода, аянның болгаш дүрген номчуңар.

1. Дүрген-чугаа деп чүл? 2. Оларның тургузуу кандыг болур-дур? 3. Дүрген-чугааларның ажык-дузазы чүдел? 4. *Тыва* деп сөс-биле дүрген-чугаадан чогаат.

Дараазында орус улустуң дүрген-чугаазын тыва дылче очул-дургаш, кыдыраажыңга бижи: *Добр бобр для бобрят.*

Кайы-бир дүрген-чугааны шээжи-биле өөренип алгаш, аянның, дүрген чугаала.

Сонуургактарга. Орус улустуң аас чогаалында дүрген-чугааларны *скороговорки* (скоро говорить) дээр. *Скороговоркаларны* ажык база ажык эвес үннерни, оларның каттыжыышкынын дүрген, тода адап өөрениринге ажыглаар. Чижээ,

Уже ужи в луже.

На дворе растёт трава,

на траве стоит дрова.

Не руби дрова,

на траве дрова.

ЧОННУҢ ЫРЛАРЫ

Чоннуң ырларының ийи хевири бар: ырылар (узун ырылар, кыска ырылар) база кожамыктар.

 Тыва чоннуң ырлары — янзы-бүрү хөөннүг (узун хоюг, хөглүг, муңгак) аялгага үдеттирген, кижиниң сагыш-сеткилиниң янзы-бүрү миннишкиннерин база хайгааралдарын чуруп көргүскен шүлүктөр. Оларның темазы байлак: төрөөн чурт, ооң кайгамчыктыг бойдузу, азырап олурап мал-маганы, аңнаашкын, аар-берге амыдырал, төөгүлүг маадырлар, ынакшыл дээш оон-даа өске.

Кадарчы

(Тыва улустуң ыры)

Кадарарда, хоюм чараш,
катап сөглээр авам эки.
Үндүрерде, хоюм чараш,
үдеп сургаар авам эки.

Үндүрерде, хоюм чараш,
үнүп көөрдө, тейим бедик.
Кадарарда, хоюм чараш,
харап көөрдө, тейим бедик.

 «Кадарчы» деп улустуң ырын аялгы номчу. Ооң аялганын билер болзуңза, аялгы ыра.

 Кадарчы деп сөстү орус дылче очулдургаш, ажылчын кыдыраажыңга бижи.

 1. Улустуң ырызының темазын тодарат. Кадарчы чүнү азы кымны алгап мактаан-дыр? Чүгө? **2.** Улустуң ырызының шүлүүнүң тургузуун сайгар: каш строфалыг, строфа бүрүзү каш одуруглуг, одуругларның эге аяннажылгазы кандыг хевирлиг? Одуругларның төнчү аяннажылгазы кандыг-дыр? **3.** Чүгө бо ыры тыва кижиге эргим, чоок болурул? Шаандан тура тыва чон кандыг ажыл кылып чорааныл? **4.** «Хойлуг кижиге каас» деп үлегер домактың утказын канчаар билип тур сен, тайылбырла.

Алды баштыг Кара-Дагны (Тыва улустуң ыры)

Алды баштыг Кара-Дагны
аал-ла кылып алыылыңар.
Алызында барып-барып,
амыр-шөлээн чурттаалыңар.

Чеди баштыг Кара-Дагже
четтирбейн бараалыңар.
Алды баштыг Кара-Дагже
алдыртпайн бараалыңар.

Тудар дээн-дир, хоруур дээн-дир,
туттурбайн бараалыңар.
Туругларлыг Кара-Дагже
дургуннай-ла берээлиңер.

Кашпал кадыр Кара-Дагны
кансы кылып алыылыңар.
Оорарган Оргу-Шөлдү
олбук кылып алыылыңар.

Туруг — чалым хая; *кансы* — ширээ; *оорарган* — оорлу берген, сынган ышкаш; *олбук* — ширтек.

1. «Алды баштыг Кара-Даг» деп чоннуң ырында чүнүң дугайында ырлажып турар-дыр? 2. Ук ырны кымның адындан бижээн деп бодаар сен: *араттар, аңчылар, алдан-маадырлар*? Чүге? 3. Ырының маадырлары кандыг амыдырал дугайында күзеп чоруурлар-дыр? 4. Бо ырны кайы артист ырлап турарыл?

Ырда хуу аттарны ушта бижээш, шын бижилгезин сактып ал. Бо черлерни чүге ынчаар адаанын аас-биле тайылбырла.

Бо ырны кандыг аян-биле ырлаар болза, ооң аялгазы утказынга тааржыр деп бодаар силер?

Үстүндө ийи ырның кайы-бирээзин шээжи-биле өөрөнгөш, ырлажыңар.

Сонуургактарга. Аялгага үдеттирген шүлүктүң строфаларын *ырының купледи (couplet* француз сөс) дээр. Ырыга ийиден хөй куплет турар.

Кожамыктар — кижиниң янзы-бүрү сеткил-хөөнүн илереткен кыска, колдуунда чаңгыс строфадан (куплет) тургустунган ырының бир хевири. Оларның лириктиг (кижиниң иштики сагыш-сеткилин илередир) болгаш баштак хевирлери бар.

Эдер хектиң үнүн баскан
эртен эдер кара дуруя.
Эштиң-өөрнүң хөңнүн чазаан
эдиски дег боостаамны.

Сыын-мыйгак турлаа болган
сыннар адаа чуртумайны.
Сыннар адаа чуртумайның
сыгыргазы мен-не боор мен.

Эдир булут эзиннеткен
эзим-арга чуртумайны.
Кара булут хаажылаан
кадыр даглыг чуртумайны.

Айым биле хүнүм ышкаш,
айдың чырык чүве-ле чок.
Ачам биле авам ышкаш,
авыралдыг улус-ла чок.

Аңгыр кушкаш ушкан черин
аалзына берген-не мен.
Анай кара дуңмаларым
чуржузуна берген-не мен.

Чедер черге четкеш келийн,
Челер-Оюң берем, акый.
Челер-Ойну тудуп мунар
чеди кулаш сыдымың бер.

Алаак шыктың оъдун оъттаан
Ала-Дайның семирээнин.
Ховужуктуң оъдун оъттаан
Хоор-ла-Дайның семирээнин.

(Хөңнүн) *чазаан* — оожургаткан; *эдир* — шаарарган; *эзин-неткен* — хадаан, үрген; *хаажылаан* — долгандыр куржаан.

1. Кожамык деп чүл, ол улустуң ырындан канчаар ылгалып турарыл? 2. Үстүндө кожомыктарның темазын тодарат. 3. Бодунуң чер-чуртуң дугайында кандыг кожомыктар билир сен? 4. Кожамыктың аялгалары кандыг бооп болурул? Чүге чаңгыс ол-ла кожомыкты аңгы-аңгы аялга-биле ырлажып турар деп бодаар сен? 5. Тыва дугайында бир кожомыктан чогаат.

Угба-акыларындан өөредилге, школа, эш-өөр дугайында кожомыктардан айтыргаш, ажылчын кыдыраажыңга бижип ал.

Клазыңарга одуруг аайы-биле кожомыктажып, конкурстан эрттириңер.

ӨӨРЕНИП ӨӨРЕН

 Чечен чугаа — чаңгыс болуушкунну тоожуп бижээн улуг эвес хемчээлдиг чогаал. Ооң маадырлары колдуунда кижилер, дириг амытаннар болур.

О. Сувакпит

Камналга (Чечен чугаа)

Бир-ле катап албан аайы-биле көдээ үнүп чорааш, өңнүүмнүң бажыңыңга кире бердим.

Ажыл шагы болгаш бажыңыңда чүгле уруглары олурлар. Олар мени көрүп кааш, таныыр болгаш дораан-на үглеп келдилер. Бистиң аравыска чугаа-соот, агым суг дег, ала-чайгаар куттула берди:

— Кажан үндүңер, акый?

— Дүүн.

— Кайнаар баарыңар ол?

— Силерниң совхозтуң мурнакчы малчыннары-биле дужар дээш чор мен, а силер кайы хире өөренип тур силер?

— Бистер бе? — дээш, Аяна кымны мурнай харыылайдыр. — Эки-ле.

— Бистиң кичээлдээр өрээливиске бараалыңарам — дээш, Аяс чалай-дыр.

Бичежек өрээлче кире бердивис. Үш стол салып каан. Оларның ийизиниң арыг-силииде, корум-чурумнуу-даа хөлчок, а бирээзиниң хирлииде кончуг.

— Бо кымның столул? — деп Аястан айтырдым.

— Орланны-дыр.

— Кайнаар барганы ол?

— Кыдырааш, демир-үжүк садып алыр дээш, чоруй барды — деп, Аяна доза харыылап кагды.

— Че, кичээлдеңер, мен силерге шаптык катпаайн — дээш, Орланның столунга барып олуруптум.

Ажыдыпкаш, чүгле бажым туттундум! Ында чүү чок дээр: ора-чаза тырткылап, хээндектеп каапкан кыдырааш саазыннары, ... ээр-мыыр кылдыр долгап каапкан стерженьнер (өзектер) мырыңай эңдерик дивес силер бе...

Кезек када чүнү-даа канчаар аайын тыппайн, боданып олур мен. Оон бир-ле солун арга тып алдым. Аяна биле Аяс угбашкылар кичээлинче сундугар дээш, мени-даа эскербээннер.

Элээн болганда, даштыкы эжик хак-хок дээн соонда, Орлан-даа шимээрге-ле келди. Кичээлдеп олурган угбашкыларны бүдүү имнеп алгаш, өске өрээлче бут баштап аяр кире бердивис...

Эжик пөзүнүң хажызызындан бакылап тур бис. Ол идиктерин ушта тепкеш, тонун ужулгаш, аксы чанынче дүре октапкаш, өрээлче кире халыды...

Киживис садып алган кыдырааш, демир-үжүктөрин столдуң кырынче октапкаш, мээң салып кааным солунда шарыгны сегирип алды, оон ооң чанынга чыткан ак саазында бижикти эскерип кааш, дүште-даа чок ыткыр номчуй берди.

— Орланга! — депкеш, — хы! — дээш, ийи эктин кыскаш, уламчылап номчуду:

Кичээлдээриң стол ишти
кижи-даа көөр арга чок-тур.
Орта сен бе, күжүр дуңмам,
Орлан адың ышкынмайн көр.

Оон бир кезек када арны кыза берген ыңай-бээр көрүп тура, демгизи дег эвес чавыс үн-биле уламчылады:

Камналга деп чүве билбес
канчап барган кижини боор сен?

Карандаштар, кыдырааштар
халас тыптып келир эвес!

... Оон мырыңай дыңналыр-дыңналбас химирендиди:

Чаңгыс борбак көпеек-даа
чаш көк ышкаш, үнүп келбес.
Аваң-ачаң кылып турар
ажылының түңнели-дир.
Ынчангаштың үнелеп чор,
ылап камнап, чарыгдап чор.

Номчуп доозупкаш, ыт чок олургаш, ол-бо талаларынче көргөш, шала дидим эвес столун ажытты, ында чүү боор кылаң тас-ла болду ыйнаан. Оон шарыгны чаза берди, хамык богу ында болурга, ыяткан чүве ийикпе, азы эпчоксунган чүве ийикпе, сактырга улус көрүп кааптайн дээн ышкаш, дүрген-не ораай туткаш, тура халааш, азыгда бок урар кочалче октапты.

Оон столунга келгеш, кыйгыра-дыр:

— Аяна! Аяска!

...Бистер бүдүү даштыкы эжикке келгеш, кирген улус болуп, ону хак кылдыр хаггаш, шимээн-дааштыг кирип келдивис.

Киживис бисте-ле келди. Мени көрүп кааш, серт кылдыр тура дүшкөш, мендилээн кижиде бооп, бажын согаш кылгаш, өрээлинче кире халыды.

Бистер аравыста хөөрежип, Орлан оожургап алзын дээш, бир кезек тургаш, ам-на кичээлдээр өрээлче кирип келдивис. Ол ыт чок кичээлдээн кижиде бооп, кыдырааштар ажып олур...

— Че, Орлан, кайы хире өөренип тур сен? — деп, херек бүтпес хире болурга, баштай чугаа эредим.

— Эки-ле — дээш, ол доңгайып алган олур.

— Бо канчап муңгарай бердиң? — деп, ооң сеткилин чазаары-биле айтырдым.

— Чок...

Чугаа шуудаваас апаарга:

— Столуң иштин арыглап четтикпээн болгаш ажына бердиң бе? — дидим.

— Чок, акый, ажынмадым. Меңээ... меңээ...

— Ыянчыг-дыр бе? — деп, Аяна үзе кирди.

Орлан чүгле ынчан миннип келген чүве дег:

— Ийе! — дээш, бажын көдүрүп келди.

— Кижиге чугаалаарга, чүү дээр ийик сен, силерге хамаан бе, саазын, демир-үжүк садыгда чок эвес, авамачамның акша-көпөөсү чок эвес дээш баар ышкажыңгай. Чеже кыдырааш төтчөглөп, чеже демир-үжүк үрежик сен, ам билиндиң бе, ол-дур көрөм, таптыг-дыр бе? — дээш, Аяна меңээ ооргаланып, кежээлеп-ле үндү.

Орлан алыс буруулуг кижиге болгаш ыт чок олур...

Угбашкыларны кожа олурткулааш, оожургадып, бот-боттарын дыңнажып, деткижип, бот-боттарынга дузалажып, карак-кулак болчуп чоруурун сүмеледим. Оон эккелген шоколадтарымны үлөп бердим.

Дем чаа-ла муңгак, буруузундан эпчоксунуп олурган Орлан, аяскан дээр дег кыннып келгеш, менден айтырадыр:

— А силер кыдырааш, демир-үжүк камнап билер силер бе, акый?

— Канчап билбес боор, билер-ле мен, Орлан — дээш, карманымдан улуг блокнотум биле демир-үжүүмнү уштуп келдим. — Көрден бо, блокноттуң үнген чылы 19.... Ам 19... чыл-дыр. Иштинде шупту демдеглелдер: болуушкуннар, таварылгалар, ужуралдар, адак сөөлүндө сээң-биле таварылга. Меңээ блокнот дээрге ажил-амыдыралымның чизези — херечизи-дир, а демир-үжүүм

база каш-даа чыл болган. Будуу төнө бээрге-ле, куттуруп аар кижин мен. Эдилелимге камным кончуг, Орлан.

— А канчап камнап өөрени берген силер, акый? — деп, Аяна сонургап келди.

— Шаанда, мен силер ышкаш бичиимде, Тывага үжүк-бижик чаа-ла сайзырап турган. Ынчан карандаш-саазын шуут чедишпес.

Ынчангаш калбак шуугай ыяштар чазагылааш, орта үстү сиңир чаггаш, ооң кырындан кара хөө сиилбээш, ооң кырындан агартыр хүл бызап алыр чүве. А карандаш дээрге бажын сүүртүп каан шиш ыяш, хемчээли демир-үжүк хире. Бир кезек сөстү кожуп бижээш, ыяк доктаадып алгаш, оозун балааш, база-ла биеэги чаңчыл-биле хөө кырындан агартыр хүл бызап алгаш бижиир азы санның дөрт аргазын бодаар турган чүве.

Бирде, чер карада, элезинге азы малгашка, кыжын болза, хар кырынга бижип чорааш, үжүк-бижикке өөренип алган мен. Ынчангаш камналга деп чүве меңээ шак оон эгелээн.

— Шынап-ла, чазып чораан-дыр мен — дээш, Орлан кыдырааштарын карттап, демир-үжүктөрүн шыгжай

берди. Бистер, Аяна, Аяс суглар, ооң кичээлдээринге шаптык катпазы-биле дашкаар үнүптүвүс.

Агым суг дег — соксаал чок; *совхоз* — күрүнениң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгези; (меңээ) *ооргаланып* — деткимчезинге бүзүрөп; *шуугай* — чарт ыяш, фанера.

1. Чүгө автор чечен чугааны “Камналга” деп адаан деп бодаар сен? 2. Чогаалдың маадыры (журналист) Орланны камныг болурунга өөредир дээш, кандыг арга тыпкан-дыр? 3. Орланга чүгө ыядынчыг болганыл, ол частырыын билген бе? 4. Сээң эштериң аразында Орланга дөмей кижиге бар бе, аңаа кандыг сүмө кадып болур сен? 5. Журналист боду канчап камныг болу берген-дир? 6. Шүлүктү номчааш, Орланның арын-шырайы кандыг апарганын аас-биле чуру.

Орлан биле журналистиң аразынга болган диалогту роль аайы-биле аяанныг номчуңар.

Чечен чугаадан деңнелгелерни тыпкаш, ушта бижиге.

Чечен чугаада шүлүктү шээжи-биле өөрөң.

Э. Кечил-оол

Үндүр имнедипкен

(Чечен чугаа)

Ыржым шыпшың өрээлге бешки классчы Үгер-оол чааскаан кичээлдеп олурган. Баштай-ла бижиир онаалгаларын күүседипкен. Ол душта кожа чурттап турар чаңгыс классчы эжи ооң соңгазының дужунга келгеш, ойнаалы деп үндүр имнеп туруп берген. “Эшке харыы берип, дыңналдыр чугаалаар болза, хоржок эвеспе, авам дыңнап каар” деп бодай тыртып, “ам дораан үне бээр мен” деп имней шаап каан. “Бойдус биле географияда дүүн чаа-ла айтырткан мен. Ында демдектерим бар-ла болгай. Башкы ам ынча дыка мени айтырбас боор. Ынчангаш ында онаалгаларны номчааш чоор, ажырбас” деп шиитпир-

лээш, номнарын безин ажып көрбейн-даа, сумкалай шаап алган. Үнеринге белеткени берген. Ол аразында авазы бакылап кээп:

— Онаалгаларың шуптузун күүседип алдың бе, оглум? — деп айтырган.

— Ийе — деп мегелей каапкаш, арны изиш дээн.

Ава аңаа бүзүрээш, чүнү-даа эскербээн. Үгер-оол, дүрген чуулган бөмбүк ышкаш, бөрбеш-барбаш үнө халаан.

Эжишкилер суур чоогунда күскү арыгга, школаже баар шагы четкиже, кедергей-ле ойнааннар.

— Ойт, озалдап каар боор бис — дээш, бажыңнарынче, хойган бора-хирилээлер ышкаш, салдырт-сулдурт халчып-ла кааннар...

Бажыңнарынга келгеш, дүвү-далаш чемненипкеш, школаже бурт дээннер. Кичээлдер билдиртпейн эртип-ле турган. Үгер-оолду башкылар кыйгырбаан. Сөөлгү кичээлдер — география, бойдус. Чапсарлаан соонда, кичээл эгелээн.

География башкызы бүгү классче, өшкөн отту көзөп чүшкүрери ышкаш, хөй айтырыг салып, өөреникчилерни удаа-дараа тургускулаан. Ынчалза-даа олар илдик чок харыылап турганнар. Башкы аңаа өөрүп, “эр хейлер” деп мактагылаан. А онаалга күүсетпээн, ном ашпаан Үгер-оол мурнунда олурган эжиниң калбак ооргазының артынга ажытталып, хаваандан, мадагар думчуундан көк суг дер дүшкөн, кулактары кыза берген, шимчеш дивейн, ылым-чылым олурган. Шапкан аъттың быктының догданнаары дег, ооң чүрээ улам дыңзыг тиккиледир соккулаан. Башкының көскү карактары класста калбак оорга артында чаштырган “койгунакты” тып алган. “Үгер-оол” деп кыйгырыпкан. Хораан “койгунчугаш” серт кынгаш, “чыдынындан” оожум туруп келген. Башкы айтырыг

салган. Доңгая берген ыт чок туруп-туруп, “билбес мен” дээн.

Башкы:

— Кичээл катаптавааның ол бе? А чүге? — деп айтырган.

Демги кады ойнап чораан эжи «чугаалаптар болду бе моң» дээнзиг, караан уштап көрүп орган. Үгер-оол хөлүе берген туруп-туруп:

— Айтырбас боор деп бодадым, башкы — деп сирилээш үн-биле шала оожум харыылаан.

А демги үндүрүп аппаратан эжи парта кырынче улам чавызаш кырган.

— Ол дээрге чөптүг чылдагаан эвес-тир — дээш, шыңгыы башкы «ийи» деп демдекти журналда Үгер-оолдуң адының дужунга саат чок бижий шаап каан.

Демир-үжүк бажының саазынга чүгүргөн даажы Үгер-оолдуң кулаанга хөректенгензиг, артында-ла кыйырткайндыр дыңналып келген. «Олуруп ал» деп чугаа дыңнааш, оол бажы халаш кыннып, шала ийлендир олура тыртып алган.

Өштүг чүве дег, дараазында бойдус кичээлинге Үгер-оолду башкы база кыйгырыпкан. Башкының айтырыглары, Үгер-оолдуң харыылары демги хевээр болган. Айтырбас деп соора «төлгелээш», үндүр имнедипкен оол ыргак моюннуг, халагар баштыг ийини база катап «шалбадапкан». А демги үндүр имнеп турган эжи «Үгер-оол хорадай бээр, шоглаар боор» деп бодааны ол боор, сөөлгү кичээл төнери билек, кара чааскаан чашты-чашты маңнап чаныпкан. Үгер-оол эжин харын чектээр хамаанчок, «бодум багым-дыр, бак сагыш башка халдаар деп чүве ол-дур ийин» деп бодап, доңгайып алган ыт чок,

оожум базып чанып орган. Сеткил-сагышка барып-барып ийи демдек алыры кончуг болду ыйнаан, буттарында шой баглап каан ышкаш, идиктерин дөлдүрерти сөөртүп чораан. Үгер-оол ону безин эскербейн, ава-ачам «Кандыг демдек алдың деп айтырар-ла болгай. Шынын чугаалаар мен. Ажылды дооза кылбаан шаамда ойнавас мен, ам кым-даа имнезе, ынчан черле тоовас мен» деп иштинде шиитпирлиг, шыңгыы бодангаш, ам-на кылажын дүргедедипкен.

Мадагар — бедик, мешпек; “*койгунак*” — коргуп олурган кижиге; “*төлгелээр*” — даап бодаар; “*шалбадапкан*” — демдек алган.

“Плохая мысль — на свою голову” деп үлегер домакты тыва дылга чүү деп чугаалаарын сөзүглелден тыпкаш, кыдыраажыңга бижи.

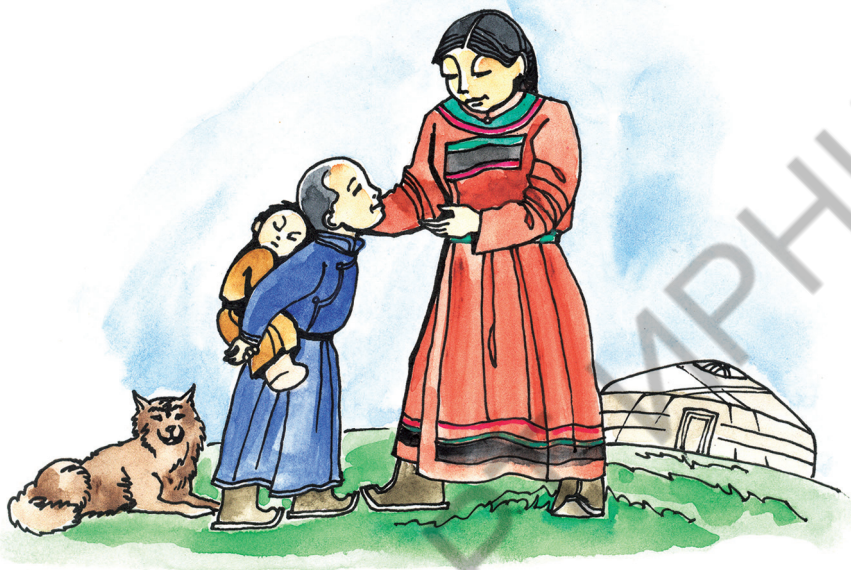
1. Бо чечен чугаа чүнүң дугайында-дыр, темазын чугаала. 2. Үгер-оол номчуур онаалгаларын чүге кылбайн баргандыр? 3. Үгер-оолга авазын мегелээри белен болган бе? 4. Үгер-оол кичээлге белен эвес болгаш бодун канчаар ап турганыл? 5. Үгер-оолга ийи салган демир-үжүктүң даажы канчаар дыңналган-дыр? 6. Үгер-оолдуң эжи чүге чааскаан чаныпканыл? 7. Үгер-оол болган херекке кымны буруудадып турар-дыр? Ол шын кылган-дыр бе? 8. Борис Казырыкпайның дараазында одуруглары-биле бо чогаалдың харылзаазын тып:

Берге өйде белен херек бүтпейн барза,
мерген кижиге — бодун бактаар,
мелегейлер — эжин бактаар.

“Үндүр имнедипкен” деп чечен чугаага номнуң сөөлгү арнында үлегерге даянып, үнелелден бижи.

ЭКИ КЫЛГАН АЖЫЛ — ЭЛЕП ЧИТПЕС АЛДАР

С. Сарыг-оол

Дуза када бергеним

(«Аңгыр-оолдун тоожузундан» эге)

— Кавайда дуңмаң ыглай бээди, чайга! Одундур алгырып-алгырып алгаш, чүге мегелеп, үгү дег апарган, дыңнаваачаңнап турарың ол? — дээр ийикпе. — Дуңмаң чүктөп алгаш, барып ойнааш келиңер, кежээкейим, че, бар. Оон кээриңге, өреме-биле тараа шыгыдып бээр мен!

Ол ийи айбының кайызын-даа күүсетпес аргажок. Чеже-даа чалгаараза, кызыл балдырны шыкпыыр ызырыптар болгай. Дүрген чайгавас болза, кавайда чыпшыр шарып каан хөөкүй бичии дуңмаң алгырар дээш шаа төнүп, албыгып деридер, баары кадар болгай. А өске акыларың, угбаларың, аваң, ачаң дөгере-ле чай чок, ажыл кылып турар.

Оон ыңай ынак авазы оглумаылап, өреме-биле шыгыдып каан тараа азап турда, оон канчап ыңайым дээрил. Улус дөгере-ле ажыл кылгаш чедип кээр, өөрүшкүлүг каттыржып, кылган ажылын чугаалажып, чемени бээр. Ол өйде «дуңмаң чүкте» дээрге, ынаваан кижииятпайн канчап чем чирил. Кылаштай албас, дискектерин хорладыр үңгеп чоруур дуңмазын дашкаар ойнадып чорбаска кайын боор, кижиге кээргенчиг көрүп алгаш, өрге дег дөрт джжн көргүзүп, каттырбышаан үңгеп кээп, эгинден туттунгаш, хөлчок чымчак, соок холдары-биле сирбектенипкеш: «Че-че! Чу! Чу!» — дээш, дөстүнмейн атпаңнадып, дывылап турар болгай.

Дуңмазын чүктеп-чүктеп кээрге:

— Ох, багай оолдарымның чүктенчип алган чараштарын, канчаар-ла ирги мен! — дээш, авазы эргеледир... — Мээң Аңгыр-оглум авазынга дуза чедире берген көрдүңөр бе, эштер? Авазы ам кымга-даа чалынмас! — дигилээш, эргеледир.

— А, авай! Урууң ооргамга удуй берген дедаан. Оон ам хөөкүйнү оттурбас дээш, эктим шылаза-даа, дүжүрбедим ышкажыл, үө!

— Эй, авай! Урууң ооргамны куду алзы ичелеп бадырыпкаш, серге-даа чок ырлап олуар де. Черге сы тудуп, арай боорда кургадып алдым. «Чу! Чу!» дээш, кижини тепсенип, кымчыланыр дедаан. Оон ам, чоржаң шары дег, оожум кылаштап чоруурга, ол өрге диштери-биле кижиниң мойнунче ызырыптар де — дигилээш, хөөрөп олуар мен.

Өремелиг тараа-даа чугаажок. Чээргеннээр, бызаа кадарар, суглаар; анай, хураган ыдар, тудар; арбай, тараа хоорар, соктаар дээш ажыл-хүлээлгең улам немежип-ле олуар. А ол-ла ажылдарны кылырда, угба-дуңмаларың-биле, кады өглерниң уруглары-биле маргыжар болгай.

Эки ажылдаптарга, чүгле өөң ишти, аалың ишти билир эвес, а харын кожа аалдар ишти мактап чугаалажы бээр, үнген-кирген чон безин көрүп, магадап чанар.

Ажы-төлү ажыл билбес, чалгаа, чассыг, уйгужу улустуң бак ады черле чытпас. Уруг-дарыын безин чемелээрде, «дөө кымыйлар ажы-төлү ышкаш» деп дөмейлээн олургулаар.

«Дуза када берген» деп сөс кижиге — чашка дээди чоргаарал!

Анай, хураган, бызаа кадарар. Оларны кадарары хойдан берге, чүге дээрге олар тенек, мелегей, даады ойнаар. Оъттап чоруп-чоруп, хенертен дешкилежип ыңай боор. Бичии-ле чүве болза, хояр де. Ыт көргөш азы дээлдиген ужуп эртерге, ооң хөлегезин көргөш безин, догдур-дагдыр ыңай-ла болурлар. Топтап көрүп турарга, баштарын чайып, хуналанчып ойнап бар чыдар. Анаа-ла маңнаксаазы келгеш, сылдаглап хояр. А херек кырында бөрү кедеп кээп, мегеленип огланыр болза, кулаан далбайтып алгаш, «ма-а! ма-а!» деп бөрүже чыпшыр маңнажы бээрлер-даа бар-ла. Оларны чүгле кадарар эвес, хөнелээр, челелээр. Саап турда, тыртып бээр, түвектиг-ле.

«Чээргеннеп эккелиңер. Сугдан эккелиңер, шымдаңар. Быдаа хайындырып берейн!» — дээр, аңаа канчап чажам дээрил? Оон кедерээрге, согаашка тараа соктаар ийикпе, арбай шоңнап, чууар сен. Ол дээрге тергийн берге ажыл: улуг, шыырак кижии ийи чүс кагар болза, сен дөрт чүс хак.

А шак ынчалдыр кызып хакпаска, хырның кажан-даа тотпас болгай.

Албыгып деридер — тыныжы бачыдап деридер; *хөнелээр* — анай-хураганны багга тургузар; *челелээр* — бызааларны баглаар; *шоңнаар* — соктаар.

Авазының оолдарын мактап, чоргаарланган сөстөрүн тып-каш, аянның номчу.

1. Ада-иезинге дузалажып, эки ажылдаар болза, кижилер чүү деп чугаалажыр-дыр? **2.** Ажы-төлү ажыл билбес, чалгаа, чассыг, уйгужу болза, улус чүү деп чугаалажырыл? **3.** Көдээ черде уруглар ада-иезинге канчаар дузалажып турар-дыр? **4.** «Дуза када берген» деп сөс чүгө бичии кижиге дээди чоргаарал болурул? **5.** Аңгыр-оолдуң дунмазынга ынаан, ол дээш сагыш човап турарын канчаар бадыткап болурул? **6.** Бо эгениң утказын кайы үлегер домактар-биле дамчыдып болурул: Холу шимчээрге, хырны тодар. Эртежи кижии эзерлиг аътка таваржыр. Кежээниң мурнунда — хүндү, чалгааның мурнунда — кочу. **7.** *Үгү дег апарган, өрге дег дөрт дижин көргүзүп, чоржаң шары дег, кымыйлар ажы-төлү ышкаш* деп чижектерни чогаалчы чүгө ажыглааныл? Бо кандыг уран-чечен аргалар-дыр? **8.** Эгениң утказын клазыңар-биле илчирбелей эдерти чугаалаңар.

Бичии уруглар ада-иезинге дузалажып, кандыг ажылдар кылып турган-дыр, сөзүглелден ушта бижии.

«Ада-иемниң дузалакчызы мен» деп харылзаалыг чугааның планын кыдыраажыңга бижип тургускаш, чугаалаарыңга белеткенип ал.

Сонуургактарга. С. Сарыг-оолдуң бижээн шүлүгүлелинге бир дугаар «Чечен биле Белекмаа» деп тыва операны Р. Кенденбиль бижээн.

К.-Э. Кудажы

Маргылдаа

«Кызыдып каан демирлерден чалданмайн,
кым-даа ындыг улуг ажыл кылбайн турар.

Менден дээди кижии чок» — деп,
менээргенип Маска сөглээн.

Дөжек болуп айда-чылда бараан болган
дөжү дораан ону дыңнааш, удурланган:
«Оорга-мойнум оюлгуже соктап келгеш,
оода мени тооп көрбес, орта сен бе?

Акың мени чугулага көрбес шааң чок,
ажыл-иштиң чөленгиижи мен-дир мен ийин».
«Изиг кызыл демирлерниң хааны мен — деп,
идээргексеп, Кыскаш тура көөргеттинген. —
Согар чүүлдү араңарга тутпаан шаамда,
чоғум черле бүдүрүптер ижиңер чок».
Хөжүледир үрдүнгүлээш, маргылдаага
Хөрүк база калыр эвес, киржи берген:
«Каң-шой безин тыныжымга бырашпастар,
хайлы бээрлер, эсти бээрлер.
Ытташпаңар, дээдиңер мен-дир мен ийин,
ыят чокка макташпаңар!»

Маргылдааны чежемейиң дыңназа-даа,
маңаа чүгле ийи холдар киришпээннер.

 Дөжү — кызыткан демирни согарда адаанга салып алыр аар металл, чөленгииш; *хөрүк* — дарганның агаар изидери-биле шөйлүп турар сыгыгланчак ханаларлыг херексели; *идээргексеп* — улуургаксап, бодун тогдунуп.

 Басняны роль аайы-биле аянынг номчуңар.

 1. Басняда кандыг мергежилдиң кижизиниң ажылдаар херекселдери маргыжып турар-дыр? **2.** Оларның бодалы шын азы меге-дир бе? Чүге? **3.** Маргылдаага холдар чүге киришпейн барган деп бодаар сен? **4.** “Артык тенек адын мактаар, болбас тенек бодун мактаар” деп үлегер домак биле басняның утказында дөмей чүүл бар бе? Долу харыыдан бер. **5.** Бо басняда кандыг уран-чечен арга ажыглаттынган-дыр: деңнелге азы диригжидилге? Чүге ынчаар бодап тур сен? **6.** Бир эвес маргылдаага холдар киришкен болза, чүү дээр турганыл?

 1 дугаар айтырыгга харыылааш, ол мергежилдиң кижизиниң ажыглаар херекселдериниң аттарын ушта бижи.

 Басняны шээжи-биле өөрөн.

Х. Ойдан-оол

Эгерек биле эзирик

(“Оттуг-Мыйыс” деп номдан чечен чугаа)

Эзирик дендии кортук. Ынчанмайн канчаар, ол кижилер холунга өөрөнгөн эвес. Ону бажың иштинге салып каарга, боду-ла сугда ыяш дег сириңейнип турар. Коргары ол хире. Харын-даа караңгы хос алдынче дывыржыыр. Ол Эгеректен дендии коргар. Эгерек көргүрээш чоон үнү-биле даштыгаа ээре бээрге, ол баш сугар чер тышпайн баар.

Аштай бээр хырын кончуг. Артыш-оол эзирикти сүт-биле эмискиктеп өөредип алган. Шак ынчаар-ла дүннер, хүннер эртип, бир ай ашкан. Эзирик ээлеринге шуут чаңчыгып калган. Артыш-оол бажыңдан үнерге, ол үне эдерер, кирерге, кире эдерер апарган. Ам аңга Эгерек безин коргунчуг эвес. Ооң чоғум чанынче чагдаваза-даа, ол-бо

талаларыңга дидиредир дешкилегилеп, чоргаары кончуг халып турар.

Эзирик-даа улгадып өскөн. Ээн бажыңның херими-ниң иштинге Эгерек-биле иелээ-даа артып каар. Эгерек ээзиниң эки ыды болгаш эзирикти бастып, ону коргудуп, сывыртай-даа бербес. Ол семдер кудуруун сеглеңнедир чайып, өөрүшкүлүг огланып каар. Ынчалза-даа Эгерек сезиктиг. Эзирик дургуннап чорбазын, кажгаа-херим чарыындан чылбыртып үнмезин дээш, ону үргүлчү-ле карак ужу-биле көрүп каап турар. Бир эвес ол херим чириинге суг баар болза, туп-тура халааш, ооң мурнунга дуй олура кааптар. Ынчаарга эзирик Эгеректиң үстүг чүве дег борбак кара думчуунуң бажындан чыттай каап-каш, дешкилеп ыңай болур.

Эгерек биле эзирик шак ынчаар найыралдыг өңнүктер апарган. Ол ийи өңнүк кады кожа турда, Артыш-оол чеже-даа катап чурукка тырттырган. Ооң өөрү ону база-ла сонуургап көөр.

Эзирик — элик оглу; *дывыржыыр* — сыңныр; *баш сугар чер тыппас* — кирер чер тыппас.

1. Эзирикти кижилер холунга өөрөнмээн деп канчаар билip ап болурул? 2. Тайгага аскан эзирикти Артыш-оол канчаар өөредип алган-дыр? 3. Эгерек кандыг аажы-чаңныг турганыл? Ол эзирикти канчаар карактап турган-дыр? 4. Черлик биле азырал дириг амытаннар өңнүктер болу берип болур-дур бе? 5. Деңнелгелиг домактарны тып, оларны автор кандыг сорулгалыг ажыглаан деп бодаар сен?

Эгеректиң аажы-чаңын, даштыкы овур-хевириң чураан домактарны ушта бижи. Оларны ажыглап, бир одуруглуг шүлүктен чогаат.

“Эгерек биле эзирик” деп чечен чугааның утказын долузу-биле эдерти чугаала.

С. Тока

Бистиң аңчывыс

Черликпен — бедик чагай ыт. Кудуруунда кидис кескиндилери чыпшыр шарып каан чүве дег хөлчок уяланчак. Ооң үнү дыңзыг болгаш чоон. Бодунда чаңгыс-даа ак дүк чок — бүгү боду хөмүр ышкаш кара. Бис Черликпен деп шола берген хүнүвүстен эгелээш-ле, аңаа ынак апарган бис. Черликпен база бистен адырылбас апарган.

Черликпен биске чок турда, ававыс дагларже үнүп азы Мергенни куду бадып чиде бээрге, биске арай сагышка анчыг турган. Ам Черликпен барда, чүден-даа кортпас апарган бис.

Бир-ле кыштың соок кежээзинде, Черликпен бир дугаар олчазы-биле чедип кээрге, бистиң өөрүп, хөглөп турарывысты кандыг чүве дээр! Чадырывыстың оду барык

өжүп, чүглө хүл аразында оонак көстөр кызандыржып чыткылаан чүве. Самдар шуглактың иштинден думчуун, холун кижиге уштуп эккээрге-ле, дораан ажыңдыра бээр, чадырның ишти соок турган болгаш соокка удуп чадаан бис.

Хенертен Черликпенниң хөглүг үнү дыңналы-дыр. Удаваанда чадырга чоргаар кирип келгеш, бистиң баарывыска тура дүжүп, ызырып эккелген чүьгүн салыпты. Ол ызырып эккелген чүвези — улуг ак койгун болган. Ону шыргай аразынга кедеп чыткаш-ла, тудуп алган боор оң. Бистиң аңчывыс база-ла бис ышкаш аш. Ынчалза-даа аштаан шинчизин көргүспейн, кирип келгени ышкаш, чоргаар от кыдыынга чыдып алган.

Ол-ла дораан койгунну сойгаш, эьдин дүлүп алгаш, эртенге чедир чымчак эьт-биле амырап хондувус. Бажын Черликпенге ол-ла дораан ... берген бис.

Оон бээр-ле Черликпен бистиң ававыс-биле кады диленип чоруп каар апарган.

Оонак — бичии.

1. Черликпенниң даштыкы хевири кандыг-дыр? Ону чуруп көргүзерде, автор кандыг уран-чечен аргаларны ажыглаан-дыр? 2. Ол бир дугаар олчалыг кээрге, уруглар канчаар уткуп алган-дыр? 3. Бир эвес Черликпен эвес болза, ол кышкы кезээни уруглар канчаар сактып чыдып каар турганыл? 4. Ыт боду аш-даа болза, чүге олчазын уругларга эккелген деп бодаар сен? 5. Черликпен чүге чоргаарланып турарыл? 6. Эгерек биле Черликпенни бүзүрелдиг камгалакчылар деп болур бе? Чүге?

Хуу чүве аттарын ушта бижээш, оларның адап турар чүвөлөрүн чүге ынчаар адаанын аас-биле тайылбырла.

«Черликпен — уругларның өңнүү» деп холушкак чогаадыгдан бижиге.

Кушкаштар

Кушкаштарның чаражын —
курайлажып ушканнарын.
Кудуруктарын менче чайган,
хураганнар дешкилээнзиг.

Бяштарны санай ужуп,
ырлашкылап олурганын:
— Ынак өөрлер, уруг-дарыг,
ырак ужуп чаржыылыңар!

Чаптанчыг хөй хөглүг оолдар:
— Чаржыыл харын, кушкаштар! — деп,
чалгын кылган ийи холун
чая-чая халчып турган.

Өөр кушкаш өрү дээрде
өөрүшкүлүг ужуп хөглээн.
Адаанда бо оолдарга
адаарганчыын кандыг дээрил!

Ужуп үнген хамык кушкаш
уругларга кыйгы салган:
— Чалгыны чок чадаг оолдар,
шааңар бар бе, чедиңер че!

Чалгын-чакпа херип алган
чаянныг куш — дээр ээзи.
Самолётка олурупкаш,
чаржы бээр бис, эртер-даа бис!

Курайлажып — ушпушаан алгыржып.

Шүлүктү утказынга дүүшкен аян-биле аянныг номчу.

1. Шүлүктүң темазын тодарат. 2. Шүлүктүң тургузуунун аайы-биле онзагайын айыт: каш строфалыг, строфа бүрүзү каш одуруглуг, эге аяннажылгазы кандыг хевирлиг. 3. Куштар ойнаан оолдарны көргөш, кандыг кыйгы салган-дыр? Олар чүү деп харыылааныл? 4. Оолдарның «Самолётка олурупкаш, чаржы бээр бис, эртер-даа бис!» деп сөстөрүн канчаар билип тур сен? 5. «Кудурактарын менче чайган, хураганнар дешкилээнзиг» деп одуругларда автор кандыг уран-чечен арга ажыглаан-дыр? 6. Диригжидилге аргазын Л. Чадамба канчаар ажыглаан-дыр? 7. Куштар бойдуска кандыг дуза чедирип турарыл, а сен оларга кандыг дуза чедирип болур сен?

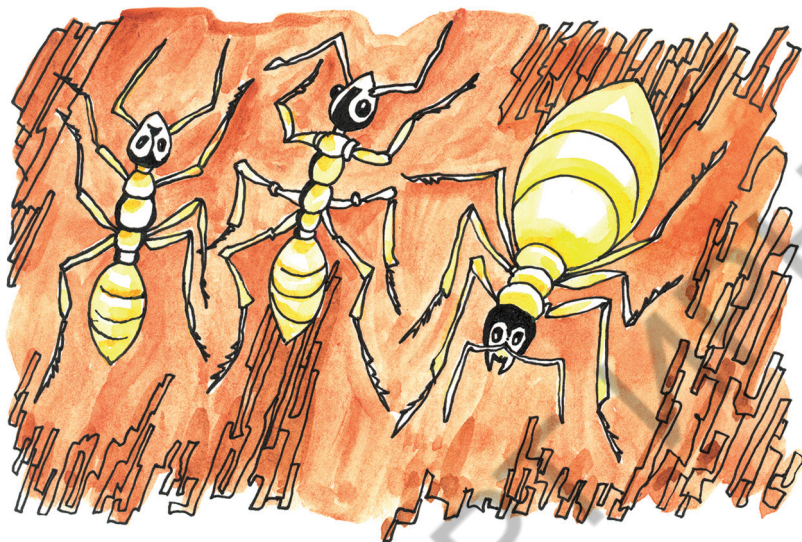
Шүлүктүң одуругларында эпитеттерни ушта бижээш, оларның ужур-дузазын чугаала.

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

Сонуургактарга. Л. Чадамбаның бир дугаар бижээн «Терекчигеш» деп шүлүү 1933 чылда парлаттынган. Ооң адын «XX векте Тываның алдарлыг кижилери» деп номче киир бижээн.

БОЙДУСТУҢ ЧАЖЫТТАРЫ

С. Сарыг-оол

Саржаг дажыглаан

— Ой, ой, эңмежогун! Кижиде даа чүвүрүнчеге кире бээрийне болар, оолдар! — дээш, ам топтап көргөн, улугулу сарыг кымыскактар мырыңайла кожолашкак ийи оруктуг. Бир орукту даадыла өрү шуужуп, мырыңайла дыттың бажынче үнүп турлар. Бир орукту куду шуужуп, дөзүнчеге бадып турлар.

— Бо кандыг аай чазыылдыг кымыскактар боор. Ынчаар дыт үнүп ойнаар деп чугаалажып алганнар бе? Дытче үнүп ойнап, өөренип турары ол ирги бе? Тайбасдаа, амырын але. Кижиде ындыг болза!

Бир бадып олурган кымыскакты салаамбиле дозуп дуглаарымгадаа, куду чүткүүр. Туткаш, өрү чоктаар орукче баштандыр салып каарымгадаа, дедирле куду маңнаар. А өрү чоктааннары база ындыг, уун сыкпас кара шору.

«Адыр, черге дүжүп бады баргаш, канчаар эвес, көрейн» дээш, дүжүп бады келдим. Ам көргөн, ол дыттың бир дазылы кургаг, ирик чүве-дир, ону үттээш, үңгүр кылып алган. Ол үңгүрден үңгеннери өрү шуужуп, дыттың бажындан батканы үңгүрже кирип турар мындыг.

«Ага, ындыг эвес, болар оон бир-ле чүве дажыглап турар-дыр... Ойт, чүнү дажыглап турарлар эвес топтап көрейн, адыр-адыр!» дээш, бадып турар кымыскактарның доора ийинден дытка чөленип алгаш, көрүп-ле эгеледим.

Баштай холдарын, буттарын көргөн: чо-ок, куруг. Оларда черле чүве адыштапкы дег салаа-сайгыт-даа чок. Чүгле дыт кырлаарынга өй таваңгай талазы мүн-не эрбенниг. Чүктеп алган бадып турар чадавас дээш, ооргаларын ылавылаан — куруг. Ызырып алган боор болар кулугурлар дээш аксын көргүлээн. Дооразындан кызар ийи кыскаштыг болду, ында чүве-даа чок. Харын «көрден, ма!» дээн ышкаш, ол ийи кыскажын аазаңнадыр-даа. «Көрдүң бе, кажарын мооң, пактап алган-дыр!» дээш, бирээзин туткаш, калбак даш кырынга аппарып ойтур каггаш, аксын ажыда кагыгылаан — кара шору — черле алдырбас. Бир тудуп алырымга, холум орта ызырган. «Уё, эки-ле ызыр харын чээ, сээң ооңну мен чиир дээн эвес мен» дээш, бир холум-биле белинден туткаш, бир холумга чарты тудуп алгаш, аксын адыра кагыырымга, мырыңай сөөгү кыжырткайны берген, салыптым. Ынчалдыр диленип тура, «Анаа-ла чем дилеп тыпкаш, чип алгаш, чанып кээп турлар эвес ыйнаан хөөкүйлер» деп бодал сагыжымга кирип келди. Шыяата, ам-на демги черимге барып, дытка чөленип, баткан-чоктаан кымыскактарның хырыннарын деңнеп эгеледим.

Ийи-ле карак соглур! Кандыг-даа чүве тода. Бадып

турар хөй кымыскаяктарның сөөлгү борбак боолуу дол-дур саржаг уруп каан сыңый-ла! Хүн айдыңында көөрге, артында-ла арыг — кылагар сарыг. А чоктап турарларының ишти куруг, тараазы чок, кургаг хавык дег.

«Ой эжен, элдептиин але. Кодузу, улуг-хырны, шөйүндүзү чок! А кылагар саржагны кайыын тып алыр ирги?» деп айтыртынмышаан чаныпкан мен.

Дириг амытанны кончуг билир аңчы акым Шевер-Сарыгдан айтырайн, ол билбезе, Чезең-Кадай кырган-авам черле билир: кымыскаяк үш оранны дешпилдир чурттаар күчүлүг амытан деп тоолдап бербезикпе.

— Саржаг эвес, ол дыттың чулуу-дур — деп, Шевер-Сарыг акым мээң айтырымымга тоомча чок дораан-на харыылады.

— А чүге сарыг өңнүг чүвел ынчаш, акым?

— Ол кымыскаяктың «доңга шили» сарыг өңнүг бол-гаш ынчаар көзүлгени ол боор ийин оң, оол.

— Доңгазы деп чүү дээриң ол? Ол чемненир ишти-хырны эвес чүве бе?

— Чо-ок, ол анаа-ла чулук, чем дажыглаар савазы-дыр. Олар ону уязынга эккеп кудуп кааш, дедир үнүп, катап-катап дажыглап турары ол-дур. Адыг шак ындыг дыт чулуу — хымыс ижер дээш, ол дажыглап турар кымыскаякты чиир деп ашактар чугаалажып олулар боор — деп кагды.

Илдең-дир, хөөкүй кымыскаяктар чүгле тоттур чемне-нип алгаш бадып турар эвес, ажы-төлүн бодап, чем да-жыглап, үүжелеп турганы ол чүве-дир. Демги бир кымыс-каякты хилинчектеп кемдепкенимге хомудадым-даа.

Ооң соонда кымыскаяк-биле элээн таныш, оларны со-нуургаар апарган мен.

Чазыылдыг — шыдамык, чурумнуг; *эрбенниг* — бөзүр; *хавык* — карт; *кodu* — ишти, хырны.

☺? 1. Кымыскааяктар чүнү канчап турганыл? 2. Оол билип чадаан чүүлүн кымдан айтырган-дыр? Чүге аңаа четкенил? 3. Кымыскааяктар чүнү база чүге үүжелеп турганыл? 4. Оол бир кымыскааякты чүге хилинчектеп турган-дыр? 5. Оол кымыскааяктарның дугайында чүнү билип алганыл? 6. Тоолдар база баяларда кымыскааяктың омур-хевириниң дузазы-биле кандыг кижилерни көргүзүп турарыл, билир сен бе?

Деңнелгелиг домактан ушта бижээш, ооң адаан шый.

“Уран ишчи маадыр, улуг өглүг маадыр, ушпас, турбас маадыр, ужазында чүстүг маадыр” деп тывызыктың харыызын тыва, орус дылдарга бижип.

Чечен чугааның планын тургускаш, эдerti чугаала.

Г. Торлук. Чаа черже

М. Эрген

Хөртүкке турлагжыыр

(«Өдүгенде чайлаг» деп тоожудан эге)

Өдүген тайгага чайның кончуг изиг үелеринде безин чамдык арга чарыкта ойларның хөртүк доштары эривес, улам өңгүр апаргылаан, каракты аарты чылчырыктадып, аажок чидиг чайынналып чыдар.

Бистиң черге болза, изиг хүндүс инек көөр дээн кижип девээлиг арыглар кезиир ышкажыгай, а маңаа болза, кайы тайгаларның ойларында, өзеннеринде болгаш

чоогаларында хөртүктөр, булуктар бар болдур, ынаар шавар.

Бир катап Артыш суглар мындылап чоруптувус. Оолдар ийде хөртүк көргөш, аажок алгыржып, чарыларның кара челижи-биле ынаар-ла ыдып бердилер. Мен база оолдарның соондан борбаңнадыр челдирип олур мен.

Мен ам кандыг-даа чарыны хамаан чокка мунуптар апарган ийик мен. Бөгүн Кош-Мыйысты хөлгелепкен мен. Аъттаныр талакы мыйызының дөзүндөн кош мыйыс үнгөш, карак дужун куду халайып бады барган, ынчангаш Кош-Мыйыс дээр атка четкен чары. Чогум салыптар болза, бо оолдарның чарыларының шуптузун эртер, а мен өжегерээн аксын тыртып, өйлөп орган мен. Мен баштай чүве-даа эскербээн мен, а элээн чоокшулап келгөш, топтап көрүп чоруурумга, хөртүк кырында кымыскактар дег кара ойбуннар көстүгүлөп келгиледи.

Шыырак чарылар дээрге сагыш дег чүве-ле болгай, хөртүккө аа-маа-даа четпейн, дораан-на куштадып келдивис. Ам көргөн: мындылар ой иштинде тырлып чыдып алган кылын хөртүк кырында аажок таалап удаан чыдырлар де.

Оон мындыларны турлагже ай дээн, каяа ынаарлар боор, дедир дывыржып, чаза баскаш турарлар, пат болган болбас ийик бис бе?!

 Чылчырыктадыр — харыктырар (эмин эрттир чырык боорга, көөрү берге); *девээлиг арга* — хөлгелиг арга; *ой* — чавыс чер, шынаа; *өзен* — тайгада бичии чоога; *чоога* — оңгалчык, ыйгыл; *булук* — чайынды; *мынды* — кыс иви; *чары* — чазап каан эр иви; *ойбун* — былчак; *аа-маа-даа четпейн* — үр-даа болбайн; *ай дээн* — сывыртаан.

 1. Тывада иви малды кайы кожуунда тудуп турарыл? Ол черниң дугайында чүнү билир сен? **2.** Өдүгөн тайгазынга чайның

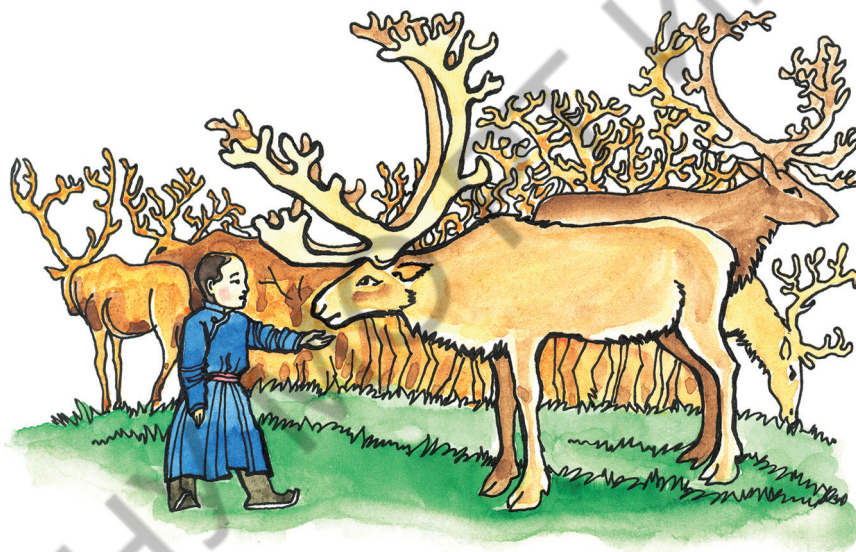
кончуг изиг үезинде безин чүү чыдар-дыр? 3. Иви мал өске азырал дириг амытаннарга бодаарга, каяа дыштанып чыдыксаар-дыр? 4. Ивижилер ажы-төлү оларның кандыг хевирин мунар-дыр? 5. Иви малдың кандыг аттарын билир сен? 6. Кош-Мыйысты чүге ынчаар адааныл? 7. Ивилерни Тывадан аңгыда, Россияның кайы девискээрлеринде тудуп турар ийик, «Хүрээлел» деп эртемге алган билиглерини ажыглап чугаала. 8. Г. Торлуктуң «Чаа черже» деп чуруун чүге ынчаар адаан деп бодаар сен? Чурукка аас-биле кыска чогаадыг-тоожуушкундан тургус.

Деңнелгелерни кыдыраажыңга ушта бижи.

Сөзүглелди долузу-биле эдерти чугаала.

М. Эргеп

Анай

(«Өдүгенде чайлаг» деп тоожудан эге)

Артыштың авазы мындылар төрөөн черже бистерни чоокшулатпас болган. Ооң ужурун айтырарымга, Артыш мынча дидир:

— Кижини көрүп турган черге мынды төрүвөс, оглунуң холу уштунуп келгенде безин тура халааш, өскээр маң-

нап чоруй баар. Авам бо төрүүр мындыны кедеп тургаш, оглунуң думчуунуң шаразын сы тудуп каан сөөлүндө, барып көөр бис. Оон бис шаралыг анайның кырынче бичии дус чажыптарывыска, иези ону кургадыр чылгап кааптар — ону көөр сен.

Бис Артыштың авазының чөпшээрели-биле чаа төрүттүнген анайга кээривиске, ол элең-тендиң туруп келген турган. Чаражын канчаар ону: шоваазы кедергей дозургай кара карактарлыг, улуг кулактарлыг, дорт болгаш узун даваннарлыг, ооргазын куду кара ойбуннуг хүргүл анай иезинден эмиг дилеп тур.

Артыш-оол анайның кырынче дус бызаптарга, иези ону улам харамдыгып чылгай берген.

Оолдар анайны сөлеп алгаш, ийи-үш бастыргаш, ооң бичии аксын иезиниң эмиинге дээстириптерге, ол аажок таптырганып эме-ле берген. Иезиниң аазын ээпкен соонда, анайның дүктери соруланып, кошкак буттары дораанна күш кирип келгилээн де! Ам анай улуг тендирбейн, узун буттарын быжыг-быжыг баскылааш, иезин долгандыр кылаштапкан эвейикпе.

Оон ийи-үш хонуп чорда, ол анайга мөнгү дээр ыяш ылдырткыыштыг чулар кедирикеш, чолдак өргенге баглап каан. Чаш анай баглаашкынга дыка-ла өөрөнмес боор чорду ийин. Ол анай бүгү-ле күжү-биле чүткүп, аай-баш чок өрү-куду шурагылап, «апа-апа» кылдыр аажок алгыргылап, багга ийи хонукта улаштыр дывылап келгеш, ам оожуургаан-дыр.

Мен чаш анайны кээргээш, ону бош салыптарын каш-даа удаа саналдаан мен. Самбууевич мени дыңнааш, чүгле хүлүмзүрүп каан.

— Ачаң бо хөөкүй чаш анайны чүге хилинчектеп турары ол чүвөл? — деп Артыштан айтырарымга, ол мынча дийик:

— Иви оглун чажындан-на баглап өөредип албас болза, ол өзүп келгеш, кижиге барааны көрбөс, шуут-ла черлик аң апаар. Ынчангаш ананы чажындан эгелеп үргүлчү баглап, ону холга эки өөредир болгаш чаажыктырып алыр чоор.

Иви кадарчыларының эртен ананыларны тудуп баглагылааш, мындыларны салыптарының ужурун ам-на билип алдым.

Мээң бодап турганым ышкаш ананыларны иелери-биле кады ыткылаптар болза, оон эки чүве үнмөс хире болган. Кудан мал ырап-узудап, аңзып чоргулай баргылаар хире.

Шара — өл чараа-думаа ышкаш чүүл; *дозургай* — кап-кара; *сөлеп алгаш* — барып ушпазын дээш бир талазындан тудуп алыр; *аа* — уурак (баштайгы сүдү); *соруланыр* — силиг апаар.

1. Оол Артыштан төрүүр мынды дугайында чүнү билип алган-дыр? 2. Чаа төрүттүнгөн ананың даштыкы хевири кандыг боор-дур? 3. Чаш анай кажан күш кирип келген-дир? 4. Ийи-үш хонганда анайга чулар кедиргеш, чүгө өргөнгө баглап каар-дыр? 5. Оолдуң бодап турганы ышкаш ананыларны иелери-биле кады ыткылаптар болза, чүү бооп болурул? 6. Сээң черчуртуңда кандыг азырал дириг амытаннарны азырап, оларны канчаар чаажыктырып өөредип турарыл? Билбес болзуңза, улуг кижилерден айтыр.

Ананың овур-хевири ушта бижи.

«Анай» деп эгениң утказын шилип эдerti чугаала.

Сонуургактарга. Монгуш Эргептиң «Өдүгенде чайлаг» деп тоожузун Москваның «Детская литература» деп ном үндүрер черинге 1985 чылда «Волшебный Одуген» деп ат-биле парлаан.

ЧЫЛДЫҢ ҮЕЛЕРИ. АККЫР ХАРЛЫГ КЫЖЫМ

Л. Чадамба

КЫЖЫН

Арга, хову, хемнер шупту
ак хөвөң эжинген дег,
оңгаар-дескээр орук, шөлдү
ожук, хөртүк шыпкан чыдыр.

Кызыл хүннүң караа сыгыр —
кыштың соогу эдип турар.
Хыраа, туман мөңгүннелдир
кылаңайнып көстүп турар.

Коньки, хаактыг хөглүг оолдар
каток-чуңгу бүргей алган,
каткы-итки кыйгы-биле
караңнадып тургулаарлар.

Өртээл, бажың хоорзазындан
чагылар дег ак-көк ыштар
өрү туман аразынче
саң дорт шөйлүп, шымнып турар.

Оңгаар-дескээр — ында-мында; *өртээл* — станция.

Шүлүктү аянныг номчу.

1. Шүлүктүң темазын тодарат. **2.** Кышкы бойдустуң кандыг демдектерин чуруп көргүскен-дир? **3.** Уруглар кышкы үеге чүге ынагыл? **4.** Л. Чадамба кышкы бойдустуң чурумалын көргүзери-биле кандыг уран-чечен аргаларны ажыглаан-дыр? **5.** Шүлүктүң тургузуунуң аайы-биле онзагайын айыт: каш строфалыг, строфа бүрүзү каш одуруглуг, эге аяннажылгазы. **6.** Чурукка шүлүктүң кайы одуруглары тааржыр-дыр? Чүге?

Ийи онаалганың кайы-бирээзин күүсет: 1) Шүлүктү кичээнгейлиг номчааш, ооң утказын чурукка чуруп көргүс. 2) Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

Х. Ойдан-оол

Баштайгы хар

(«Оттуг-Мыйыс» деп номдан чечен чугаа)

Дээр бораңнап бүргээн. Соолаңнадыр бүргеп кээр сырын безин чок. Долгандыр шыпшың-на чүве. Ынчап тургаш, кодан-майыктап дүжүрүп келген. Эзирик ол бүгүнү көргөш, кайгап-ла ханмаан. Дээрден улуг ак «сээктер» чаржып бадып-ла турган. Оларның чамдыктары эзириктиң хаайынга кээп дүшкеш, дораан-на эстип калгылаар. Ол харын шалың-даа сагындырар.

Үр-даа болбаан. Долгандыр бүгү чүве ак чайт болу берген. Ыяштарның будуктары-даа, бажыңның крышазы-даа ак хар-биле шыптынган. Эзирик дешкилеп ыңай болурга, ооң даваннарының адаанда хар кыйырткайнып чыдар. Эзирик өрү-куду дешкилеп, ынаар-ла эзим иштинче халып чоруй барган.

Караңгы дүн дүшкен. Ак-Сал ирей эзирикти аал чоогундан дилээш, тыппаан.

— Уваа, ол канчап барган аң боор! — деп, ол чугаалангаш, бургурадыр таакпылап, шаанга киир-ле боданып орган. Ооң ханы-ханы сыгыгларлыг кадыр хаваа бурунгаар көжүп каап, шоваалаң сыгыр карактары чүгүртүлөңейнип тургулаан. — Элдептиин аа, аалын каапкаш, аргаже шуут чорупканы ол чүве ирги бе?

Ак-Сал ирей хоюг ак сегел салын камныг суйбай туткулааш, таакпызының ыжын бургурадыр үргүлээн. «Ооң ынчап чоруй баарын билген болзумза, ону ынчаар хостуг салбас ийик мен — деп, ол хомудап боданган. — Эзирикти чидирбейн көр, кырган-ачай, деп оглум аажок чагыважыкпе. Чүгле даң адып, чер чырызынам...»

Эзирик ээнзиргей караңгы эзимге келгеш, эедерей берген. Караңгыда дүне када чеже улчуп кылаштаар. Шыргай шет аразынга ол кастынып чыдып алган. Коргунчуу-ла кончуг болган. Ынаар-ла эзим ортузунда бир-ле билдинмес амытанның «ү-хүүк» деп эткени-даа дыңналыр. Кедээ талазында будуктар-даа чыжыраар. Ол та чүзү! Дүне када ооң чанынга бо-ла огланып чедип келир Эгереди база чок. Сактырга-ла, ону бир-ле араатан кээп сегирип алыр ышкаш.

Чер-даа чыраан. Эзирик ыржым эзимни оттур огура каапкаш, дедир-ле аалынче халыпкан. Ол аал өдээнге халып кирип олурда, ону Эгерек көре тыртып каан. Ол халывышаан келгеш, эзириктиң мурнун орта огланып тура дүшкен. Ооң соонда олар иелээн мурнун былаажып, бажың чанынга халчып келген.

Ак-Сал ирей дашкаар үне халып кээрге, эзирик бо турган.

— Чедип келдиң бе, тояанчы — дээш, ол ооң хаайын суйбай туткулааш, бичии баалыңныг тавакка кош-адыш ишти сула уруп берген.

— Ам черле чорбайн көр — дээш, Ак-Сал ирей ооң сиртиниң кырында дыт, шет чамын холу-биле аштай туткулаан. — Эзимде бөлүк коккаарактар чоруп турар болду. Олар сеңээ таварышса, дуюуң безин арттырбас.

Эзирик ээзин көөрге, ооң өөрүп турары кончуг болган. Хүнге, сырынга додуккан хүрең шырайында хүлүмзүрүг чыраан. Эгерек база-ла өлчей-омактыг огланып, черге чыда дүшкүлээш, соястагылаан.

Шак ынчаар кыш эрткен, час дүшкен.

Эдереи берген — аамайланыр; *улчун кылаштаар* — тояап кылаштаар; *кош-адыш* [к'юш] — ийи адышты кожа туткан.

1. Чогаалчы Хөвөңмей Ойдан-оол чечен чугааны чүге «Баштайгы хар» деп адааныл? **2.** Эзирик назынында бир дугаар баштайгы харны канчаар сонуургаан-дыр? **3.** Дүне караңгы эзимге Эзирикке кандыг болганыл, ол чүнү эскерген-дир? **4.** Эзирик биле Эгеректи найыралдыг эжишкилер деп болур бе? Чүге? **5.** Ак-Сал ирей Эзирик дээш канчаар сагыш човап турар-дыр? **6.** Ак-Сал ирейниң омур-хевириң сөзүглелге даянып чугаала. **7.** Баштайгы харның чурумалын номчааш, аас-биле чуруктан чуру. **8.** Ооң мурнунда кандыг чечен чугааны номчааш, Эзирикке таварышкан ийик сен, ол ынчан кандыг турган ийик?

Бо эгеде каш маадыр бар-дыр, оларның аттарын кыдыраажыңга ушта бижээш, дужунга аажы-чаңының кол шынарын илереткен сөстү бижи.

Чечен чугааның утказын долuzu-биле эдерти чугаала.

Сонуургактарга. Хөвөңмей Ойдан-оол Корней Чуковскийниң «Ыылааш-сээк» («Муха-цокотуха») деп тоолун тыва дылче очулдурган (1968, 2009).

Олегтиң өңүктери

(“Оттуг-Мыйыс” деп номдан чечен чугаа)

Тос-тостуң соогу турган. Соокка шыдашпайн, кылама дош дизаңейнип чарлып, ыяштарның будуктары дызырт-кайндыр сынып дүжүп турган. Хүн караа хамаан чок, ооң ойбуну безин дээрден көзүлбес.

Кайнаар-даа көөрге, шаң-туман. Шак ындыг эртен-нерниң бирээзинде Олег орнундан тура халааш, дужунда соңгазынга халып чеде берген. Ол от чалбыыжы дег хензиг, сарыг өектиг куш-каштың соңганың адаккы көзенээнче чүткүп, салдырадыр ужуп турарын көрүп каан. Олег ону көргөш, кээргей берген. «Хөөкүй доңгаш, чиир чем тыппайн ынчап тур ирги бе?» деп кээргенчиг бодал ону дораан-на хөлзедип эгелээн.

Бичии оол халып чоруткаш, чемненир өрээлинден хлеб барып эккелгөш, куш-кашче тогладыр чажыпкан.

Сарыг-өөк корга хона берген. Ол чанында хадың-чыгаштың адаккы будуунга барып хонупкаш, бажын ыңай-бээр борбаңнадып, «чиир-чиир, чыыр-чыыр» деп эткилээн. Оон элээн болгаш, хар кырында хлеб тогланчыларын чыып чип эгелээн.

Олег ону көөрге, чүүден-даа кээргенчиг болган. Ол докпаңнадыр шурагылап, хлеб тогланчызын чыып турда, чүгле бажы борбаңнаар.

Сарыг-өөк тотканы ол боор оң, «чыыйт» кылдыр эде каапкаш, ужуп чорупкан.

«Ам катап келир сен бе?» дээн бодалы-биле Олег ооң соондан көрүп туруп калган.

Олег бичии өңнүүнге чемиш урар коошпа чазап алган.

Ол коошпазынга хлеб тогланчылары уруп алгаш, дүшкө чедир манаан. Сарыг-өөк келбейн барган.

Олег ол хүннүң кичээлдеринге хүнзедир боданып келген. Оолчугаш бодап кээрге, сарыг-өөк чедип келгеш, тогланчыларны шөлээн чыып чип орган ышкаш сагындырган.

Кичээл доостурга-ла, Олег бажыңынга дораан келген. Соңга дужунга тогланчы долдур урган коошпазы көңгүс куруг болган.

— У-раа! Келген ышкакжыл, өөрү-биле кады келгеш, шуптузун арылдырыпканнар-дыр, көрбөс силер бе!

Эртенинде Олег база-ла соңгазының көзенээнге халып келген. Оолчугаштың амырап, өөрээнин кандыг дээрил. Ында мырыңай үш сарыг-өөк чемнеп органнар.

— Угаанныгбайны мону. Өөрүң база эккелген ышкакжыл сен — деп, Олег чугааланган.

Сарыг-өөктерге оон бээр соок кыш безин ам коргунчуг эвес апарган. Олег чаа бичии өңнүктерни шак мынчаар тып алган.

Тос-тостуң соогу — бир айның эң соок үези; *ойбу* — демдек, былчак; *шаң-туман* — хыраа-туман.

 1. Олег канчап өңүктөрлиг апарган-дыр? 2. Сарыг-өөктерге соок кыш чүге коргунчуг эвес апарганыл? 3. Тос-тостуң соогунда бойдустуң чурумалы кандыг болур-дур? 4. Кышкы үеде куштарга дузалаар дизе, чүнү кылып болурул? 5. Сээң клазың куштарга кандыг дуза чедирип турарыл?

 Деңнелгелерни тыпкаш, ушта бижи.

 Х. Ойдан-оолдуң “Олегтиң өңүктери” деп чечен чугаазыңга пландан тургускаш, утказын кысказы-биле эдерти чугаала.

©ГБНУ МО РТ ИРЭШ

И. Крылов

Көрүнчүк болгаш Сарбашкын

Көрүнчүкте арнын көргөш, Сарбашкын-даа
чүдөк оожум Адыгны кээп тырта каапкан:
– Көрүп көрөм, күжүр кудам!
Чүү деп мындыг дүрзүл ол, дөө?
Көжүп шимчээн, шыпыраңнаан элдепейлиин!
Арным аңаа хензиг-даа бол, дөмей болза,
муңгарааштың өлү бээр мен.
Алды, беш-даа ол дег чүдөк
мугур-дагыр өөрүм барын миннип ор мен,
оларымны салаа базып, санап боор мен.
– Оларыңны санаар дивейн,
оода бодуң билинзинзе, кандыгыл? – деп,
Адыг ирей чагаан сөзү Сарбашкынга
анаа-ла хей куруг барган.
Кижиг сөзүн тооп көрбөс,
бо дег чижек кайда-даа хөй.

Бодум безин дүүн көрдүм:
Климич анаа эвес кижиге, чон-даа билир,
хээлиниң дугайында чугаалаарга,
херексесес, Пётрже имней соп каар.

(И. Медээчи очулдурган)

Хээли — кандыг-бир айтырыгны шийтпирлеп алыр дээш, бир кижиге акша бээри.

Басняны үн доктаашкыннарын, интонацияны сагып тургаш, аянның номчу.

1. Басняның темазын тодарат. 2. И. Крылов Сарбашкынның омур-хевирин ажыглап, кандыг кижилерни сойгалап көргүскен-дир? 3. Адыг ирейниң «Оларыңны санаар дивейн, оода бодуң билинзиңзе, кандыгың?» деп сөстөрүн канчаар билип тур сен, тайылбырла. 4. Автор бо басняны кижилерге чүнү билиндирип өөредир дээш, бижээн-дир? 5. Басняның утказынга дүгжүр кандыг үлегер домак билир сен, кыдыраажыңга ону бижи?

Үлегер домакты чедир бижи:

Албыс тенек — ... мактаар.

Болбас тенек — ... мактаар.

Басняны шээжи-биле өөрөн.

С. Суруң-оол

Өрге биле Күске

Арбай дыгаан
ак хап чүктээн
Сарыг Өрге илгип орган.
Аңаа уткуй
Ак-Ой Күске
шалыттырып маңнап келген.
— Чүктөп алган
чүңүл, акый?
Амды Өрге хая көргөш,
хөлчөк оожум
көргүт туруп:

— Арбай-дыр ийин, арбай — диген.
— Кадыг эрни!
Кайыын аптың?
— Кай баар ол — дээш, кескен тараа
сарааттап каан
шаңче имнээш:
— Харын чамдыын чээп ал — диген.

Хүнүн бодаан
Күске чазый
олча харааш, чөпшээрепкен.
Чартыкташкаш,
чарлып чорда,
«Орта тур!» деп кышкы үнген.

Өрге корткаш,
өлүг-даа дег,
орган черден кыймыш дивээн.
Оптуг Күске
чүве билбээн
чүве-даа дег, будулдурган:

«Өрге сарыг
өңнүүм орта
орук ара душчу бердим...
Кайыын келдиң?
Кайнаар баайн деп?
Кажан биске баар сен, акый?»

Тарааларның
таңнылы Диис
аажок каржы дужаавыткан:
«Шолуравайн
чоруп олур,
ажырымчы бөрү дег оор!»

 Илгип орган — арай боорда чоруп орган; *көргүт туруп* — дунук киргирээш үн-биле.

 Басняны рольдар аайы-биле аянын номчуңар.

 1. Басняның темазын тодарат. **2.** Чогаалчы Күскени кандыг аажы-чаңныг кылдыр көргүскен-дир: Сарыг Өргеге таваржы бергеш, кандыг чаңын көргүскенил, а Дииске туттуруп алгаш, канчаар чаңнап турар-дыр? **3.** С. Сүрүң-оолдуң баснязында кижилерниң кандыг четпес талазын сойгалап көргүскен-дир? **4.** Диригжидилге аргазын автор канчаар ажыглаан-дыр? **5.** Басняның утказынга чоок үлегер домакты тыпкаш, кыдыраажыңга бижи:

Чалгаадан сөс үнер,
чазыйдан оор үнер.

Чашпаа кижиниң сөзү хөй,
чалгаа кижиниң чылдаа хөй.

 Деңнелгелерлиг домактарны ушта бижи.

 Басняны кожа олурар эжиң-биле рольдар аайы-биле аянын чугаалаар кылдыр шээжи-биле өөренип алыңар.

Сонуургактарга. С. Сүрүң-оол Шарль Перронун «Красная шапочка» («Кызыл бөртчүгеш») деп тоолун тыва дылче очулдурган.

Э. Кечил-оол

Кеземче

(Чечен чугаа)

— Үш кичээл иштинде дыка-ла таакпы тыртыксадым. Саргыяам кадып каг часты — деп, бажың артында азыгда аяар үн дыңналган.

— Каям, акый, таакпың меңээ база артыр, кезек соргулаптайн — дээн бичии дыйылааш үн база ынаар дыңналган.

— Ойт, таакпы тыртып билир эвес сен — деп, демги-ле баштайгы үн чемелээн.

“Кымнар боор бо?” — деп, башкы ынаар оожум кеденгирлеп бар чораан.

Элээдизи:

— Ойт, дааш дыңналы-дыр, дүрген чажыр! — деп сымыранып чорда, башкы бо келген.

Туттурган! Дезер-даа харык чок, башкы оларны таныыр! Оттуг-ыяш шыңгырт кылдыр кээп дүшкен. Бичии оол шала сорган папирозун девидээн уг-биле карманынче суга каапкан.

— Кадыкшылыңарның дайзыннары боттарыңар-дыр силер! Шугум чыскаалыңга хамык өөрүңерниң мурнунга турар апаар силер! — деп, башкы өткүт, чидиг чугаалаан.

Оолдар кууарган идиктериниң баштарынче көрүп, хөлүе берген кезек ыт чок туруп-туруп, соңнуг-мурнуг:

— Ам черле таакпы тыртпас бис, башкы — деп, дидиреп доңган дег, сирилээн үн-биле харыылааннар.

Элээди оолдуң карактарындан борбак-борбак чаштар төктүп, кулактары кызып, хаваандан быйыргын дер сыстып келген.

— Мен буруулуг мен ... башкы... Черле ынчанмас мен. Шугум чыскаалыңга ... үндүрбейн көрүңер — деп, бичии-зи оожум, үзүктелип чугаалаан.

Башкы ам-даа шыңгыгы хевээр хаваан дүйүп:

— Хынап көөр мен! — деп өткүт харыылаан.

Хөлүе берген турган бичии оол хеп-хенертен:

— Пе-ве, пе-ве — деп алгырып-кышкырып, чызырады тепкиленип үнген.

Пөссүг чыт хаайга каккан.

Башкы:

— Ол-дур, көрдүң бе? .. — деп чорда, оол карманын андара тудупкан. Өжүр адыштаптарга, салааларын база чипкен. Карманында даңза бажы хире төгерик ойбак артып калган. Бот-шииткелди — кеземчени көргөн оол ам шуут-ла шүжүңейндир ыглап бадырыпкан.

Коңга хапкан. Оолдар башкының соондан багаай ба-
зып чоруп кааннар.

Быйыргын — бичии-бичии.

1. Башкының “Кадыкшылыңарның дайзыннары ботта-
рыңар-дыр силер!” деп сөстөрүн канчаар билдиң? 2. Бот-
шииткелди — кеземчени бичии оол канчаар алган-дыр? 3. Чечен
чугааны оон өскээр канчаар адап болурул? 4. Таакпы сен хире
оолдарның мага-бодунга кандыг хораны чедирип болурул? “Хү-
рээлел” кичээлдеринден алган билиглериңни ажыглап чугаала.
5. Арын-нүүр кижиниң эки эжи бооп болур бе? Чүгө?

“Ыттың мурнундан, аъттың соондан, а бак кижиниң кайы-
даа талазындан сестип чор” деп прибалтика чонунуң үлегер до-
маан бижээш, ооң бо чечен чугаа-биле кандыг харылзаалыг бооп
болурун чугаала.

Кожа олулар эжиң-биле плакаттан чурааш, чечен чугаа-
ның утказын илчирбелей чугаалаңар.

Л. Толстой

Сөөкчүгөш

Авазы слива дээр чимис садып алгаш, уругларыңга
дүштеки чем соонда бээр деп бодаан. Чимистерни тавакка
уруп каан чыткан чүве-дир. Ваня кажан-даа слива чип
көрбээн. Ол ырактан-на чыт тыртып турган. Ваняның
чазыйы хайнып-ла турган. Чиксээри-даа кедергей. Стол
чаны-биле хыйыртап эрткилээр-даа. Өрээлде улус шупту
үне бээрге, Ваня шыдашпайн, бир чимисти чий каапкан.
Дүштеки чем мурнунда авазы сливаларны санап көөрге,
бирээзи чок болган. Ол дугайында уругларыңның адазыңга
кээп чугаалаан. Чемненип оргаш авазы:

— Чүл моңар, уругларым, сливаларның бирээзин кым-
даа чивээни ол бе? — дээн.

Уруглары дөгере:

— Чок — дишкеннер.

Ваняның арны өрт дег кыза берген хирезинде:

— Чок, мен база чивээн мен — диген.

Ынчаарга авазы тургаш:

— Силерниң кайы-бирээңер чипкен дижик, ол эки эвес-тир, ынчалза-даа ында айыыл чүү боор. Слива иштинде сөөктүг болур чүве, билбес кижини ону ажырыштар болза, бир хонгаш, өлүп каар, кончуг айыыл ында болгай. Мен оон коргуп тур мен — деп чугаалаан.

— Чок, слива сөөгүн соңгадан үндүр октапкан мен.

Олурган хамык улус каттыржы берген, а Ваня ыглапкан.

(К.-Э. Кудажы очулдурган)

1. Ваня чазыйлааш, кандыг шын эвес чүве кылган-дыр?
2. Авазы оор чүве кылган кижини тудуп алыры-биле кандыг арга ажыглаан-дыр?
3. Ваня буруулуг болганын билген-дир бе?
4. Е. Танованың «Кырган-ававыс келди-ле!» деп чечен чугаазында уругларның үүлгедиин Ваняның үүлгедии-биле деңнээш, түңнелден кылыңар.

Ваняга чагыг сөстен белеткеп ал.

БОЙДУСКА ХУМАГАЛЫГ БОЛУУЛУ!

К.-Э.К. Кудажы

Чүрек иштинде ок (“Таңды кежи” деп номдан чугаа)

...Ынчан Теректиг аксынга дузалакчы кадарчым-биле ийи өг орган бис. Хар кылынап, күс орайтай берген турган чүве. Кыштаглаар дээш хыл кырында келген үевис ол.

Теректиг дээрге, өргөн дег кадыр каъттарлыг, кара пөш шыпкан тайга аразындан хап баткан бичии хем. Ол баргаш, ырак эвесте Каа-Хем безин четпейн, чиде бээр.

Бичии хемниң бажында дыт, шиви, пөш үнген, тайга төнгөн дораан теректер эгелээр. Ынчангаш Теректиг деп адаан.

Аалывыстың күзээр черинден тараа шөлдүг хову-даа мыя бо, эзимниг тайга-даа мыя бо. Кыжын каъттарга аңмең мал-маган дег оъттап чоруур...

Даарта аалывысты кыштагже көжүрер чүък машиназы келир дээн чүве. Ынчангаш аъдымны эзертээш,

кыштагда бажың-балгат барып көөр дээш, эзеңги кырынга орган мен...

Бя аразында ыттар ээре берди. Өскелии черле сүргей. Туругладып-ла турар. Ынчап барганда аттыг ыттарла болгай.

Өгде айбылаптар бичии уруглар бар эвес. Олар школада шагда-ла өөрени берген. Бичиилери — суурда ясли, садикте. Ам канчаар, кадайны айбыладым:

— Үнүп көрем, кандыг кончуг ыттарыл?

Уругларым авазы даштыгаа үр болбады-даа. Харын хыйланып кирип келди:

— Караа көзүлбестей берген кудургалар боор бе? Эзерлиг аът-ла ээрип турар ыттар-дыр.

— Эзерлиг аът? — деп кайгап айтырдым. — Мээн аъдымны бе?

— Сээң аъдың багда турар-ла чүве-дир...

— Амдыы кадарчы оолдуң аъды ыйнаан?

— Ол оолдуң малы ак ышкажыгай. Бо дээрге мелдер аът ышкаш-тыр.

— Элдептиин але, кадай? — дээш, үне халыдым.

Даштыгаа үнүп келгеш, шынап-ла, кайгап кагдым...

Эзерлиг аът каътты куду мал одуруу-биле кылаштап бадып олур. Ыттарның ээргизин мырыңай херекке албайн чор. Аңаа көөрде, ыттар боттары харын дедирленип, кудуруктарын мунгулапкан ээрген чорлар. Малды канчап ынчаар ээер боор?

Эзерлиг аът мырыңай чоокшулап кээрге, топтап көрүпкеш, аңгадап калган-дыр мен. Буур кылаштап олур! Аныяк буур. Кышкы дүгү четчележип келген. Ооң мөгенин ырактан эзер деп көргөн болдуvus.

Буур ыттарны мырыңай херекке албайн чор...

Аңны хойзур бе, ыттарны хай дээр бе — чүнү-даа кан-

чаар аайын тышпайн барган мен. Ынчаар эедереп турумда, ол-ла кылаштаан уу-биле буур иштинде сигенниг кажаага кээп туруп алды. Ол аалды-даа, мени-даа херекке албады.

Оон ыттарны алгы-кышкы-биле хөрөктөп, ыяш-даш-биле соккулап, ойдагып турумда-даа, буур шимчеведи. Чанынга чеде бээримге, менден чааргаар туржук, могоп турупкан, оттары бүлүрере берген ундаргай карактары-биле көрө-дир. Сактырымга, менден дуза эреп турган-даа ышкаш...

Балыг аң-дыр деп бодал угаанымга келди. Чанынга аяар чеде бердим. Балыг-даа чок...

Күжүр бичии дыштанып алзын дээш, сигенниг кажаа иштинче сүреримге, боду-ла кылаштап кире берди. Сигенни чизин дээримге, чыттап көргөш, хөңнүм чок-тур дээн ышкаш, менче кударанчыг кылдыр көрдү. Оон бөдүрээге суг эккеп бердим. Ону харын элээн пактапты. Ынчалза-даа хөйну ишпеди...

Кадай-биле иелээ сүмөлештивис. Бүгү назынывыста мал азырап келген болгаш, аңның хирезин эндеведивис: “Аараан аң-дыр, кижилерден дуза дилеп келген-дир”.

Кыштаг баар дээш эзертөп алгаш орган аъдымны мунупкаш, совхоз төвүнче шаап кириптим. Мал эмчизи чалаарым ол. Улуг эмчи чок болду. Фельдшер-биле иелээ ээп келдивис.

Фельдшер буурну шинчилеп көргөш, аарыын тодаратып шыдаваан. Балыг база чок. Ынчалза-даа эмнер берди...

Чеже-даа бээривиске, эм чогуваан. Даартазында көөрүвүске, буурнуң байдалы улам баксыраан болду. Сиген-даа чивес, суг-даа ишпес. Карактары дүвүндө дүшкүлөй берген.

Көк сизген чадып бээривиске, буур ооң кырынга чыдып алган. Аарыының күштүү-ле ындыг турган боор оң, аажок човууртаар.

Фельдшер дыңнаалап-дыңнаалап:

— Чүрээниң согары хирелиг-дир — деп чугаалады. Улуг эмчи херек-тир. Мен моон артык дузалап шыдавастыр мен.

Ол аразында аас-кежии бооп, бисти көжүрер дээн чүк машиназы халдып келди. Черлик-даа болза, кажаа-да аарыг аң өлүг-диригниң хыл кырында чыдырда, көжүп турар харык кайда боор. Чолаачы-биле кады база катап суурже хап кирдивис. Ам-на мал эмчизин тып алдывыс.

Улуг эмчи буурну шинчип көргөш, бажын чайды:

— Бергедээн-дир. Чүректен өске чери аараан болза, кезип-даа көргөй эртик.

Эмчиниң чугаазы шын болган. Ол дүне аныяк буур өлүп калган... Муңгаранчыг-ла болду. Ындыг чүве канчап турган, черлик амытан болбаазын кижилерден камгалал дилеп кээрге, аңаа дуза кадып шыдавас?

Ам канчаар, оода буурнуң кандыг аарыгдан өлгөн чылдагаанын тодарадып, акт тургузар деп дугуруштувус...

Аңның кежин союп, эъдин бускаш, балыг сорбузу-даа, аарыг изи-даа тыппадывыс. Адак соонда эмчилерниң каразып турганы чүрекке келдивис.

... Улуг эмчи ону холунга көдүргөш, бижек-биле чара кезип чорда, бир-ле аар чүве тавакка кыңгырт кылдыр кээп дүштү. Көргөн... Аң боолаар карабинниң час огу! Кайгап кагдывыс.

Чүректи көөрүвүске, ында бичии-даа балыг чок болду. Ынчаарга час ок ынаар канчап кире бергенил?...

... Мал эмчизи мындыг түңнел кылды: бо аң дөрт харлыг аныяк буур-дур, ону бызаа турда, кандыг-бир кээргээр сеткил чок төтчеглекчи балыглаан. Ырак черден боолаанындан ок ооң чүрээнге чыдыпкан: аныяк организм тиилеп үнген — балыг бүдүп экирип калган, час окту ол буур чүрээнге дөрт чыл дургузунда ап чораан.

Буурнуң келген чылдагаанын актыга тодаргай айыткаш, мындыг домакты база немей бижип каан бис: “Төтчеглекчи чорук сөнезин!” Актыга ындыг кыйгырыг биживезин билир бис. Ынчалза-даа кээргээр кижизиг сеткил чок төтчеглекчини буруу шапкан килеңивисти тудуп шыдаваан бис.

Туругладыр — бергедедир; *кудургалар* — ыттарга хамаарыштыр кончаан уткалыг ажыглаан; *одуруг* — кокпа орук; *чааргаар* — коргар; *чогуваан* — дузалаваан; *болбаазын* — сайзыраңгай; *час ок* [чаъс оък] — эки шынарлыг демирден ок; *сөнезин* — чок болзун, соксазын.

1. Чогаалда болуушкун кайы үеде болган-дыр? **2.** Теректиг дээрге чүнүң адыл, чүге ону ынчаар адаан-дыр? **3.** Аалдың ээлери кандыг ховар болуушкунга таварышкан-дыр? Мындыг хевирлиг болуушкунну улуг улустан дыңнаан сен бе? **4.** Кээргээр сеткил чок төтчеглекчилерниң балыглап каан дириг амытаннарының салым-чолу кандыг бооп болур-дур? **5.** К. Кудажының “Чүрек иштинде ок” деп чогаалы биле “Дуза дилээн адыг” деп төөгү чугааның демей база ылгалдыг чүүлдерин чугаала.

Кыдыраажыңга кээргээр сеткил чок төтчеглекчилерге удур 2–3 домактан тургустунган кыйгырыгдан чогаадып бижип.

Чогаадып тургустунган кыйгырыгыңарны плакат хевирлиг кылгаш, клазыңарга делгелгеден кылыңар.

С. Комбу

Эжеш куштар хоюспаңар

Көккүр хөлдер бырлаңында
хөөрежип, болчаг кылган
эргим черниң эртинези —
эжеш куштар хоюспаңар.

Чалгыгларга өпейледип,
салдап чорда, чараштарын.
Сагыш таалап, кыймыш кынмайн,
шаанга чедир кайгаксаам кээр.

Эжинге ынаан илередип,
ээлгир чараш эргеленчип,
өскен, төрөөн хөлдөринге
өөрүшкүлүг самнап чоруур.

Өндүр, чырык демгемнерже
өлчей ырын ужуктурган
эргим черниң эртинези —
эжеш куштар хоюспаңар.

Өндүр — улуг; өлчей — аас-кежик.

Шүлүктү ооң утказынга дүүштүр аянынг номчуңар.

1. Шүлүктүң тургузуунуң аайы-биле онзагайын тодарат: каш строфалыг, строфа бүрүзү каш одуруглуг, одуругларның хемчээли (каш ажык үннүг), оларның эге аяннажылгазының хевири. 2. Кандыг куштарны эжеш куштар дээрил, оларның дугайында чүнү билир сен? 3. Автор сеңээ чүнү угаадып чугаалаксааш, бо шүлүктү бижээнил? 4. Тываның Кызыл дептеринче кандыг куштар киир бижиттингенил, оларның аразында «эжеш куштар» бар бе? 5. 3-кү класска С. Комбунуң чүү деп шүлүүн өөрөнген сен, ол чүнүң дугайында ийик?

Шүлүкте эпитеттерни ушта бижи, чижээ, *көккүр хөлдер, эргим чер...*

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

Кижиги — бойдустуң төлү
(Үзүндү)

Төрөөн черниң каазын көргөш,
өөрүшкүзү хайнып келир.
Дөспөс омак чүлдү-чүрөөм,
өлчөйлиглер ырын ырлаал —
улам уран куттулуп кел,
улус чонга аян тудал! —

дигилээш, ырай-даа кааптар бис. Шынап-ла, кижиги — бойдустуң төлү-ле болгай. Бойдус кижээ чүнү бербезил? Ооң бербес чүвези чок. Чок, чок! Маңаа ынакшывайн, моон артык кымга, чүгө ынакшыгырыл ынчаш?

— Үш-Белдирни долгандыр кандыг-кандыг, чүү-чүү каттар барыл? Адын билир шааң-биле адавыдам чээ.

— Дөгөрезин билир мен: көк-кат, киш-кулаа, инек-караа, кызыл-кат, кара-кат, казылган, кызырак-караа, чадаң-кат, кускун-кады, дая-кады, ыт-кады, честек-кат, мыжыраш-кат, чодураа, долаана, борбуяк, ыргай-кады дээш-дээш оон-даа өске.

— Шымбай-ла-дыр сен. Бир эвес билирин күзээр болзунза, артыш-кады, шаанак-кады, адыг-кады дээр эм каттар база бар.

— Че, сен ындыг-ла кончуг болзунза, мында кандыг-кандыг мөөгүлөр барыл? Адап көрөм чээ.

— Хм... Оларны тывалар шаандан тура ажаап чивес чораан болгаш алдаржываан-дыр. А мен ону орустап, оон очулдуруп-даа тургаш адап, ажаап чип билир кижиги-дир мен. Хөлчөк чиксээр, чиирим-даа аажок. Бээр дыңна, төрөөн: ак мөөгү (*белый гриб*), хадың мөөгүзү (*подберёзовик*), шарлан мөөгүзү (*подосиновик*), саржаг-хавы (*мас-*

лѐнок), маңгырак (*груздь*), төш мөөгүзү (*опѐнок*), хүргүлбей (*рыжик*), дилгижек (*лисичка*), чигге чиир (*сыроежка*), агараң (*белянка*), чингиспей (*моховик*), өдек-туңу (*шампиньон*) суг-суг дээш чүс-даа ажыг янзы-бүрү мөөгү бар. Ёзулуг-ла карак-биле көрүп, хол-биле чыып, үүжелеп, дузап, кургадып, ол дораан үске хаарып, быдаалап ижип өөрени берзивиссе-ле, ооң ады-даа, амдан үнези-даа боду-ла тыптып келир-дир ийин. Кандыг-даа хоолулуг, эм витаминниг чемнер бо арга-алаактарда ирип чыдар-дыр.

— Бо-ла адап, санап турарывыс амданныг чаагай катчимис, байлак чем бистиң чуртувуста кайда чок дээрил!

— Бо хемнер, суглар, хөлдерден улустуң тудуп эккеп, чүктеп-чүдүрүп чанып-даа турар балыктарындан чүгле кадыргы, бел, мыйытты-ла адай кааптарыңга кандыг-дыр!

1. Чогаалдың маадыры төрээн чериниң каас-чаражын, байлаан көргөш, канчаар өөрүп турар-дыр? 2. Үш-Белдирни долгандыр кандыг кат-чимис, мөөгү өзүп турар-дыр, олар сээң чер-чуртуңда бар бе? Оларны чемге канчаар ажыглап болурул? 3. С. Сарыг-оол «Кижиге — бойдустуң төлү» деп бодалды канчаар бадыткап турар-дыр? 4. Бойдус-биле кижиге канчаар тудуш болуп турарыл?

Орус дылда *голубика*, *брусника*, *чёрная смородина*, *красная смородина*, *черника*, *чёрная кислица*, *крыжовник*, *костяника*, *жимолость*, *шиповник*, *земляника*, *малина*, *черёмуха*, *боярышник*, *ягоды ирги* деп каттар аттарын номда каттар аттары-биле шүүштүрүп очулдургаш, кыдыраажыңга бижип ал.

Чер-чуртуңуң байлааның дугайында харылзаалыг чугаадан тургус.

Сонуургактарга. С. Сарыг-оолдуң уругларга бижээн шүлүктөрүниң номнары «Бистиң малывыс» база «Өңүктөривис» деп аттарлыг чырыкче үнген.

Хүн

(“Олар чокта амыдырал чок” деп өөрлөш шүлүктөрдөн)

Аткан даңның хаязында
ачылыг хүн бакылап кээр.
Арга-эзим, хоорай, суурда
амыдырал дойлу-ла бээр.

Амы-тынның хини тудуш
авыралдыг чырык хүнүм.
Агаар, сугда чылыы тудуш
арлып читпес мөңгө хүнүм.

Хүннүң чырыы — ие караа.
Хүннүң чылыы — ие чүрээ.
Хүнүм чокта амыдырал
хүнү-биле үстүп төнер.

Шүлүктү аянный номчу.

1. Шүлүктүн темазын тодарат. **2.** Шүлүктүн тургузуун сайгар: каш строфалыг, строфа бүрүзү каш одуруглуг, одуругларның хемчээли (каш ажык үннүг), одуругларның эге аянна-жылгазының кандыг хевирлери таваржып турар-дыр? **3.** Сөөлгү строфаның 1–2 дугаар одуругларының утказын канчаар билип тур сен, тайылбырла. **4.** Одуругларда эпитеттерни тып. **5.** Хүн чокта чүгө амыдырал чок болурул? “Хүрээлелден” алган билиг-лериңге даянып, чугаала.

Дараазында одуругларны орус дылче очулдуруп шене:

Хүннүң чырыы — ие караа.
Хүннүң чылыы — ие чүрээ.

Шүлүктү шээжи-биле өөрен.

ЭШТИГДЕ ХӨГЛҮГ, ЭПТИГДЕ КҮШТҮГ

Е. Танова

Өңнүктөр

Тараар коңга эдиптери билек, класс даргазы Валя дызыладыр чарлаан:

— Манаңар, манаңар! Тараваңар! Хуралдаар бис!

Уругларның чамдыктары хөөнчок олуттарынга дедир олургулап, чамдыктары сумкаларын эгиннегилепкен, эжикче көрбүшаан, парталарының артында тургулаан. Чүнүң дугайында хуралдаар апарганын Очур-оол билген-даа. Ол иштинде: «Дызылаан, бужурганчыг-ла Валькадырам бо. Класс даргазынга соңгуткаш, башкылардан-даа арта берген. Чүве болза-ла хурал дээр» деп боданмышаан, сумказындан пластилин ужулгаш, оозун чымчадыр нугуй берген. Шупту олуттарынга олургулап алырга, Валя дарга башкы столунуң артынга турупкаш, классты эргий көрбүшаан, чугаалаан:

— Ам база Очур-оол математикада эндерик багайлар алган. Классты дедир тыртып туруп берген. Оон аңгыда үргүлчү уруглар-биле содаалажыр — дээш, Валя чугаазын төндүрбейн чорда-ла, Очур-оолдуң мурнунда партада олурар Биче-кыс орган черинден немей соп каан:

— Ындыг оол чүве бо харын. Дүүн мени коридорга ужур идипкен.

Очур-оол олче кылчаш кылдыр көргөш: «Бодуң мени бак сөглөп турбадың бе» — дээш, пластилинден бир-ле дүрзү тударын уламчылай берген.

...Очур-оолдуң кожазы Боря эжиниң тудуп орган дүрзүзүндөн карак салбайн кайгап, ону көөрүнчө чанында партада оолдарны имней каапкан. Оолдарның карактары Очур-оолдуң холдарында барган. Очур-оол ажылын дооскаш, стол кырынга салып каан...

Пластилинден кылган дүрзүнү олар танып кааш, каттыржып-ла үнген. Валя дарга шимээнни чидирип, чурумнуг болурунчө кыйгырарга-даа, ону кым-даа дыңнаваан. Шупту Очур-оолду долганы берген.

— Ой, шеверин! Ёзулуг-ла скульптор-дур!

— Дөмейин але — дишкеш, уруглар чиртиледир каттыржып турган.

Валя ыт-шимээнни намдадып чадааш, бөкперлешкен уруглар чанынга чедип келген. Стол кырында пластилинден кылган уруг дүрзүзү турган... Валя баштай аайын тышпайн, ыт чок кайгап турган. Уруглар оон-моон:

— Валя, танып көрөм, кымга дөмей-дир — дишкеннер.

Валя дүрзүнү топтап көрө берген. Ооң соонда арны кыза хона бергеш, аткаар дап берген. Уруглар улам-на чиртиледир каттыржы берген. Валя дедир келгеш, база катап топтап көргөш, чугаалаан:

— Мээң чажымда бантик чок чүве, бо бантиктиг уруг ышкажыл!

— А сен бантиктен баглап ал, ынчан кара олчаан болур сен. Очур-оол кымны-даа олчаан кылдыр тудуп каар кижиге, ооң бажыңында пластилинден, малгаштан база ыяштан кылган дүрзүлөр дыка хөй чүве — деп, Боря чугаалаан.

— Кай, ындыг бе? Чүге сен ооң мурнунда биске дыңнатпаан сен. Оон башка Очур-оол уругларның уран кылыглар конкурузунга киржип болур турган-дыр — деп, уруглар чемелей берген.

Оолдарның бирээзи Очур-оолдан айтырган:

— Дүрзүлөр тударын канчап өөренип алдың, Очур?

— Акым өөредип каан чүве. Ол дыка шевер кижиге болгай — деп, Очур-оол харыылаан.

— Сээң тудуп турар чүвөлериңни барып көрүп болур бе?— деп, оолдар сонуургай берген.

— Болур. Чүге болбас боор, мээң бажыңымга чедип келиңер — деп, Очур-оол чалаан.

— Чонаада-ла «багайларлыг» кижиге ам шуут шаптыктаарыңар ол бе, ооң орнунга аңаа кичээл кылырыңа дузалашкан болзуңарза — деп, Валя дарга шыңгыы чугаалаан.

— Ийе, бис баштай аңаа дузалажып, кичээливис кылып алгаш, ооң соонда Очур-оолдуң ажылын көрүп, оон дүрзүлөр тудуп өөренип алыр бис. Ынчаар бис аа, Очур — деп, Боря эштериниң мурнундан чугаалаан.

Очур-оол бажын согаш кылып, чөпшээрешкен. Ооң соонда олар тарап чаныпканнар.

Очур-оол биле Валя кады чанып орган. Олар чаңгыс кудумчуда чурттап турарлар. Кел чыда, Валя айтырган:

— Сен мээң дүрзүмнү канчалдың?

— Сумкамда-ла.

— Ону меңээ берип көрөм, авамга көргүзөйүн.

Очур-оол ыыт чок сумказын ажыткаш, ак-көк будук-базарда ораап каан чүвени камныы кончуг ужулгаш, Валяже сунган.

— Четтирдим, Очур. Сени ындыг шевер деп билбээн мен.

Очур-оол чүве ыыттаваан... Чарлыр орук белдиринге келгеш, ол Очур-оолдан айтырган:

— Мен база сээң бажыңыңга барып, кылыш турар чү-велериңни көрөйүн бе?

— Ынчал. Авам мээң эштерим бажыңга келирге өөрүүр кижини — дээш, ооң мурнунда Валя чарлыр оруктан чоруптарга-ла олче дылын уштуп каар боду, ам бир-ле ду-гаарында аңаа «Байырлыг!» деп чугаалаан.

Маңнай аарак бажыңынче бар чыткан Очур-оолдуң соонче көргөш: «Мен база сээң математикага дузалажыр мен» — деп, Валя алгырган.

Чемеледир — буруудадыр; *будук-базар* — будук сиңирер саа-зын.

Чечен чугааны рольдар аайы-биле аянын номчуңар.

1. Кымнарны өңнүктөр дээрил? **2.** Чечен чугааның маадыр-ларын өңнүктөр деп болур бе? Чүгө? **3.** Очур-оол чүү чүвөгө сун-дулуг болган-дыр? Эштери аңаа кандыг үнелел бергенил? **4.** Боря эжинге канчаар дуза кадып болурун сүмелээн-дир? **5.** Силерниң клазыңарда чүү чүвөгө сундулуг уруглар барыл? **6.** Клазыңда кошкак уругларга канчаар дузалажып турар сен? Сээң клазыңда ёзулуг өңнүүң бар бе?

Дараазында сөстөрүн тайылбырлаары-биле кыдыраажыңга бижээш, оларның кандыг темага хамааржырын айыт: *реплика* — чугаалажып турар кижизиниң сөзүңгө харыы, удурла-ныышкын, сагындырыг; *декорация* — сцена каасталгазы; *персо-наж* — киржикчи, шии азы кинонуң маадыры.

Чогаадыкчы онаалга. Номнуң эң сөөлгү арнында сүмө ёзугаар, “Өңнүктер” деп чечен чугааның бир эпизодунга сценарийден бижи.

Сонуургактарга. Бай-Тайга кожууннуң Кызыл-Дагда «Авырал» деп студияда Экер Байстың удуртулгазы-биле 10–12 харлыг уруглар тыва тоолдарның сценарийин бижип тургускаш, мультипликациялыг фильмнер тургузуп турарын билир сен бе? Чижээ, «Үш чүүл эртемниг оол», «Өскүс-оол» дээш оон-даа өске.

С. Тока

Черликпен

(«Араттың сөзү» деп чогаалдан үзүндү)

Ававыс биле угбавыс Албанчы ажылдап каанының хөлезинин алып дээш чоок аалдарже чоруй барган чүве.

Дүн ортузу апарган. Ававыс ам-даа келбээн. Ооң келирин манап, от кыдыынга олуруп алган хул бузурадып тур бис. Черликпен ийи холун сунуп алгаш, сыртанып алган эжик баарында чыткан чүве. Хаая чолдак кара кулактарын сүүрертип алгаш, бажын көдүрүп дыңнаалагылап, чамдыкта ооргазында балыын чылгап каап чыткан.

Каңгый Черликпенниң чанынга чеде бергеш:

— По-ок мону аарай, бистиң багай кырган ыдывысты! Тожу-Хелиңниң ыттары сени чазарлап каапкан чоор бе? Кандыг аайлыг чүве боор. Сен олардан ыракта мөге-ле болгай сен, кандыг аайлыг чоор? Ындыг бе, Черлик? — деп суйбап, эргеледип олур...

Черликпен боду бөдүүн-не, ынчалза-даа кончуг шыырак, коданчы ыт чүве. Чамдыкта мен ону муна кааптарымга, тоовас-даа, шошкуп чоруур. Черликпен бодунуң күжүнге бүзүрелдиг, ынчаарга кандыг-бир ыт олче халый берзе, ооң шорузу-ла...

Черликпен Каңгыйның чассыткан үнүн дыңнааш, бодунуң өөрүшкүзүн янзы-бүрүзү-биле илередип, Каңгыйның тонунуң эдээнге бирде бажын, бирде холдарын аппарып каггылап, таагыланчак аар кудуруун черге педиледир хап, чайып каап чыдыр.

Ол аразында хеп-хенертен Черликпен эжикче халааш, чыккыңайндыр ээре берди. Мен корткаш, олурган черимден тура халып, чадырның алажызының доразында каггылап каан чүүл-бүрү союздактар аразында күске дег халып кире берген чыдыр мен.

— Бөрүлөр келген боор, ам канчаар бис? — деп, угбавыстан Бежендей айтыра-дыр.

— Ажырбас, Черликпенивис бисти кажан-даа черге кагбас — деп, угбавыс ынча дээш, эжикче дүргени кончуг чоокшулап чеде бергеш, ажыдыпты.

Черликпен шывыраш кылдыр үне халаан. Оон угбавыс эжиин дүвү-далаш-биле база хаап алды.

Черликпен өгден бирде ырай берип, бирде чоокшулап кээп, үзүк чокка ээрип-ле тур. Ам ооң коргураан үнү чадырның мырыңай чыпшыр чанында дыңналы хона берген. Оон эжик аксында дырбактаныры дыңналды. Ынчаар орта Бежендей биле Каңгый оттуг ийи кезек ап алгаш, чадырдан үне халыдылар. Кижилерниң көстүп келгени

Черликпенни дидимнендирип, күш киирген. Бөрүнүн кырынче база дагын халый-ла берди. Ол дең эвес чогуш кончуг үр болган. Ам-на ыт-шимээн чок апарды. Черликпен ээп келбеди-даа, ооң үнү-даа дыңналбайн барды.

Удаваанда чадыр иштинче Каңгый кирип келди.

— Кончуг куурумчу бөрүлөр Черликпен-биле черле бир чүве кылган боорлар — дээш, карактарының чажы сааладыр төгүлген, өөңейндир ыглаан тур.

— Ам бисти кым кадарып карактаарыл! — деп, Бежендей угбазы-биле чаржып ыглап үнген. Мен база ыглай хона бердим.

Эжик аксында бир-ле чүве даажы дыңналы-дыр. Бис ол дораан-на ыглашпайн, соксай хона бердивис...

Бежендей чадырның ханазында ойбактан бакылап көрүп турган.

— Ында чүү чүвел, кымыл? — деп четтикпейн айтыргыладыыс.

— Кончуг улуг кара чүве шимчеп тур — деп, Бежендей хая көрнүп келгеш, сымыранды.

— Хайыракан боор — дидим. Ынча дээним соонда, бистерже изиг суг чажыпкан чүве дег, чадырның бир чартыынче халыжа берген бис.

— Бир эвес хайыракан болза, оттан коргар чүве дээн ийин — дээш, Каңгый хып чыткан кезекти ала тыртып алгаш, үне халыды.

От чырыынга Черликпенни танып каапкан. Ону көргеш, угбавыс канчаар-даа аажок өөрүп, оттуг кезээн боду билбейн черже ышкына каапкаш, далашты-биле алгыра-дыр:

— Дүрген бээр келиңер! Бөрүлөр Черликпенни үзерлеп кааптып-тырлар.

Чүгле амылыг чыткан Черликпенге чүгүржүп чеде бергеш, чадыр иштинче сөөртүп кирип келдивис. От

кыдыынга каап алгаш көөрүвүске, буттары көңгүс шимчeves, боостаазындан хан сыстып, арай боорда ийи холубиле союп келген болду... Хомудаанывыс-даа хөлчок, ытка дузалаар күш чок улус ам канчаар боор, ол хевээр чүве ытташпайн удуп чыткылап алган бис.

Эртен оттуп келгеш, Черликпен бөрүлерни канчап каапкан эвес деп чүвени көрүксей бердивис. Чадырдан үне халааш, дораан-на Черликпенниң ханныг изин көрүп каан бис: хар кырында кара довурак-даа кастынгаш, чаштай берген, ол-бо черлерде доңуп калган ханнар-даа бар. Бежендей корткан чүве дег үн-биле:

— Бөрү! Бөрү чыдыр! — деп алгыра-дыр...

Корткаш, тыныштарывыс тыртып алган, чүү болур эвес деп көрүп тур бис. Ынчалза-даа бөрү дырбаш-даа дивейн-дир. Бис ам биче дидимненип, элээн чоокшулап чеде бердивис... Одура ызырыпкан боостаадан аккан хан хар кырында доңа берген чыдыр.

Ол дең эвес чогуштан Черликпен тиилекчи бооп үнге-ни биске өөрүнчүг болган, эрткен дүне бистиң коргул-иргип хонган байдалывыс чиде берди...

Бузурадып — былгап; *алажы* — сыра.

Сөзүглелди роль аайы-биле аянынг номчуңар.

1. Бо эгеде болуушкун кажан болуп турган деп бодаар сен: XX вектиң эгези 1910 чылдарда азы амгы үеде? Чүге ынча деп бодап турарыңны сөзүглелге даянып чугаала. **2.** Силерниң чуртталгаңар ол үениң уругларының амыдыралындан канчаар ылгалып турарыл? **3.** «Ыт — кижиниң бүзүрелдиг эжи» деп бодалды бо эгеге даянып бадытка. **4.** Черликпенниң окур-хевириң сөзүглелге даянып чугаала. **5.** Бо ытты чүге ынчаар шолалап адааныл? А сээң ыдыңны чүү деп база чүге ынчаар адаан, билир сен бе? **6.** Ытты кижини болганы тудуп шыдаар бе? «Ыттың болуксаар кижини харысалгалыг болур» деп бодалды деткиир сен бе?

 Дараазында домакты орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижип ал: Черликпен боду бөдүүн-не, ынчалза-даа кончуг шыырак, коданчы ыт чүве.

 С. Токаның «Араттың сөзү» деп романындан «Черликпен» деп эгени кичээнгейлиг номчааш, номнуң сөөлгү арнында берген үлегер ёзугаар үнелелден бижи.

 Үнелел — чогаалдың маадырларының ажыл-херектеринге база болуп турар болуушкуннарга үнелел берип, номчаан номунуң дугайында бодалын илередири.

Сонуургактарга. Э. Мижиттиң «Тос чадырдан үнгеш...» деп шиизинде Тывыкы болгаш ооң акыларының рольдарын сээң үе чергең школачылар ойнап күүсеткен. Ук шиини Тываның хөгжүм шии театрының кол режиссёру Алексей Ооржак тургускан.

АВТОРЛУГ ТООЛДАР

 Ши — театрның сценазынга салып тургузар дээн чогаал. Ооң киржикчи бүрүзү *рольдуг*. Ши чогаалын көжегелерге, а көжегелерни көргүзүглерге чарган болур. Көргүзүглер онзагай *каасталгалыг* (декорация) болгаш *авторнуң тайылбыр сөстери-биле* (ремарка) үдеттирген боор.

Ш. Суваң

Алдын-Кушкаш (*Шижиткен тоол*)

Шиниң маадырлары:

Алдын-Кушкаш

Кушкашчыгаштар, Торга, Койгун

Ашак, Кадай

Танцы бөлүцү

Тоолдуг арга ишти. Алдын-Кушкаш биле кушкашчыгаштар.

Кушкашчыгаштар. Чи-и-ип, чи-и-ип, чиир чем болза, чы-ы-ып, чы-ы-ып чизе.

Алдын-Кушкаш. Черден эки дилениңер, черивистин чеми хөй. (*Черден чем дилеп турарлар*).

Кушкашчыгаштар. Чы-ы-ып, чы-ы-ып, чыып чиир курт-кымыскайк хөй-дүр.

Алдын-Кушкаш. Арга-ыяш камгалаар ажыктыг курттарга дегбеңер, хоралыг курттарны чыып чиңер.

Торга (*ужуп кээр*). Тор-р-р, тор-р-р. (*БЯш соктаар*). Шын-дыр, шын-дыр. Мени көрбес-тир силер бе! Чүгле хоралыг курттарны чыып чиир-дир мен. Ынчангаш ары-выстың кезээде чиңгир ногаан апарган турары ол-дур.

Алдын-Кушкаш. Хөлүн эрттир хөөреди бербе даан. Аалывыс болгаш арыгны шуптувус хоралыг курттардан камгалап, хоозуратпайн турар ийик бис чоп.

Торга. Тор-р-р, тор-р-р. Арай-ла хөөредиптим бе!? Тор-р-р, тор-р-р, доозавыс камгалап турар бис. Шын-дыр, Алдын-Кушкаш.

Койгун (*маңнап кээр*). Доот-доот, доот-доот, доо-заңар чаштыныңар. (*БЯш дөзүнде хоруп, сириңейнип чыдар*).

Алдын-Кушкаш. Чүден кортуң, чүрээң чүге чайлы бер чазып турары ол?

Кушкашчыгаштар. Кайнаар чашты бээр бис!? Кор-гунчуун, коргунчуун. Койгун ышкаш хоруй берген чы-даалыңар.

Торга. Тор-р-р, тор-р-р. Койгунактың кортпас-ла чү-вези чок.

Койгун (*дидимненип тура халып кээр*). Доот-доот, Торга. Белен-селен кажан коргуп чоржук мен.

Торга. Тор-р-р, тор-р-р, хо-хо-хо!

Койгун. Корткан бооп баажыланырым кончуг.

Алдын-Кушкаш. Койгунчугаш, кортпас бодуң чүден кортуң?

Койгун. Арыг иштинде ашак кижичор.

Алдын-Кушкаш. Арыгвыска кээр аалчылар-ла хөй ийик чоп.

Койгун. Артында-ла ай балды чүктөп алган ашак чорду.

Торга. Тор-р-р, тор-р-р. Топтап харап көрейн. (*Бляш кырындан харап турар*). Ылап-ла ай балды чүктээн ашак чоруп олур. Мен-даа ужуп чоруптайн.

Койгун. Доот-доот, Торганың кортуун. Мен-даа маңнап чоруптайн.

Кушкашчыгаш. Ай балды чүктээн ашактан кайнаар чаштына бээр бис? Азы өскээр ужуп чоруптар бис бе, Алдын-Кушкаш?

Алдын-Кушкаш. Адыр-адыр, далашпаңар. Ай балды чүктээш, арыгга чүге келгенин, ыяштар аразынга чаштынып тургаш, билип алылыңар. (*Бляштар аразынче чаштына бээрлер*).

Ай балды чүктээн Ашак кирип кээр. Ол-бо көрзүнүп чорааш, черде будукка илдиккеш, кээп дүжер.

Кушкашчыгаштар (*каттыржы бээр*). Чи-и-ип, чи-и-ип, хи-хи-хи.

Алдын-Кушкаш. Шимээн, шимээн! Шимээрге вецер.

Ашак (*туруп келгеш, кургаг төжек кырынга олуруп алыр*). Кырып деп чүвениң кыпсынчыын аар. Уё, ооргам. (*Ооргазын суйбаар*). Оода чаңгыс куспак ыяштан канчап чыып алыр чоор. Бо чоокта кургаг будуктар база көзүлбес. (*Кургаг төжекти балдызы-биле соктагылаар*). Мону кижичор кайыын чара шаап шыдаар. Өске черден будуктар дилээр-дир. (*Чоруй баар*).

Кушкашчыгаштар, Алдын-Кушкаш ыяштар аразындан үнүп кээр.

Кушкашчыгаш. Көңгүс коргунчуг эвес ашак ышка-жыл.

Кушкашчыгаш. Койгунактың кортуун аа.

Торга (*ужуп кээр*). Тор-р-р, тор-р-р, караа далчыр койгуннуң кортпас чүвези-ле чок.

Койгун (*маңнап кээр*). Доот-доот, баштай бодуң корга бердиң чоп.

Торга. Тор-р-р, тор-р-р. Тоовадым-даа...

Алдын-Кушкаш. Адыр-адыр, маргышпаңар. А демги ашак арыгдан кургаг ыяш чыып алыр дээш келген кижидир. Аалчывыска дузалаар-дыр...

Койгун. Канчаар дузалажыр бис.

Торга. Кургаг ыяштарлыг черге эдерттип аппарып каар-дыр...

Алдын-Кушкаш. Ашак дедир бээр чедип келгеш, бо хос төштү соктаар кылдыр илбилеп кааш, ынаар кире берейн. (*Илбилээр*).

Ай балды азынгаштың,
арга кезип чоруур ашак
төшке келгеш,
төк-төк кылдыр хак!

Торга. Ашак дедир чоруп олур.

Алдын-Кушкаш. Силер ыяштар аразынче чаштына бериңер. (*Боду хос иштинче кире бээр*).

Ашак. Бо чооктан кургаг будуктар-даа белен тывылбастыр. Оода бо төштү кызып тургаш, чарып алыр чоор бе. (*Ай балдызы-биле төштү соктаар. Алдын-Кушкаш оон үне халып кээрге, ашак белиңнээш, олура дүжер*).

Алдын-Кушкаш. Чүү болду, кырган?

Ашак. Куш кижин ышкаш чугааланып турганын бо чораан назынымда дыңнаваан мен. Дүжүм бе, дүлүм бе? (*Эът-кежин шымчый туткулаар*). Уё! Чүү-даа болза дүжүм эвес-тир.

Алдын-Кушкаш. Куштар, аңнар аразында чугаалажыр дылдыг. Чүгле кижилер бистиң дылывысты билбес, ынчангаш мен кижилер дылынга силерниң-биле чугаалажып турарым бо-дур.

Ашак. Тоол-домакка каттыжып турар кижин эвес мен бе!

Алдын-Кушкаш. Арга-арыг ишти кезээде тоол дег чүве болгай. Долгандыр көрүңер даан. Чаражын!

Ашак (*долгандыр көргөш*). Шынап-ла! Чеже катап арга-арыг ишти кирип чорбадым дээр, ооң мындыг чаражын канчап эскербейн чораан ашак боор мен.

Алдын-Кушкаш. Бистиң аалывыс арыгга чүге аалдап келдиң, кырган?

Ашак. Аалымда оттулар ыяш төнгөн. Оода чаңгыс куспак кургаг ыяш чыып алып дээш, элеңнедип чоруурум бо-дур.

Алдын-Кушкаш. Аалыңче чана бер, кырган. Ажыл-ижиң ала-чайгаар бүде бээр.

Арыгның ишти янзы-бүрү өң кирип, улам тоолзуг апаар. Ашак ону магадап, долгандыр көрүп турар. Тоолзуг аян чоорту чиде бээр. Ашак аалыңга чедип келген боор.

Ашак (*долгандыр көрзүңүң*). Аалымда канчап чедип келгеним ол? Алдын-Кушкаш, ногаан арыг кайыл? Ылап-ла тоол-домакка каттыжып турар ашак эвес мен бе? Че, харын, Алдын-Кушкаштың аксы-сөзүңүң бүдер-бүтпезин көрүп көөр-дүр.

Кадайы чедип кээр.

Кадай. Арыгдан эккелген ыяжың кайыл? Куп-куруг чанып келгениң ол бе, чалгаапай?

Ашак. Адыр-адыр!... Мени дыңна даан. Тоол-домакка каттыштым. Арыгга чеде бергеш, кургаг хос төштү чара шаап алыр дээш балдым-биле соктаптарымга, алдын кушкаш оон үне халып келгеш, чүнү канчап чор сен деп айтырды. Ужурун чугаалаарымга, чана бер, ажыл-ижиң ала-чайгаар бүде бээр диди...

Кадай. Кончуг чалгаапайны, тоолуң тоолда, тывызыың тывызыкта...

Ашак. Ылап-ла алдын кушкашка ужураштым. Ам артында кижиге ышкаш чугааланып турар...

Кадай. Ындыг-дыр, че. Бир эвес мегең туттурзуңза, эртен даң бажында арыгдан барып ыяштаар сен. *(Ашак, кадай чоруй баар)*.

Сцена чоорту караңгылап, тоолзуг сылдыстыг кежээ дүжүп кээр. Танцы бөлүү «Күзелдин танцызын» күүседир. Тоолзуг байдал чоорту чиде бээр. Ашак биле кадай чедип кээр.

Ашак. А сен бүзүревейн турдуң. Көр даан! Ыяш дээрге аал коданы сыңмас. Ол хире кежээпей-дир мен. Ам хүнзедир, хондур-даа аъш-чем хайындырып ижип турар болзувусса, ыяш кажан-даа төнмес.

Кадай. Алдын кушкаштың ачызы-дыр. А сен ол хире ыяшты кайыын эккеп каар сен...

Ашак. Ам база алдын кушкашка барайн.

Кадай. Чүге?

Ашак. Эт-сеп, идик-хеп, мал-маган илбилеп берзин.

Кадай. Ынчал харын. Алдын кушкаштың буянын ам бир катап көрээли...

Ашак хөй мал-маганын азыраарындан чалгаарап, кадайы ынатпайн турда-ла, ара-албаты негеп, хаан болуксаан күзелин илередир дээш база катап Алдын-Кушкашче чоруптар. Ашак ай

балдызы-биле хос төштү барып соктаар. Алдын-Кушкаш үнмес боорга, улам күштүг соктаар.

Ашак. Алдын-Кушкаштың канчап барганы ол? Соктаарга, дораан үне халыыр чүве ийикпе. Моон ырап кай баарыл бо. *(База катан соктаар)*. Алдын-Кушкаш, кайда бардың? Чүге үнмейн тур сен. Алдын-Кушкаш, мен хаан, кадайым кадын болзун! Үнмес болзуңза, хос төжүң буза шаап каар мен. Үн! *(Алдын-Кушкаш үнмес боорга, төштү буза шаап эгелээр)*.

Арыг ишти тоолзуг апарып, диңмирээшкин диңмиреп, кызаннашкын кызаннаар. Тоолзуг байдал чиде бээр. Ашак аалында олурад.

Ашак *(долгандыр кайганып)*. Бо кымның аалы боор? Мээң аалым-даа ышкаш? Мээң аалым болза, мал-маганым кайыл?!

Кадай *(чедип кээр)*. Ол-дур сен, чалгаапай. Ажылдаарындан чалгаарааш, Алдын-Кушкаштан ара-албаты негеп, хаан болуйн дээриңге, сээң чалгааңны, чазыйыңны билгеш, мал-маганны, эт-септи чидир илбилепкен. Ыт кагар ыяш безин чок артывыс.

Ашак. Аа, богда, мелегейимни. Аксым-кежиин кузуп алдым. Мал-маганым азырап, эт-севимни эдилеп чорбайн, ара-албаты деп, хаан болуйн деп чүмүл! Чалгаа, чазыйымны билдим. Буянный, Алдын-Кушкаш, буруумну өршээп көргөн болза!

Кадай. Ачы-буянный, Алдын-Кушкаш! Мээң чугаамны дыңнап, сеткилимни билип турар болзуңза, бис ийи ашак, кадайны өршээп, эгинге өй эт-септен, хырынга өй мал-магандан арттырып каап көр. Ынай-даа када болза, чедирген ачы-дузаң дээш сеңээ өөрүп четтирдим.

Янзы-бүрү өңнер чырып кээп, дааш-шимээн үнүп, тоолзуг аян тыптып, оон чоорту чиде бээр. Мал-маган алгызы дыңналыр.

Ашак. Буянный Алдын-Кушкаш буруумну өршээген-дир. Мал-маганны, эт-септи эгидип, илбилеп-шидилеп каан-дыр.

Кадай. Энерелдиг Алдын-Кушкаш ачы-буянын кижилерге шаңнап чоруур-дур көрдүң бе!

Танцы бөлүү, Алдын-Кушкаш, Кушкашчыгаштар, Торга, Койгун хөглөп, самнап чедип кээрлер. Ашак биле Кадай оларга каттыжа бээр. Аал ишти аас-кежиктиг тоолчургу аянынг апаар.

Көжеге хагдынар.

Доозаңар — шупту; *ара-албаты* — дузалакчылар, чалчалар; *энерелдиг* — эки көргөн, өршээлдиг.

Шиижиткен тоолду рольдар аайы-биле аянынг номчуңар.

1. Ш. Суваңның «Алдын-Кушкаш» деп шиижиткен тоолунуң сюжеди тыва улустуң кандыг тоолунуң сюжединге дөмей-дир? Оларның дөмей болгаш ылгалдыг чүүлдерин чугаала. **2.** Шиижиткен тоолдуң маадырларын мөзүлүг (эки) база мөзү чок маадырлар деп чарып болур бе? Чүгө? **3.** Бо шиижиткен тоолду номчааш, бодуңга кандыг өөредиглиг түңнел кылдың? **4.** Куштарның база дириг амытаннарның чугаазында кандыг даашшимээн, алгы-кышкы, шимчээшкин өттүнгөн сөстөрни хөйү-биле ажыглаан-дыр? Чүгө? **5.** Шиижиткен тоолда ремаркалар кандыг ужур-уткалыг ажыглаттынганыл? **6.** Бо шиижиткен тоолду сценага тургузуп көргүзөр дээн болза, оң кол декорациязы кандыг болза, эки-дир?

Шиижиткен тоолдуң кол маадырларының аттарын бижээш, оларның кол шынарларын 3–4 сөстүң дузазы-биле илерет.

Бо шиижиткен тоолдуң бир эпизодунуң сцена каасталгазының (декорация) эскизин эжиң-биле чуруп көргүзүңер азы аппликация дузазы-биле кылыңар.

Сонуургактарга. Екатерина Танова уругларга «Илбилиг согун» деп музыкалыг шиини бижээн, а Монгуш Кенин-Лопсан «Шагаа» деп шүлүктөп бижээн шиини ба-раалгаткан.

Шиижекчигеш

Торгу-маңнык өңнүг
довук ышкаш боттуг,
Чиңге хемде чурттуг
шиижекчигеш чораан.

Чочагайлап чиир дээш,
чолдаш-чолдаш ушкаш,
бичии хырнын иштеп,
бир-ле черге келген.

Кара суглар амзап,
хадың, пөштер дамчып,
— Чийин-чийин — кылдыр эдип,
чимзенип-ле чораан.

Чочагайы көвей
чокпак шивээ хонгаш,
казыттынап ора,
канчангаш-ла көргөн:

карактары кызыл
хартыгажык орган.
Корга берген шиижек
хоруй берген орган.

Хартыганы көөрге,
халып келир четкен.
Чылыг ханны бодааш,
шымдыланып орган.

Шиижек черже көргөн:
Ширнең биле Чыргал
«сыгыр-октуг» туткан
сымыранчып турган.

— Шымда-шымда — дишкеш,
шыгаап үнүп келген.
Шиижек күжүр коргуп,
шимдинипкен орган.

Дарс-тог-ла диген,
далдырткайны берген.
Хартыгазы черде
ханы төктүп чыткан.

Ширнең биле Чыргал
шиижективе көргөш:
— Дайзының өлгөн,
тайбың чуртта! — дишкен.

Шиижекчигеш өөрүп,
Чиңге хемни мактап,
кайгамчыктыг ырын
харам чокка ырлаан.

Довук ышкаш — бичии; *шымдыланып орган* — чазыйлап (хоптактанып) орган; *сыгыр-октуг* — боо.

Шүлүктөй бижээн тоолду аянның номчу.

1. Чочагайлап чораан Шиижекчигеш кандыг халапка таваржы берген-дир? **2.** Шиижек биле Хартыганың даштыкы хевирин автор канчаар көргүскөн-дир? **3.** Хартыганың карактары чүгө кыза берген деп бодаар сен? **4.** Шиижекти кымнар камгалап алганыл? **5.** Бо тоолда автор кандыг уран-чечен аргаларны ажыглаан-дыр: деңнелге, диригжидилге, өттүнүг сөстери, удурланыштырар арга, элдээртиг сөстер. Оларның кайы хевири кол болуп турарыл? **6.** С. Пюрбюнуң «Бора-Шиижек» деп тоолу-биле деңнээш, дөмей болгаш ылгалдыг чүүлдерин чугаала: каяа чурттап турган, кандыг халапка таварышкан, кымнар дузалаан, кайы тоолда кушкаш уругларга дузаны чедирген.

Тоолдан эпитеттерни ушта бижи.

Тоолдуң үштен эвээш эвес строфазын шээжи-биле өөрөн.

Улуургак, билииргек Дагаажык

Дагаа оглу Дагаажык чуургадан уштунуп үнгеле, каш хонганда, ооң билииргек, улуургак чоруун өске дагаалар дораан-на чугаалажы берген. Шынап-ла, чалгын чүглери ам-даа четчип үнмээнде, Дагаажык «дылы-биле дыт ужурар, аксы-биле аал көжүрер» амытан бооп-тур.

Бир-ле катап кожазы бажыңның бөлүк дагааларын көрүп кааш, ынаар ойтаннадыр, хертеңнедир базып ыңай болган. Мурнунга удур кылаштап олурган кырган дагаага орук безин чайлап бербейн, биче-ле болза ону ужур таварып каг часкан. Дагааларга чеде бергеш, бодунуң дугайын элээн мактангылап, дүүн чем чип турда, хаван кылаштап кээрге, ону канчаар коргудуп чорудупканын хөөрээн.

— Хартыга сени теп чиир дээш халып келзе, канчаар сен ынчаш? — деп, ооң үе-чергези Дагаажык айтырган.

— Кырым сынар. Шак ындыг хартыга ышкаш черниң ческээ, сугнуң суксаа черлик тояанчылардан черле кортпас мен. Менче халып келзе, ооң караан шиш хаайым-биле деже соктаптар мен, ол-ла.

Кырган дагаа тура:

— Ам-даа карааң орта ажылбаан-дыр, оглукум. Ындыг улуг аас эдип, өртем-бардам болбас чоор — диген.

— Көк дээр бо! Черле чарынныгның алдынга кирбес, чаактыгга чаргымны алыспас мен. Кызыдыр изидип каан демир шойт-шойт-даа дизе, салбас мен, ону өжүр аспаптаптар мен — деп, дагаа оглу Дагаажык мойнун аткаар сунупкаш, чаа үнүп олурар чолдак чалгыннарын далбаш кылдыр силгиленген.

Өөр дагааларның баштыңы, каас чалааларлыг аскыр дагаа «ку-ка-ре-ку-у!» деп кончуг аянныг, өткүт, чараш ырлай каапкан.

— Мен сенден артык өткүт, чараш ырлаптар мен — деп, Дагаажык ыят чокка ынча дээн.

— Че, ынчаарга бадыра каавыдам, ыраажы — деп, дагаалар оон-моон ээрешкеннер.

Дагаажык бар-ла турган күжү-биле чеже-даа кызыпкылайып алгыргаш, каас чалааларлыг аскыр дагааның үнүнүң чартыынга-даа четпээн.

Ол-ла ынчап турда, хеп-хенертен Хартыга куштуң шүүргедээн чалгыннарының даажы агаарга сыыгайнып, бөлүк дагааларның мырыңай кырынга келген. Хартыга билииргек, улуургак Дагаажыкты чандыр-соора тепкеш, көк дээрниң делгеминче ужуп үне берген.

Дагаалар чаңгыс черге бөлдүнчү маңнажып келгеннер.

— Ээ, Дагаажык! Өлүг сен бе, дириг сен бе? Кайда бардың?! — деп, кыйгырып, ол-бо көрзүнүп дилегзингеннер.

Чүү шаг болганда, Дагаажык шала тудуп каан бажың адаанда ойбак черден кортканындан үнү чиде берген, сирилээн-кавылаан үнүп келген.

Кырым сынар — шынын сөглээним ол; *черниң ческээ, сугнуң суксаа* — кээргенчиг, чөгенчиг; *чалааларлыг* — бажының кырында кызыл кезээ; *чарынныгың алдынга кирбес, чаактыгга чаргымны алыспас мен* — хүрешкеш, октатпас, маргышкаш, аштырбас мен.

Дагааларның аразынга болган чугааны аянныг номчу.

1. Кырган дагааның “Ам-даа караң орта ажылбаан-дыр, оглукум. Ындыг улуг аас эдип, өртем-бардам болбас чоор” деп чугаазын канчаар билип тур сен, тайылбырла. **2.** Эш-өөрүң аразында Дагаажык дег кижиге бар бе? Ооң улуургак, билииргек чаңын канчаар эдип ап болурул? **3.** Бо тоолдуң сөөлүн канчаар төндүрүп болурул, чогаадып көрөм.

Чогаалдан үлегер домакты тыпкаш, кыдыраажыңга бижи, ооң утказын аас-биле тайылбырла.

Чогаалдың утказын кожа олурар эжиң-биле рольдар аайы-биле эдерти чугаалаңар.

ЭРНИЦ ЭРЕЗИ

С. Сүрүң-оол

Кызыгааржыга

Кызыгааржы!

Артында ужу-кыдыы көзүлбес
Ада-чуртуң делгемнери чаптылган,
а ында — дүне, хүндүс соксавас
ажыл-иштиң судалдары дыңзыккан.

Кызыгааржы!

Чуртуңда төөгүгө уттунмас
хөй-ле чүүлдү кижиге холу тургускан.
Көк бөрү — калчаа дайзын чалданмас,
шургууп кирзе, үрээринге чаңчыккан.

Кызыгааржы!

Аалыңга — төрөөн чериң кырынга
өжэтенниң хирлиг сапын бастырба,
ажылда, тайбың дээш хүреште,
өргүн чонуң амыр-дыжын үретпе!

Өжээтен — дайзын, *өргүн* — көвей.

Шүлүктү аянный номчу.

1. Автор шүлүктү кандыг аян-биле бижээн-дир: суртаал, чагыг, кыйгырыг? Чүгө? **2.** Чүгө шүлүктүң строфаларының бирги одуруунда адалганы кыйгырыг демдээ-биле аңгылап турарыл? **3.** Кызыгааржының шериг хүлээлгезиниң дугайын шүлүктүң одуругларының дузазы-биле чугаала. **4.** Бистиң Тываның кызыгаарында шериг кезектери бар бе? Ооң дугайында чүнү билир сен?

Кызыгааржы, ада-чурт, чон деп сөстөрни орус дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижип.

Ада-чуртуң камгалакчызы ачаң азы акыңга байыр чедиришишкининден чогаадып тургускаш, каастап кыл.

Сонуургактарга. С. Сүрүң-оол Ада-чурттуң камгалакчыларының дугайында чогаалдарны база тыва дылче очулдурган, чижээ, М. Лермонтовтуң “Бородино” деп шүлүглели, А. Фадеевтиң “Аныяк гвардия” (“Молодая гвардия”) деп романы база В. Катаевтиң “Полктуң оглу” (“Сын полка”) деп тоожузу.

А. Арапчор

Эр кижиниң чаңгыс сөстүү

Эр кижиниң эткен сөзү
эртине дег үнемчелиг.
Кээргенчиглер өрү тыртып,
кежик-чолче дуза кадар.

Кылыр иштиң мурнунга кээп,
кымны мурнай турувуттар.
Үрезинниң дүжүт байлаан
үлежирде сөөлүн көржүр.

Эр кижиниң шынчы сөзү
ээлиг болгаш харыылыг боор —
изиг күзел, чүрээ-биле
идегээнде даянгыыш боор...

Кээргенчиглер — дуза херек кижилер; *сөөлүн көржүр* — мурнунче чүткүвес; *даянгыыш боор* — бүзүрелдиг дуза кадар кижиге болур.

Шүлүктү аянынг номчу.

1. Шүлүктүң темазын тодарат. **2.** Эр кижиниң сөзү кандыг болур-дур? **3.** Эр кижиге берген сөзүңгө ээ болур дизе, кандыг болур-дур? **4.** Сөзүңгө шынчы эр кижини кижилер канчаар үнелээр-дир? **5.** Сен берген сөзүңгө кезээде ээ бооп артар-дыр сен бе? Болдунмас таварылгада, канчаарыл?

Алтай чоннуң үлегер чугаазын тыва дылче очулдургаш, кыдыраажыңга бижиге: *Конь* ырывется — догонийшь, а слова сказанного не воротийшь.

Шүлүктү шээжиге биле өөрөн.

С. Михалков

Стёпа акый биле Егор

(*Үзүндү*)

Стёпаның Егорунуң
сураа дораан тарай берген:
ыңай хензиг оол эртип,
назынынга дүүшпес күштүг.
Он-на харлыг хирезинде,
оолчук эвес, атлет мөге! ...

Хүнден хүнче, чылдан чылче
күжүр оол-даа өзүп орган.
Хүрең арынныг, хөрээ делгем,
күштүг шыырак мөге болган.

Маргылдааның бирги хүнү.
Манап орган зал иштин:
«Ортумак аар мөгелерни
сонуургаңар, хүреш боор!» — дээн.

Егор база үнүп келген.
Чоннун караа ында барган,
сонуургалы дойлуп турган.

Шак бо залга рекордтар
чаңгыс эвес удаа болган.
Мастерлерге медальдарны
маңаа тыпсып турган чер-дир.

Европаның рекордун
Егор аңаа тургузуп каан.
Күженгештиң көдүрүпкөн —
үш чүс үжен килограмм!

Ындыг улуг чедиешкинден
Стёпа акый ыглаар чыгыы,
кадайынга сымыранып:
«Канчап бардым, дүжүм бе?» — дээн.

Ол-ла дораан чемпионга
Ийи алдын медаль кадаан.

(Ш. Даржай очулдурган)

Атлет — шыырак (кижи); *рекорд* — эң бедик көргүзүг.

Шүлүктү аянынг номчу.

1. Егор спорттун кандыг хевирин шилип алган-дыр? Харьыңны шүлүктүн одуруглары-биле бадытка. **2.** Егор спортчу чедиешкиннерин канчаар чедип алганыл? **3.** Егорнун ада-иези оглунга канчаар чоргаарланып чоруур-дур? **4.** Егор ышкаш рекордсмен, алдын медальдарның эдилекчизи болур дизе, ону канчаар чедип ап болурул? **5.** Клазыңарда спорттун кандыг хевирлерин сонуургап чоруур кижилер барыл, оларның чедиешкиннери кандыгыл? **6.** Күш-культурага хандыкшылдыг эр кижиге — келир үеде ёзулуг чурт камгалакчызы болур дээрзинге бүзүрээр сен бе? Бодалыңны делгеренгей кылдыр чугаала.

Егорнун даштыкы омур-хевирин бижээн одуругларны ушта бижиге.

Үзүндүден элээн каш строфаны шээжиге-биле өөренип ал.

ЧЫЛДЫҢ ҮЕЛЕРИ. ХӨГЛҮГ ЧАЗЫМ

М. Пришвин

Изиг түлүк үе

Ховуларда хар эрип турзажок, арыг иштинде ол ам-даа сыртыккылаштыр өгбее берген чүм хевээр чыдар, будуктарда хөвөңгилештир астына берген көстүп турар. Ынчангаш ыяштар харга туттуруп бастырбышаан. Чиңгежек уннар харга черже ыргайты бастырып алган доңуп турарлар, олар хосталырын четтикпейн манап турарлар. Ол көжүй берген ыяштарга эң аас-кежиктиг, ынчаарга аңнарга болгаш куштарга коргунчуг болур, изиг үе ам-на чедип келир.

Изиг үе-даа келген. Харның адаа билдиртпейн эрип чыдар. Шыпшың ыржым аргада шиви будуктары чылыккаш, боттары-ла шимчеп, чайганып турар. Ол душта шивиниң дөзүңге, ооң калбак чавыс будуктарының адаанга койгун күжүр кидин-не удаан чыдар. Будук сирлеш дээр орта, койгун кортканындан тура халып келгеш, дыңнаалап олургулаар: будук боду шимчевес-ле болгай, кандыг кончуг элдеп чүве боор...

Койгунга коргунчуу аажок, ол көрүп олурда-ла, бир будук, ооң соонда база бирээ шимчей бээр: хардан хосталып турары ол. Койгун тура халааш, ыңай-бээр көрүңгүлээш, халып ыңай-ла болур, бир черге кээп база-ла төшкүлештир олуруп алгаш, айыыл кайыын кел чор, кайнаар дезерил деп дыңнаалап, харанып олурар.

Койгун ийи бут кырынга харанып турда-ла, ооң мырыңай думчуунуң баарындан бир будук өрү көдүрлүп, хөндүрлү бээр, бир хадың улуг боду-ла чайганып, ооң чанында бир шивиниң будуу хол чайган ышкаш шимчеп каап турар.

Харга бастырып кыштаан ыяштар, оларның будуктары аар чүьктен хосталып, өрү көдүрлүп эгелээр. Ынчан арга-арыг бүрүнү-биле шимчеп, чайганып үнер.

Угаан-кут ышкынган күжүр койгун салып-ла каар, өске аңнар база дүвүрөп туруп бээр, куштар безин арыг иштинден дезип, ужуп чоруй баарлар.

(С. Куулар очулдурган)

Чум — ханы хөртүк; *хөндүрлү бээр* — дортталы бээр; *угаан кут ышкынган* — аажок корткан.

1. Бойдустуң кайы булуңунга частың дүшкенин чуруп көргүскен-дир? **2.** Аргага частың дүшкенин кандыг демдектери-биле эскерип болурул? **3.** Чүге бо үеде аңнарга болгаш куштарга коргунчуу аажок болур-дур? **4.** Чүге бо үени «изиг түлүк үе» деп турарыл? **5.** «... үшкү час — арга-арыгның чазы-дыр. Ооң сөөлүндө чай эгелээр» деп сөстөр В. Бианкиниң кайы чогаалында таваржып турарыл? Бир биле ийи дугаар час бойдустуң кайы булуңнарынга дүжөр ийик?

Сөзүглелден деңнелге база эпитеттерниң чижектерин тып-каш, бижи.

Суур азы хоорайга частың келгениниң дугайында бойдус чурумалындан бижи.

Риториктиг адалга дээрге амы чок чүвени азы чугаага киришпейн турар кижини, туугай чүвени адаан сөс. Чижээ, *Харжыгаш*, *харжыгаш*, кайнаар эсти бердиң? (*К. Ондар*) *Күзелдер*, *күзелдер*, чаагайыңар кайыл? (*А. Пушкин*)

Ыглапкан хар

Шылбыртың хар эрээн үе дег,
читса-читса мөндүш кынды.
Чоогалардан чыраалаан суг
шоорун салып далажыпты.

Аккыр харым, шөлээн чыткаш,
арлып чанар ужуруң чүл?
Чылыг частың тевиинге сен
шыдашпайн ыглаптың бе?

Шылбыртың — эриг; *шоорун* — ыры-шоорун (сугнуң аккан даажы).

Шүлүктү аянный номчу.

1. Шүлүктүң тургузуунуң аайы-биле онзагайын тодарат: каш строфалыг, строфа бүрүзү каш одуруглуг, одуруглар каш ажык үннүг, эге аяннажылгазы кандыг хевирлиг. 2. Шүлүкте болушкун чылдың кайы үезинде болуп турарыл? Ооң кандыг онзагай демдектерин көргүскен-дир? 3. Шүлүктүң одуругларындан эпитеттер база деңнелгени тып, оларны чүге ажыглаан деп бодаар сен? 4. Шүлүкте адалгалыг домак бар-дыр бе? Ол Е. Танованың «Кырган-авам келди-ле!» деп чогаалында адалгалыг домактардан ылгалып турар-дыр бе?

Риториктиг адалгалыг домакты ушта бижи.

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

Сонуургактарга. Каң-оол Ондар уругларга «Яблоконуң аян-чоруу», «Хөглүг чаштар», «Күске чылдың уруглары», «Бижиттинмес ат» деп шүлүктер номнарын бижээн.

УЛУС АРАЗЫНДАН ИЕ КАРАА ЧЫМЧАК

С. Ш. Саая. Ийи ава

Е. Танова

Ава дугайында сөс (Үзүндү)

– Эргим өңнүк, сөглөп көрөм,
эң-не чаагай ыдык сөс чүл?
Маңаа кым-даа будалбайн,
маргыш чокка мону сөглээр:
– «Авай» деп сөс ол-ла болгай,
адап көр даан, кандыг-дыр че?
Авазының аазын эмген
азарганчыг үренге-даа,
амыдырал чурттап эрткен
акшый берген кырганга-даа
«Авай» деп сөс ааска эптеш,
артында-ла чассыш кынныр.

Үрен — бичии төл; акшый берген — назы-хары улгаткан.

Шүлүктү аянынг номчу.

1. Кандыг сөс эң-не чаагай ыдык-тыр? 2. Чүге *ава* деп сөс кандыг-даа назылыг кижиге эргим, чоок болурул? 3. Ава деп сөске *-кыжыым*, *-май*, *-йым* деп кожумактарны кошкаш, адап көрөм, кандыг уткалар немежи бээр-дир? 4. Эпитеттерниң чижектерин тыпкаш, ажилчын кыдыраажыңга бижи. 5. С. Сааяның «Ийи ава» деп чуруунга харылзаалыг чугаадан тургузуңар.

Риториктиг адалгалыг домакты ушта бижээш, ону өске чижек-биле солуп көрөм. Утказы өскерли бээр-дир бе азы ол-ла хевээр артып каар бе?

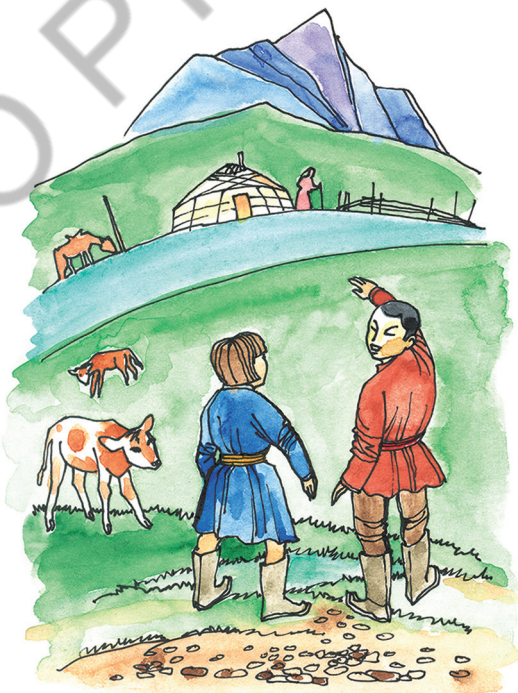

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

Е. Танова

Кырган-авам келди-ле!

Кырган-авам дыка-ла амданныг чөкпек кылыр кижиге. Чодураа, мыйырак, үүргенени чыып кургаткаш, далган кылдыр соктап азы дээрбедеп алыр. Оозундан чөкпек кылгаш, хере үргеш, кадырып каан инек сыңыйларыңга кудуп алыр. Оларны часкаар кыжын, сүт-саан кызырлып, төрүүр инектерниң сүдү соглуп турар апарганда, ажыдып эгелээр. «Куу час кончуг, уруг-дарыгга бичии-даа болза сүүзүннүг чем херек» деп органын сөөлүндө сактып келгеш,

кырган-авамның буяннын магадаан мен ийин. А бичии тургаш, ону угаап бодаар

харык кайда боор. Кенен тенек чаш үевисте акым-биле кылган үүлгедивисти бо-ла сактып келир мен.

Ынчан час турган. Хар эрип калган, көк чаа-ла шымырарып эгелээн. Акым-биле молдургаларны өдөктөн үндүр ай деп чорааш, кырган-авам сугнуң өөнгө кире бердивис. Кырган-авам чөкпөк, саржаг шыгжаар аптаразын ажыдып алган олур.

— Молдургаларыңар чыраа аразынче сүрүптүңөр бе, кежээкейлерим? — деп, кырган-авам айтыра-дыр.

— Ийе, кырган-авай — деп, Буга акым харыылап кагды.

Чүүк баарында топтуу кончуг олур бис. Кырган-авам аптарадан чаа ажыдып, чара кезип каан сыңыйда чөкпээн уштуп келгеш, оон ийи чудурук хире чөкпекти бижек бажы-биле домургаш, биске тудусту.

— Кажаада көңгүрээзи дүже берген инээвис ам дораан бызаалаар боор — деп чугааланмышаан, кырган-авам өгдөн үнүптү.

Мыйырак холаан чөкпектиң амданныы кедергей. Чудурук дег чөкпектеривисти дораан дүрт кылдывыс.

— Дыка-ла амданныг чөкпөк-тир, ам база бичииден чип көрзе — деп, акым чылганмышаан, чугаалай-дыр.

— Харын аан — деп, аңаа хараадал-биле каттыштым. Буга бичии боданып олургаш:

— Мынчаалам. Кырган-авамның чөкпээнден ам бичииден бузуп чиили, сен эжик аксынга кадарып тур — дээр-ге, туралыым-биле эжикке барып таңныылдай бердим.

Буга бижек алгаш, аптараны ажыткаш, чөкпөк хооруп эгеледи. Ол таптыг-ла чудурук хире чөкпекти хооруп алган турда, эжиктен бакылай бээримге, кырган-авам мырыңай бо кылаштап ор.

— Ой Буга, кырган-авам келди-ле! — деп, бар шаам-биле алгыра бердим.

Акым хооруп алган борбак чөкпээн бижек-биле кады аптараже киир октапкаш, аптара аксын хак кылдыр хаапкаш, мени базып каар чазып, кыйыым-биле үне халыды.

— Ойт, бо канчап кижиге базып каа дег, шаашкактаан молдурга дег, халып турары ол бо оолдуң — дээш, кырган-авам өгже кирип олур.

Мен база карыштыр үне халыдым. Кырган-авамның чөкпээн оорлаар дээш, ынчан туттуруп алыр часкан бис. Кырган-авам ону та билген, та билбээн, биске чүнү-даа чугаалаваан. Чүгле ооң соонда, кырган-авам биске чөкпек бузуп берген санында-ла, бистиң сагыжывыска аары кончуг, чөкпек арта-ла ындыг кончуг амданныг эвес ышкаш сагындырар апарган. Чүгле акым ол үүлгедивисти бирле эптиг үеде кырган-авамга өчүпкенде, харын сагыжывыс ажый берген.

— Ынчанмас чоор, уругларым, карак-ажыттап өөрени бээр силер. Чиксээн чүвезин анаа дилеп аар-ла болгай — деп, кырган-авам ынчан биске чагып орган.

Карак-ажыттаары халалыг дээрзин ынчан билинген бис ийин.

 Үцргене — үнүш; *сүцзүңнүг* — чемиштиг, хоолулуг; *келен* — чөгенчиг, чаш; *шымырарып эгелээн* — үнүп эгелээн; *домургаш* — бускаш, хооргаш; *көңгүрээзи* — үттүг-чарын кезээ; *сагыжы ажыыр* — сагыжы чийгээр, оожургаар; *карак-ажыттаар* — эптиг үе ажыглап, оорлаптар; шын эвес багай чүве кылыр.

 1. Бичиизинде акышкылар кандыг үүлгедиг кылган-дыр? 2. Ооң соонда уругларның сагыжы канчаар аарып турган-дыр? 3. Кажан акышкыларның сагыжы ажый бергенил? 4. Кырган-авазы уругларынга чүү деп чагып орган-дыр? 5. Кырган-авазының буянныын акышкылар кажан магадап билген-дир? 6. Бодуң-биле азы сээң билир кижилериң-биле чогаалда ыш-

каш эпчок чүүл болган бе? Ол билдинмес бооп артып калган бе азы Буга ышкаш эптиг үеде миннип чугааладыңар бе? 7. Арын-нүүр деп чүл, ол кижиниң эки эжи бооп болур бе? 8. Чогаалды кысказы-биле эдерти чугаала.

Чөкпек кылырда ажыглаар кат-үнүш аттарын ушта бижип.

«Мээң кырган-авам» деп кыска чогаадыг-тоожуушкундан бижип.

Сонуургактарга. Е. Танова салым-чаянныг чурукчу Надя Рушева база ооң иези, баштайгы тыва балерина-ларның бирээзи, Наталья Ажыкмааның дугайында «Ие-ниң салым-чолу» деп тоожуну бижээн.

БИСТИҢ ПРОЕКТИВИС

Проектиниң темазы: «Алдын хүн дег аваларга».

Кылыр чүүлдер:

Ажылчын бөлүктөргө чарлып алгаш, дараазында чүүлдерни белеткеп кылыр:

«Алдын холдуг мээң авам» деп уругларның авалары-ның кылган ажылдарының делгелгеzi;

«Аваларны алгап-йөрээл!» деп аваларга тураскааткан концерт-көргүзүг;

«Ынак аваларывыска» деп өөреникчилерниң авала-рынга тураскаадып кылган белектериниң делгелгеzi;

«Тывызыксыг бистиң аваларывыс» деп хана-солун (өөреникчилерниң аваларының сонуургалдары, ажылы база омур-хевириниң дугайында чогаадыгларын ажыглап болур).

УЛУСТУҢ ААС ЧОГААЛЫ. ТООЛДАР

Үш чүүл эртемниг оол (Тыва улустуң тоолу)

Кырган адалыг, үжен шаа өшкүлүг, үжен шаа инектиг, үжен шаа чылгылыг чаңгыс оол чоруп-тур.

Оолдуң адазы назылап кырааш, өлүп калган иргин.

«Соонда төрөөн дуңмазы-даа чок, мурнунда төрөөн акызы-даа чок, чаңгыс эр кижжи мынча хөй малды канчаар мен, үш чүзүн малым-биле үш чүүл эртемге өөрө-

нип алыйн» — дээш, малын сүрүп алгаш, демги оол чиге соңгу чүкче чоруп каап-тыр эвеспе.

Ол бар чыдарга, орук аксында үш өг турган. Бир өгге кире бээрге, хөй улус шыдыраа салып олуруп-тур.

— Кайыын келдиң, чүү дугайлыг чор сен, оглум — дишкен.

— Чиге мурнуу чүктен келдим. Бот болза эр кара чаңгыс, кырган адам өлгөн, үш чүзүн малым-биле үш чүүл эртемге өөренип алыйн дээш чор мен, мени шыдырааңарга өөредип каап көрүңер, үжен өшкүмнү алыр силер — деп сөглөп-тир.

Олурган улус чөпсүңгеш, оолдуң үжен өшкүзүн алгаш, ай иштинде шыдыраага өөредип каан. Оол олурган улустуң шуптузун шүүп турар апарып-тыр.

Күжүр эр «Үш эртемниң бирээзинге өөренип алдым, ам ийи чүүл эртемниң кырында тур мен» дээш, үжен инээн, үжен чылгызын сүрүп алгаш, чиге соңгу чүкче чоруп-ла каан. Ол бар чыдарга, орук аксында бир өг турган. Кире бээрге, үш кижин илби-шиди кылган олуруп турлар.

— Кайыын келдиң, чүү дугайлыг чор сен, оглум — дишкен.

— Чиге мурнуу чүктен келдим. Бот болза эр кара чаңгыс, кырган адам өлгөн, үш чүзүн малым-биле үш чүүл эртемге өөренип алыйн дээш, бирээзин өөренип алдым, ам ийизи артты. Мени илбиңерге өөредип каап көрүңер, үжен инээмни алыр силер — деп-тир.

Олар-даа чөпсүңгеш, оолдуң үжен инээн алгаш, ай иштинде оолду илбиге өөредип каап-тыр.

Оол-даа чүү боор: «Ийи чүүл эртемге өөренип алдым, ам бир чүүл эртемниң кырында тур мен» — дээш, үжен чылгызын сүрүп алгаш, чиге соңгу чүкче чоруп-ла каан.

Ол-ла чоруп олуарга, бир өг турган. Кире бээрге, үш кижиге санга өөренип турган.

— Кайыын келдиң, чүү дугайлыг чор сен, оглум — дишкен.

— Чиге мурнуу чүктен келдим. Бот болза эр кара чаңгыс, кырган адам өлгөн, үш чүзүн малым-биле үш чүүл эртемге өөренип алыын дээш, ийизин өөренип алдым, ам бирээзи артты. Мени саныңарга өөредип каап көрүңөр, үжен чылгымны алыр силер — деп-тир.

Олар-даа чөпсүнгөш, ай иштинде оолду санга өөредип каан. Оол-даа чүү боор үжен чылгызын берипкеш, чылгызының аразындан эң эки аъдын тудуп мунуп алгаш, аалдар кезип чоруп турарга, чиге мурнуу чүктү эжелей чурттаан Караты-Хаан деп кижиге шыдыраа мөөрейи чарлаан, ол хаанны үш улай уткан кижиге хаанның орнунга хаан болуп, төрени тудар, бир эвес уттурар болза, хаанга бажын кестирип шаажыладыр деп мындыг болган.

«Соомда төрөөн дунмам, мурнунда төрөөн акым бар эвес, эр кара чаңгыс бодум, бир болза, хаанны уткай мен, хаан орнунга хаан-на болгай мен, бир болза, хаан мени уткай, хаанга бажым-на кестиргей мен» — дээш, чиге мурнуу чүкче хап-ла берген.

Хап-хап кээрге, бир арт кырында хөй кижиге бажы дизи каан турган. Санга өөренип алган эр чүзү боор, санаарга, кижиге бажы — тозан тос, чүске бирээ четпес болган. «Хаанны удар болзумза, хаанның бажы-биле чүс-ле болур ыйнаан, хаан мени удар болза, мээң бажым-биле чүс болур ыйнаан» — дээш, эрте халды берип-тир эвеспе.

Караты-Хаанның аалынга баргаш, күдүк бажып бараалгап туруп-тур. Хаан:

— Кайыын келдиң, чүге чор сен, оол? — деп, айтырган.

— Чиге соңгу чүк чурттуг мен, чиге мурнуу чүктү эжелей чурттаан Караты-Хаан шыдыраа мөөрейи чарлаан дээрге, келдим — деп-тир.

— Чоруп олургаш, арт кырында чүнү көрдүң?

— Тозан тос кижиге бажы тур. Силерни удар болзумза, силерни-биле чүс болзун, мени удар болзуңарза, мээңи-биле чүс болзун дээш, келдим.

Хаан-даа чүүлдүг-дүр дээш, шыдыраазын белеткей-ле берген. Шыдырааны сала бергеш, орту кирип чорда, оолдаа хаанны удар дей берип-тир эвеспе.

Хаан олургаш:

— Ээ, оглум, шыдыраа салыры берге чүве болгай, бодал бодаар дээш, аштай бээр, суксай бээр. Каям, кадай, аъш-чемден салып көрөм — деп-тир.

Кадын тура халааш, аъш-чемни кыла берген. Чигирчимистиг чемин ийи алдын тавакка ийи тус салып берип-тир.

Демги оол илбизи-биле көрүп олурарга, хаанның баарында карак чырыдар, угаан сергедир кончуг эки шынарлыг чемин салып кааш, оолдуң баарында карак шокараңнадыр, угаан баксырадыр багай шынарлыг чемни салып каан туруп-тур. Күжүр оол чүзү боор, хаан көрбестин аразында илбизи-биле хаанның баарында чемин ап алгаш, бодунуң баарында чемин ооң орнунга салгаш, чип олуруп-тур. Хаан-даа эскербейн чип ап-тыр.

Чемненип алгаш, шыдыраазын база-ла сала бергеннер иргин. Оол каш көшкеш-ле, хаанны удуп каап-тыр.

— Бир шүүлде мээңи болду, ам ийиниң кырында тур бис — дээш, база-ла сала берген.

Шыдыраа орту кирип чорда, оол-даа хаанны база удар

дей берген. Хаан база-ла кадайын чем кыл деп олуруп-тур. Кадын чигир-чимистиг чемин кылгаш, ийи алдын тавакка ийи тус салып берип-тир.

Демги оол илбизи-биле көрүп олурарга, база-ла хаанның баарында демги ышкаш эки шынарлыг чем, оолдуң баарында багай шынарлыг чем салып каан бооп-тур. Чүү боор, оол илбизи-биле ийи тавакты солуй каапкаш, чемненип алган. Хаан база-ла чемненип ап-тыр.

Чемненген соонда, хаанны каш көшкеш-ле удуп каан.

— Ийи шүүлде мээңи болду, ам бирээниң кырында тур бис — дээш, база-ла сала берген.

Шыдыраа орту кирип чорда, оол-даа хаанны база удар дей берип-тир оо. Хаан база-ла кадайын чем кыл дей берген. Кадын чигир-чимистиг чемин кылгаш, ийи алдын тавакка ийи тус салып туруп-тур.

Демги оол илбизи-биле көрүп олурарга, хаанның баарында кончуг эки шынарлыг чемин салгаш, оолдуң баарында мырыңай хоран холаан чемин салып каан бооп-тур. Ону база солуй каапкаш, шынарлыг чемни чип ап-тыр.

Чемненген соонда, каш көшкеш-ле, хаанның караа шокараңайнып келген. Оол-даа хаанны удуп каап-тыр эвеспе.

— Үш удуг үжелээ мээңи болду, хаан, силерниң чарлыңар күштүг, арттың кырында тозан тос кижиге бажы силерни-биле чүс болур эвеспе — дээрге, хаан-даа аазапкан сөс күштүг болгаш, ара-албатыдан корткаш, чөпшээрээн-дир. Хаанның бажын кескеш, арт кырында тозан тос кижиге бажының кырынга азарга — чүс бооп-тур.

Демги оол хаан орнунга төрени тудуп, ара-албатыны хостап, чыргадып, оюн оя, чигин чире чурттай берип-тир оо!

Чиге — дорт; *дудуу* — четпес; *күдүк базып бараалган* — черге чедир сөгүрүүр; *төре тудар* — чурт баштаар.

Тоолду роль аайы-биле аянный номчуңар.

1. Оол үш чүзүн малын чүге чедирип алыр деп шиитпирлэндир? 2. Ол кандыг үш эртемге өөренип алганыл? 3. Оолдуң үш чүүл эртеми Караты-Хаан-биле шыдыраа ойнап турда, канчаар дузалаан-дыр? 4. Караты-Хаан тозан тос кижини канчаар тиилеп алган деп бодаар сен? 5. Бо тоол кижини чүге өөредип турар-дыр? 6. Чураан чуруктарның утказынга дүгжүп турар домктарны тыпкаш, номчу. 7. «Үш чүүл эртемниг оол» деп тоол кандыг тоолдарга хамааржырыл: анаа, дириг амытаннар дугайында, хуулгаазын? Чүге?

«Авырал» студиязының тургускан «Үш чүүл эртемниг оол» деп мультфильмин көргөш, ооң бо тоолдан кол ылгалып турар чүүлүн тып. Чүге мультфильмде тоолдуң төнчүзүн өскерттипкенил?

Сонуургактарга. «Үш чүүл эртемниг оол» деп улустуң тоолу тыва, англи дылдарга үнген болгаш ооң чурук каасталгазын сураглыг чурукчу Иван Салчак кылган.

Боралдай ашак

(Тыва улустуң тоолу)

Шыяан ам. Эрте шагның эртенінде, багай шагның бажында, дөргүл-төрел-даа чок, назыда эдержип болур алган кадайы-даа чок, одарынга чалаар өң-чүзүн малы-даа чок, тоткан черинге тос хонуп, аштаан черинге алды хонуп чоруур черниң ческээ, сугнуң суксаа Боралдай ашак чурттап чораан чүвең иргин. Биеэги ашак чиге соңгу чүгүн көрүп, бир-ле черге чоруп олурурга, мал-маган изи билдинип, аал аяны тодарап кээп-тир. Ол-ла кылаштап, хем кыдыындан ырак эвесте деспекте улуг кыштагга чедип келген иргин. Өдек адаанда чоога иштинде багай

кара өпөгөр бөдей чадыр дүндүүндөн ыш буругайнып турар бооп-тур эвеспе.

Черниң орук-чириин бо чадырда улустан айтырар бодааш, чадырже кире бээрге, караа согур, кара дүрлең арын-шырайлыг самдар кара кадай олурган иргин. Боралдай ашак кадайның амыр-мендизин айтырып чолукшааш, олуруп аарга, кадай кара шайын кудуп, кара хевээн салып олура:

— Кайыын бээр үнгеш, кайнаар углап бар чор силер? — деп айтырып орган.

Боралдай ашак:

— Оран кезип, орук айтырып чоруур мындыг ашак мен. Бо чүү кижиниң кыштаа болур ирги? Силер чоп кара чааскаан ээн чуртта олурар силер? — деп-тир эвеспе.

Кадай олургаш:

— Бо болза Караты-Хаан деп кижиниң кыштаа боор чүве, мен болза ол хаанның инээниң өдээн аштаар кадайдыр мен. Сөөлгү бо мечи чыл үнген соонда, бо черге шулбус тывылгап, хаанның мал-маганын, ара-албатызын хоозурады бээрге, оон дезип көже берген хаан чүве. Мени чер чедип шыдавас боорумга, бо чуртта каапкан. Ол шулбус маңаа кээрге, караамның бирээзин согур кижини өттүнүп базып аарымга, «мен ышкаш чаңгыс карактыг-дыр, маңаа дегбес чүве» дээш чоруй барган. Ам чаа даштын чүве дагжап келирге, шулбус деп бодааш, караам бирээзин базып алгаш, олурдум — деп чугаалаан эвеспе.

— Ол хаанның аалынче баар орук кайдал? — деп, Боралдай ашак айтырып-тыр.

Кадай олургаш:

— Шак бо кыштаг кедээзинде кырлаңнап ашкан орукту эдерип бар чыдарыңга, ол орук барып-барып ийи адыр апаар, ол ийи адыр оруктуң үстүү талазынче углаанын шилип алгаш, олай бээр сен — деп чугаалаан иргин.

Ашак чоруп олуарга, оруу ийи адырара берип-тир. Боралдай ашак боданып турарга, ол ийи оруктун кайызынче-даа баарын уттупкан бооп-тур. Сактырга-ла, адаанда орукче баар дээн-даа ышкаш болган, оруктун байдалын көрүп турарга, адаанда орук шынарлыг болгаш мал изи-даа бар бооп-тур эвеспе.

Адаанда орукче базып-ла каан иргин. Ол бар чыдарга, даңгаар кара эңмежок хойлар көстүп келген. Хой аразы-биле кадарчызын дилегзинип кылаштап бар чыдарга, кончуг улуг мага-боттуг, үш адыр баштыг, ортузунда улуг ала карактыг кижиге ужуражып кээп-тир. Ойлап дезер-даа аргажок, чаштынып ажытталыр-даа чай чок бооп келген.

Үш баштыг кижиге тургаш:

— Че, мээң хоюмну аалывыска чедиржиб бээйт, шаңнаар мен — деп-тир эвеспе.

Боралдай ашак корга-корга чөпшээрешкеш, хөй хойну сүржүп алгаш, үш баштыг кижиге-биле кады чоруп-ла

каан. Бир-ле даг эдээ деспелдирек черде инек дег кара дашты хамык кара хойлар долганып турупкан соонда, үш баштыг кижиге ол дашты ап октаптарга, дүвү көзүлбес ханы кара тамы болган иргин.

Биеэги үш баштыг кижиге Боралдай ашакты туткан соонда, ол тамыже киир каапкан. Боралдай ашак ханы кара тамының аксындан куду элээн-не сыыгайндыр бадый олургаш, дүвүнге кээп дүжерге, иштинде мүн-не бүлүртүң чырык чырып турар чула тудуп каан, бир чартында одаглыг, бир чартында эңмежок хөй хөне-саваа баглаан кончуг улуг куй ол тамының дүвүнде турар болган.

Аңаа ыңай-бээр көрүп чоруп турда, хамык кара хоюн караңнадыр киир октап туруп берген. Таптыг-ла муң хире даңгаар кара хойлар хөнеге кээп дизе тургулапкан соонда, үш баштыг кижиге кирип келгеш, дедир хербектенгеш, куйнуң аксын инек дег кара дажы-биле дуй каап алган. Оон хамык кара хоюн хөней бергеш:

— Сен база хамык кара хойну хөнөш — деп, Боралдайга чугаалаарга, ооң аайы-биле туттунган-на хойларын хөнөп турган ашак иргин.

Хамык кара хойну хөнөп дооскан соонда, үш баштыг кижиге Боралдайга узун кара демир шишти тутсуп каан иргин. Боралдай тургаш:

— Мону канчаар чүвөл? — деп айтырып-тыр эвеспе.

— Отка кызыт, кулугур! Узун кара демир шиш хан кызыл кылдыр кыза бээрге, меңээ чугаалаар сен, ооң-биле сени таптыг маңаа шиштеп чиир чүве — дээш, одагының одун чүшкүрүп-чүшкүрүп, отчудуп кааш, ооргаланып чыдып алгаш, удуй берип-тир.

Боралдай ашактың сагыш-сеткили караңгылап, холдары сириңейнип олуруп-тур эвеспе. Отка кызыткан кара

демир шижи узун кызыл сыйда болу берген. Ашак-даа олуруп-ла берген.

Үш баштыг кижиге шимчеш кыннып:

— Шиживис кысты бе? — деп айтырган.

Ашак олургаш:

— Арай-ла элек-тир — деп сириңейнип харыылап олурган иргин.

Үш баштыг кижиге шала шөлээнзиреп, удумзурай берген хире болганда, ашак-даа кончуг оожум кедеп баргаш, узун сыйда кызыл кылдыр кыза берген демир шишти чаңгыс карааның ортузун бодап, ол-ла дораан киир иде кааптарга, шыйт-шыг-ла диген иргин.

Маңгыс-даа халактап-хилектеп тура халаан. Боралдай-даа хамык кара хойнуң аразынче кире-ле халаан. Маңгыс куй иштин бир кылдыр карбанып суйбангаш, ашакты тып чадааш, хөй хоюн куюндан чаңгыстап үндүр каай берген. Адак сөөлүндө бир хой, бир ирт, Боралдай ашак артып каап-тыр. Ол хойну үндүр октап чыдырда, Боралдай чыдып калган ирттиң хөрээнге чыпшыр сирбектениптерге, маңгыс ону ирт-биле кады үндүр октапкан-дыр эвеспе.

Боралдай ашак даштыгаа үнүп келгеш, муң ажыг кара хоюн сүрүп алгаш, орук айтып берген кадайга чедип келгеш, таварышкан үүлезин дөгөрезин төөгүлөп, тыпкан олча-кежиин көргүзүп, хырнынга чиир чемниг, эктинге кедер хептиг, шагның багында ядарап-аштавас, кыштың соогунда доңмас, эктин ашкан эттиг, бажын ашкан малдыг кырган ирей, кадай бооп, ой черге малын чалап, орту черге өөн өглөп, оюн оя, чигин чире чурттап чоруй барып-тыр оо!

Боралдай-даа ында барды,
мону ыткан кижиге мында келдим.

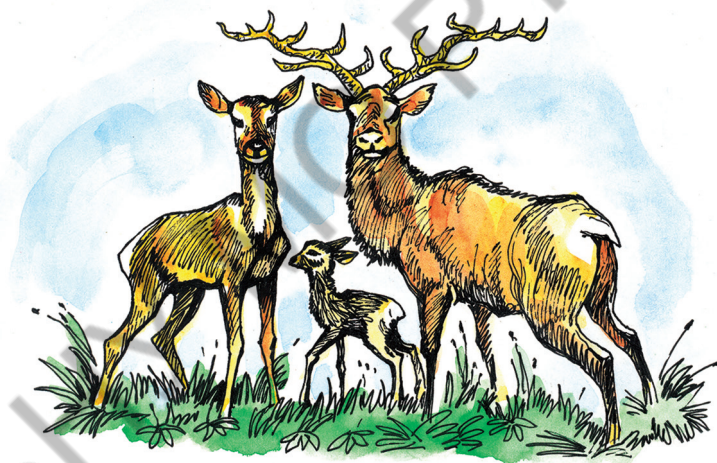

Чалаар — кадарар; *деспек* — үш талазындан даг-биле бүргөткөн калбак чер; *бөдей* — ядыы, самдар; *хевек* — чиңге-тараа далганы; *хөне-саваа* — анай-хураган баглаар баг.

 1. «Боралдай ашак» деп улустуң тоолу кандыг тоолдарга хамааржыр-дыр (анаа, дириг амытаннар дугайында, хуулгаазын)? 2. Бо тоолдуң эге база төнчү турум сөстөрүн номчу, олар өске тоолдарның сөстөрүнө демей-дир бе? 3. Тоолда каш маадыр бар-дыр, оларны адааш, оларның дугайында чүнү билип алганыңны чугаала (овур-хевири кандыг-дыр, канчаар чурттап чоруур-дур). 4. Боралдай ашак айыыл-халаптан канчаар чайлааныл? Ону тывынгыр, эрес кижиде деп болур бе? 5. Бо тоол кижиге чүнү угаадып өөрөткөн-дир? 6. Тоолдуң сөзүглелин төнгөн уткалыг каш кезекке чарып болурул? Оларга тускай аттардан берип, пландан тургус.

 Шулубустуң чуруун чурааш, ооң даштыкы овур-хевири билжээн домактарны адаанга ушта бижи.

 Тоолдуң утказын тургускан планыңга даянып, эдерти чугаала.

Сыынак
(Тыва улустуң тоолу)

Шыяан ам, алажыланчак, улуг адыр-адыр мыйыстарлыг, улуг-ла ажык кара карактарлыг, чоғдурлуг Сыын биле Мыйгак боттарының оглу Сыынакты эдертип алгаш, чиңгистиг ногаан эзиминден үнүп, алаңгыыш чалгаан шулурааш кара суглар эриинде селбер баш-

тыг уруглар дег сеглегер, чөкпүр баштыг малдырганныг ногаан аяңга селгүүстөп чорааннар. Мыйгак кызылдыр, ой чаа, сорулуг хеви-биле онза чараш шилгедек көстүп турар. Сыынак — дозургай кара карактарлыг, узун шевергин даваннарлыг, силиг, шиник-даа, оглаа-кашпагай болгаш угаангыр-даа турган. Сыынак иезиниң амдан-ныг чылыг сүдүн ээп-ээп алгаш, ногаан шыкка ойнап чыткан. Хенертен-не чык-дарс кылынган, база бир дарый чык дээн. Сыынак тура халаан. Бужар бак чыт ооң думчуунга чииртими-биле шургуп турган. Сыын ногаан сиген кырында хамаан чок чүве дег ушкан чыткан. Мыйгак: «Шымда, оглум!» — дээш, шыргай эзимче шимеңнедип-ле каан. Сыынак иезиниң соондан ыдып-ла каан. Ол аразы карак чивеш хире-ле болган. Мыйгак ийи артты ашкаш, ийиги хемни ажып бар чораан. Сыынак көөрге, иезиниң халаан черинде хоюг кызыл суг дамдылап, суг кежерге, сугну мырыңай-ла будуп чораан.

— Орукка дамдылап чоруур болгаш сугну кызыды будуптар чүңүл, авай? — деп, Сыынак сагыш човап айтырган.

— Ырак черге коргуп маңнаарымга, үнген дерим-дир ийин, оглум — деп, Мыйгак оглун оожургадып харыылаан.

Олар база бир артты ажып келирге, оглу айтырып-тыр:

— Эрес кулактарың чоп халбая бердилер, авай?

— Эмин эрттир кортканымда, кулаам халбая бээр амытан болгай мен, оглум — деп, авазы харыылаан.

Олар база бир хемни кежип келгенде, оглу Сыынак айтырган:

— Эриннериң чоп шыптынмас халбайжы бердилер, авай?

— Изигте девидеп мацнаарга, суксаанындан ынчап баар чүве-дир ийин, оглум.

Иешкилер Алаңгыштыг -Ала-Тайганың кырынга үнө халчып келгеннер. Мыйгак тура дүшкеш, элеңейнип тура, шыргай ногаан шырыш аразынче кире бергеш, барып ушкан.

— Карааң чоп көгерип, кылайып, ногаанная берди, авай? — деп, Сыынак айтырган.

— Шагзырап, турупканымдан ынчап барганы ол-дур, оглум — деп, Мыйгак чадаарда харлыгып харыылаан.

— Карак, кулаанда ымыраа, сээк чоп эңдере үглей берди, авай? — деп, Сыынак айтырган. Иези аңаа харыы бербейн, Сыынакка чагаан:

— Оглум, сен мени ам үш хондур эмип болур сен. Калдар аастыг, сүүр кулактарлыг, узун кудуруктарлыг куу-куу чүвелер келзе, мени каапкаш, дезе бээр сен, оглум!

— Авай, тыныжың чоп соксай берди? — деп, Сыынак айтырган. Мыйгак шимчеш-даа дивээн, чагыг, харыы-даа бербээн.

Сыынак иезиниң чанынга хондур ыглап хонуп-тур. Сыынактың карааның чажы соок кара суг болуп агып чыткан. Кежээки имир дүшкелек турда, калдар-калдар аастарлыг, узун кудуруктарлыг, сүүр кулактарлыг, арзагар-ырзагар диштерлиг куу чүвелер кел чораанын көрүп кааш, Сыынак чашты берген. Оон та кажанга, та чежеге чоруп келген Сыынак чүве. Аңаа ийи кижиге таваржыш кээп-тир.

— Кайнаар бар чор сен, Сыынак? — деп, оларның бирээзи айтырган.

— Эргээ эмирленген, дыргаа дыралган, мучугур кызыл-хүрең арынныг, кирбей кара салдыг ашак чаңгыс караа-биле шыгаагаш, дээр диңмиреди каап, чаңнык-

биле мээң ачамны өлүрүп кагды. Авамны балыглапкан. Авам Алаңгыштыг-Ала-Тайгага чок калды — деп-тир.

— Ынчаарга сен бээр кел, кат-чимистен чип, дуюуң быжыктыр маңаа бистиң-биле кады чуртта! — деп, кижичалай берип-тир.

Сыынак туралы-биле чөпшээрежип турган ийин. Кижилер ону боттарынга чааш, силиг чарыжык кылдыр азырап ап-тырлар.

Алажыланчак (мыйыс) — будуктарын аштап каапкан чиңге ыяш уну ышкаш; *чогдурлуг* — моюн адаанда хөректе халагар кеш; *алаңгыш* — оът үнүш; *малдырган* — мургу; *эмирлген* — оорарган, сыглы берген; *дыралган* — каътталган.

Сыынак биле Мыйгактың аразынга болган чугааны аянныг номчуңар.

1. Дириг амытаннар кандыг черге селгүүстөп чораан-дыр? **2.** Хенертен чүү болганыл? Чүге Сыын ногаан сиген кырында хамаан чок чүве дег ушкан чытканыл? **3.** Мыйгак балыгладыпкандаа болза, чүге оглу-биле каш артты, каш хемни ажыр халып келгенил? **4.** Эскериичел Сыынактың айтырыгларынга иези чүге дорт харыы бербейн турган деп бодаар сен? **5.** «Калдар аастыг, сүүр кулактарлыг, узун кудуруктарлыг куу-куу чүвелер» база «дээр диңмиреди каап, чаңнык-биле мээң ачамны өлүрүп кагды» деп чүү чүвелерни тывызыктай чугаалааныл? **6.** Канчап Сыынак азырал дириг амытан апарган-дыр? **7.** Төтчеглекчи черлик дириг амытаннарга кандыг когарал чедирген-дир? Ол эвес болза, Сыынак канчаар чурттаар турган деп бодаар сен?

Марал, козлёнок, маралуха деп сөстөрүни тыва дылче очулдурга, ажылчын кыдыраажыңга бижи.

Сыын, Сыынак база Мыйгактың омур-хевирин кыдыраажыңга ушта бижи.

Төтчеглекчилерге удур кыйгырыг сөстөрүгүгү плакаттан чуру.

Тоолду чүге чажырбазыл?

(Тыва улустуң тоолу)

Шыяан ам, эртенгиниң эртенинде, бурунгунуң мурнунда, эки шагның эгезинде, багай шагның барганында чүвең иргин.

Эдегелдей тайганың эдээн чурттаан ийи уруглуг Ирбиш ирей, Карбын кадай деп ашак-кадай чурттап чоруптур эвеспе оң. Ирей-кадайның улуг уруу назы чедип өгленип, өске черде чурттап чоруур, бичези алды хар ажып, чеди хар четкелек, караң көрнүр, хамчыргай байдалдыг тенек уруг турган-дыр эвеспе.

Шыяан. Бир-ле катап ашак-кадайның аалынга улуг уруу, күдээзи аалдап келген мындыг бооптур.

Ашак-кадай-даа уруу-күдээзи-биле чолугуп мендилешкен соонда, ак шайын кудуп, аъжын-чемин салып, хүндүлөп туруп-турлар эвеспе. Ынчап чугаалажып-хөөрежип олурда, хой кадарган бичии уруу-даа келген. Ашак-даа улуг иртин дөгөргөш, ужа-төжү-биле уруу-күдээзин хүндүлөп олура:

— Чаа, күдээ, бис-даа кончуг-ла тоол дыңнаксаар улус бис, чаңгыс катап келгенде, тоолдап берип көрөм — деп дилеп олуруптур эвеспе.

Күдээзи үш кончуг тоолду билир хирезинде:

— Тоол деп чүве билир эвес мен, мырыңай куруг кижиле болгай мен, катым — деп, ойзу мегелеп олуруптур эвеспе.

Каты олура:

— Тоол билир кижиле черле чажырбас чүве дээн — деп ээрежип-ле олурган.

Күдээзи ора:

— Чок, черле билбес мен — дээш, хоржок мындыг.

Ол өйде Карбын кадай бичии уруун:

— Даштын өггө хандан, эъттен аппарып бер, уруум — дээш, тавакка эът тутсуп бериптир.

Караң көрнүр ол уруг эргинни артап чыда, көрүштер дээрге, үш тоол ээлери эргин кырында олуруп алган: «Мени мурнатсын, мени мурнатсын» — джип, маргышкан, иткилешкен олуруп-турлар эвеспе. «Оон-на көөр-дүр ийин» — дээш, амдыы уруг даштын өгге баргаш, келиргеддаа, демги тоол ээлери олурбушаан, а честези ол-ла ояр тоол-даа ытпайн барган-дыр эвеспе.

Караң көрнүр уруг дыңнап олурарга, тоол ээлеринин бирээзи ора:

— Бо кулугур мени ытпайн барды, орукка бар чыдырда, сыра ча болуп алгаш, адырам — деп олуруп-тур.

Ийиги тоол ээзи олура:

— Мени ытпайн барган кулугурну орук ара сыйда ок болуп алгаш, арам — деп олуруп-тур.

Үшкү тоол ээзи олура:

— Мени ытпайн барган бо кулугурну орук аксы соругга шокар сыптыг кестик болуп алгаш, адырам — деп олуруп-тур эвеспе.

Оон-на дыңнап олурарга, бирээзи олура:

— Бисти билир чүве бар эвес, бир эвес бо үне-кире халып турган сарыг баштыг чүве билгеш, тура сөглезе, тура көжээ, олура сөглезе, олура көжээ болзун — дээн соонда, үш тоол ээзи кыңгырадыр ырап чоруп каап-тыр эвеспе.

Шыяан ам. Эртенинде аъш-чем ишкен соонда, күдээзи олура:

— Мен-даа кончуг байырымныг дүш дүжедим, олча-омактыг болур-дур бис. Чанаалы, чоруулу — деп олуруп-тур.

Караң көрнүр уруг олура:

— Мен-даа угбам-честем-биле чоруур мен — деп олуруп-тур.

Каты, кат-иези олура:

— Багай уруувус угба-честезин сагынган боор, сагын-

ганын чазып алзын, эдертп алыңар, уругларым — деп олуруп-турлар эвеспе.

Чоруурунуң кырынга келгеш, бичии уруг честемге ушкажыр мен деп-тир эвеспе. Честези-даа чуржузун чаптааш, ушкарып ап-тыр эвеспе.

Шыяан ам, ол-ла чоруп олура, чер аразы чедер-четпес чорда, честези ыяшта астына берген сыра ча көрүп каап-тыр. Оон:

— Ол болбазыкпе, дүжүм эндевейн-дир, дүже халааш, эккел, чуржу — деп-тир эвеспе.

Чуржузу дүже халааш, чаның тудазындан алгаш, астына берген ыяжынга кирижин үзе тыртып ап-тыр эвеспе.

Честези кончуп-кончуп, оон ыңай чоруп каан. Ол-ла чорупкаш, чер аразы ажар-ашпас чорда, честези ыяшта кадалы берген сыйда ок көрүп каап-тыр.

Чуржузу чорааш:

— Ам-на таптыг эккэйн, честей — дээш, дүже халааш, кадалы берген турган согуннуң молдуруун сый тыртып ап-тыр.

Честези хорадааш, эттеп-эттеп:

— Угбаңга ушкажып ал, кулугур — дээрге:

— Ам-на ынчанмас мен, честей — деп, чаннып-чашпып, ыглап-сыктап тургаш, честезинге ушкажып алгаш, оон ыңай чоруп каап-тыр.

Ооң кадында угбазы база-ла: «Үремиш, бак, кулугур» — деп, хыйланып чоруп олуруп-тур эвеспе.

Шыяан ам. Ол-ла чоруткаш, аал бетинде ооругда чаңгыс дыт чанынга чоруп орда, дытта шокар сыптыг кестик кадап каан турган. Чуржузу-даа ыт чокка дүже халааш, кестиктиң шиш бажын сый тырткаш, октапкан-дыр эвеспе. Оон-на ам угба-честези багай уругну көрбестеп, эттеп-эриидеп, аалынга чедир чадаг кылашта-

дып кээп-тир эвеспе. Аалынга келгеш-даа, ала караа-биле көрбөстөп, ак малын, анай-хураганын хавыртып кадар-тырынга өй, чемниң холуктуун чиир, чемениң кадыын дыңнаар мындыг уруг бооп-тур эвеспе.

Шыяан ам, айның үжөн хонуу эртип турда, Эдегел-дей эдээн чурттаан Ирбин ирей, Карбын кадай каты, кат-иези аалдап келген мындыг бооп-тур. Ол кээрге, уруу, күдээзи орта аыш-чем-даа салганда чок, оңгаар-дескээр харанып оарарынга өйлежир мындыг бооп-турлар. Ирей, кадай аайын тышпайн, кайгап-харап олурда, бичии уруу ужу-бажы чудай берген, удуур чедип элеңейнип, бо кылаштап олуруп-тур эвеспе.

Уруунуң ужу-бажын чыттап суйбап:

— Канчап бардың? — дээрге-даа, ыыттаваc боорга, күдээзи биле уруун кончуй-ла берип-тирлер эвеспе. Ынчаарга, күдээзи орукка болган төөгүнүң дөгөрезин төөгүп берип-тир эвеспе оң. Ада-иези багай уруун база кончуй-ла берген.

Караң көрнүр уруг үнө халааш, кызыл калдар өшкүнүң кудуруундан алгыртыр-кышкыртыр долгап тургаш, болган төөгүнүң шуштузун чугаалап бээр орта, кызыл калдар өшкү даш көжээ болуп, демги уруг анаа артып каап-тыр эвеспе.

Честези:

— Багай чуржумну хей-ле черге эттеп-хыйнап чораандыр мен, тоолдап бээр мен, чуржу — дээш, сарыг шайын хайындырып, чаглыг эъдин дүлүп салып, эъттеп, шайлап аарга, тоолдаар дээш, чаңгыс-даа тоол билбес бооп-тур оо!

Каты ора:

— Чугаалаан-на болгай мен, моон соңгаар бичии кижини сургап чор. Улуг кижини дыңнап чор — дээш, бичии уруун эдертип алгаш, чортуп чана берип-тир эвеспе.

Сөөскенге хоран үнмезин,
сөске меге турбазын.

Караң көрнүр — болур чүвени баш удур билип каар; *сыйда ок* — шиш молдуруктуг (баштыг) ок; *соруу* — хайыр (аң чыгыр кужурлуг чер); *кириш* — чаның хере тыртып каан чинге хылы; *согун молдуруу* — согуннуң шиш бажы; *үремиш* — үрегдекчи; *чемниң холуктуун чиир, чемениң кадыын дыңнаар* — чемниң артыын чиир, аажок кончуттурар; *оңгаар-дескээр* — олбо талазынче.

1. Бо улустуң тоолу кандыг тоолдарга хамааржырыл? 2. Тоолдуң эге база төнчү турум сөстөрүн тыпкаш, аянныг номчу. Өске тоолдардан ылгалып турар-дыр бе азы демей-дир бе? 3. Бо тоолдуң маадырларын мөзүлүг (эки) база мөзү чок (багай) деп аңгылап болур бе? Чүгө? 4. Бо тоолду каш кезекке чарып болурул? Бир дугаар кезээнде чүнүң дугайында тоолдап турар-дыр? 5. Бичии уруг чүгө угба-честезин эдерипкен деп бодаар сен? 6. Бир эвес ол ада-иезиниң аалынга артып каан болза, чүү бооп болур турганыл? 7. Үш тоол билир турган честези чүгө чаңгысдаа тоол билбес апарганыл? 8. Бо тоол кижиге чүнү угаадып өөреткен-дир? Катының күдээзинге чугаалаан сөөлгү сөстөрүн канчаар билип тур сен, тайылбырла.

Тоолдан төрөл улустуң адажыр сөстөрүн кыдыраажыңга ушта бижээш, уткаларын аас-биле тайылбырла.

Тоолдуң бир эпизодунга чуруктан чураш, ооң утказын допчузу-биле чугаала.

Алдан ала чылгылыг Алаадай-Мерген

(Тыва улустуң тоолу)

Шыяан ам, эртенгиниң эртенинде, бурунгунуң мурнунда буга-деге мыйызы буступ дүжүп, калбак чүве хадыш, борбак чүве чуглуп турар шагда, Сүт-Хөл шалбаа турар, Сүмбер-Уула тей турар шагда, алдан ала чылгылыг Алаадай-Мерген чурттап чоруп-тур.

Шыяан ам-даа чүзү боор, бир эртен-не Алаадай-Мерген алдан ала чылгызын суггарып чоруурга, чылгызы суг-даа ишпес, хоюп маңнажып турар мындыг бооп-тур.

— Суг ишпес канчап барган мооваларыл моң — дээш, алдан ала чылгылыг Алаадай-Мерген хыйланып-хыйланып, сугга чеде бээрге, кызыл өкпе хап бадып чыдып-тыр.

— Бо кандыг аайлыг кызыл өкпе боор, ынаар чоп кире берген харалааныл моң — дээш, сугда кызыл өкпе-ни кымчызы-биле илбектээш, эрик кырынче үндүр октаптарга, оозу чылбырааш, куу төжек иштинче кире берип-тир. Бо кандыг аайлыг элдептиг, дириг-даа чүве дег өкпе боор деп бодааш, Алаадай-Мерген төжектиң хос черин кымчызы-биле чушкуптарга, оон Чылбыга-Кадай үнүп кээп-тир. Чылбыга олура:

— Анаа-ла черим черлеп, суум суглап чораан мени чүге сүрүп дорамчыладың, сени мен чиир мен — дей берип-тир.

Алдан ала чылгылыг Алаадай-Мерген корга бергеш:

— Мээң орнумга алдан ала чылгымны чип көр — дээн.

Чылбыга:

— Сени чип алза, алдан ала чылгың кай баар чүвөл — дээн.

Алаадай-Мерген тура:

— Мээң орнумга кадайымны чип көр — дээн.

Чылбыга:

— Сени чип алза, кадайың кай баар чүвөл — дээн.

Алаадай-Мерген тура:

— Мээң орнумга чаңгыс оглумну чип көр — дээн.

Чылбыга:

— Сени чип алза, чаңгыс оглуң кай баар чүвөл — дээн. Алаадай-Мерген ам канчаар эвин тып чадааш, муңгагдап-деңгегдеп тургаш:

— Ам канчаар, чиир-ле бооп тур сен, Чылбыга, а ынчаарга мен ишпес чемим ижип алыын, кетпес хевим кедип алыын, даарта чип көр — дээн.

Күжүр Алаадай-Мерген аалынга муңгагдап-деңгегдеп чедип келген. Алаадай-Мергенниң бичии балдыр-бээжек оглу чыткаш:

— Чүгө муңгарай бердиң, ачай? — деп айтырып-тыр.

— Ам даарта Чылбыга мени кээп чиир дээн, ынчангаш муңгарап-деңгереп олур мен, оглум — дээн.

Оглу чыткаш:

— Мен турумда, чайлыг оң, ачай. Даарта эртен мээң балдымны чидиди чанааш, мээң хөрээм берзээш, кавайымбиле орун кырынга чыттырып кааш, авам-биле иелээн орун хозунче кире бээр силер, ачай — деп-тир.

Даартазында эртен Чылбыга чоруп олурда, балдыр-бээжек оол ада-иези ынавайн турда-ла, оларны орун хозунче киир октагылапкаш, боду ай балдызын кавайының алдынче чажыргаш, ийи холун берзенгеш, чыдып ап-тыр.

Чылбыга чедип келгеш, өгнүң эжиинден кирер дээш, ол сыңмайн, дүндүүнден кирер дээш база сыңмайн, бажын өг хараачазындан суп алгаш көөрге, бичии балдыр-бээжек оол чыткан.

— Ада-иең кай баарды, кулугур? — деп айтырган.

— Дөө хөл кеже берди — деп, балдыр-бээжек оол харыылаан.

Чылбыга ыңай-бээр көргүлээш:

— Хөл дээр чүвең дөө чыдыг кара шалбаа ол бе, кулугур? — дээн.

— Чыдыг кара шалбаа-даа болза, Хаан-Херети куш кара көрбээнин көрүп, кара дери дүжүп, көк көрбээнин көрүп, көк дери дүжүп чорааш, ужуп эрткен хөл деп чүү ийик — деп харыылап-тыр.

Чылбыга олура:

— Хаан-Херети куш дээр чүвең «чыйт-чыйт» дээр бора-хөкпеш-ле ыйнаан, кулугур? — деп-тир.

— «Чыйт-чыйт» дээр бора-хөкпеш-даа болза, өштү-биле өг баганалаарга, ажырбас деп чүзү ийик — деп, оол харыылаан.

Чылбыга:

— Өг дээр чүвең кижиге сыңмас сарыг-кидис бе, кулугур? — дээн.

Оол:

— Кижиге сыңмас сарыг-кидис-даа болза, тозан аданга чүдүрерге, сыңмас деп чүү ийик — деп-тир.

Чылбыга олура:

— Тозан адан дээр чүвең үш үзүк-боолук кымыскактар-ла ыйнаан, кулугур? — дээн.

Оол:

— Үш үзүк-боолук кымыскааяктар-даа болза, ооргазынга үш кулаш дурттуг оол четпээн деп чүү ийик — дээн.

Чылбыга кадай:

— Үш кулаш дурттуг оол дээр чүвең багай балдыр-бээжек оол сен сен бе, кулугур? — дээн.

— Багай балдыр-бээжек-даа болзумза, сени дөө хөлдүң чыдыг кара мезилинден дора бодап чыдыр мен.

Чылбыга ажынып-хорадап келген:

— Чоп кончуг хоранныг кулугур боор бо, чиптейн адырам — дээш, өг дүндүүнден узун мойнун сунуп келир орта, балдыр-бээжек оол ай балдызын ушта соккаш, Чылбыга кадайның мойнун одура шаап-тыр эвеспе.

Хөрээм берзээш — тонун ужулбайн, белинге чедир чанагаштааш; *ийи холун берзенгеш* — холдарын тонунуң чеңинден ужулгаш; *адан* — ажылчын теве; *кулаш* — хемчээл: узуну ийи холду чада тудуптары хире.

Тоолду роль аайы-биле аянный номчуңар.

1. Алдан ала чылгылыг Алаадай-Мерген кандыг чаңын көргүскен-дир? **2.** Чүгө Чылбыга-Кадай алдан ала чылгыны, Алаадай-Мергенниң кадайын, оглун чииринден ойталаан-дыр? **3.** Балдыр-бээжек оол Чылбыга-биле канчаар чугаалажып турар-дыр? **4.** Тоолдуң кайы маадыры коргуш чок, тывынгыр болгандыр? **5.** Бо тоолдуң кол маадыры кымыл: Алаадай-Мерген, балдыр-бээжек оол, Чылбыга-Кадай? Чүгө? **6.** Бо тоолда кандыг хуулгаазын чүүлдер болуп турар-дыр? **7.** Тоолдуң утказынга кайы үлегер домак чоок-тур:

Адалыг оол томаанныг. Азаның бичези кончуг.

Бир эвес Алаадай-Мерген дидим, тывынгыр болган болза, тоол канчаар уламчылап болур турганыл? Бодуңнуң даап бо-даашкыныңны чугаала.

ХӨКТҮГ УЖУРАЛДАР, СОЛУН БОЛУУШКУННАР

С. Пюрбю

Шортан мунган эзир

(«Шынаппайның чугааларындан» эгениң үзүңдүзү)

Че, бо чугааны кандыг деп бодаар силер, уруглар? Шортан болза сугга чоруур амытан болгай. А эзир дээрге чер кырынга чоруур, агаарга ужар амытан-дыр. Ындыгдаа болза сугда шортан мунупкан эзир база чоруур чүве. «Таанда канчап ындыг боор?» деп бодап олур силер ыйнаан, але?

Биеэде бир катап Чодур ашак-биле балык чырыткылап чор бис. Бир ээтпекке кээривиске, дөзүн суг хозап каапкан хөлчөк чоон терек суг кырынче ээгийп алган чыдыр.

— Маңаа черле балык турар чүве, Шынаппай. Таптыг чырыдып бер, мен барып бакылап көрейн — дээш, ашак узун ыяш бажында тосту кывыскаш, меңээ тутсуп бер-

ди... Элээн бакылап чоруй, караанче будук шавылапкан чүве дег, сырбаш кылынгаш, сугже дүже бер чазып, дүвү далаш-биле эрик кырынче үне халыды.

— Канчап бардың, ашак? — деп кайгап айтырдым.

— Ол-даа кайын балык боор ол! Че, дүрген моон чоруул. Оон башка хай-бачыт болур — дээш, ашак ыңай бооп чыдыр.

— Чүнү көрүп кагдыңар, кандыг чүве-дир? — деп ээрештим.

— Куш ышкаш чалгыннарлыг медээжок улуг балык көрүп кагдым. Ол дээрге балык эвес, суг ээзи болгай аан ол.

— Ындыг болза, мен база көрүп көрейн, акым — деп диледим.

— Көрейн деп чүңүл? Ооң-биле бержип болбас чүве боор. Харын моон дүрген ырап чоруул. Оон башка ат болур бис! — дээш, ашак угда-даа чок.

Ээрежип, чаннып тургаш, аайымга кирип алдым.

— Хай нүгүл-бачыдын бодуң-на эдилээр бооп-тур сен ийин, Шынап — дээш, чырыткыны тудуп алды.

Ашактың бакылап чыткан черин көөрүмге, чүве-даа көзүлбес. Көрүп-ле чыдарымга, ос адаанда аажок улуг шортанның бел кежи көстүп тур. Демги ол чалгыннарлыг балык-даа көзүлбес. Ам канчаар, арай деп эптежип алгаш, шортанның көстүп турган черинче серээни согуннап-ла дүжүрдүм...

— Оран-делегей килеңнезе канчаар сен? Хоржок деп сөглөп турбуже, суг-далай ээзи-биле бержип, ол чооруң ол, а? Ам орта үнмес сен, көөр сен! — деп мени чаңчап-даа хөлчок.

— Суг далай ээзин-даа көрбедим. Анаа шортан-на серээлептим — деп оожургаттым.

— Че, че, хей чүве далбырып турба! Дүрген одагга барып, оран-делегей сатпаан чандыраал — дээш, ашак хыйланмышаан базыпты.

Одагга келгеш, Чодур ашак шай хайындыргаш, оозун өрү-куду чашкылап, тейлеп туруп берди...

Даартазында дүүнгү серээлепкен шортанывысты дилеп чоруптувус. Мен септиң ол чарыын өрү алзы хемелеп чоктадым, а Чодур ашак бо чарыкты өрү чадаг базыпты. Элээн бооп чорда, Чодур ашактың үнү үне-дир:

— Эй, оол, эйт! Декте шынап, бээр кел!

Көөрүмге, ашак кадыр эл кырындан сугже ээгип алган, менче хол былгап тур. Ынча-мынча чоокшулап кээримге, серээниң сывы бо элде тевиكتели берген тур...

— Даңны атсыр чилчиин үзе халып каапкан-дыр. Ам бистиң холувуста деп бил. Дөө ол адаанда сайырамче үндүр чедип көрөм. Дыка тыртпа! Чире сога бээр чадавас! — деп сургагылай-дыр.

Сугну куду чедеримге, биче-бача дырбаңнап каап, хемениң аайы-биле бадып кел чыдыр. Хемем сыык черге сайга үскеш, тура каапты. Дүже халааш, шортанны сайже үндүр сөөртүп эккелдим.

Карак-ла бо ыйнаан! Кайывыс-даа ыыт чок, кайгай берген тур бис: шортанны эзир мунуп алган болду!

— Элдеп-даа чүве-дир, але, дунмакым! Дээрниң кужу эртип, суг далайже канчап кире бергени ол, бо шортан-биле канчап тепкилежип алганы ол дээр сен? — деп, Чодур ашак пат-ла кайгаан тур.

Мен база чүнүң-даа ужурун тыппайн, ыыт чок тур мен. Ол аразында сагыжымга бир-ле чүве кире дүжүп келди. Чайын бо сепке аът суггарып турарымга, үстүү чарыымга эзир дескинип турган чүве. Оон демги эзир, октапкан даш дег, сураг барды, чүгле суг кыры бырлаңайнып чыдып калды. Ону ындыг-ла херекке-даа албайн, эзир-

ниң ужул үнө бергенин эскербейн барган-дыр мен деп бодаан мен. Ам бодап турарымга, ындыг эвес чүве-дир. Ол эзир суг кыдыынга хөөрөп, дөгеленип чыткан кончуг улуг шортанны тепкеш, ууп шыдавайн барган, оон ыргак дыргактарын адырып алгалак чорда, шортан ону сугже киир тыртып алгаш барган чүве-дир. Ол эзирни чүктээн шортан бо болганы ол-дур ийин.

Биеэде — ооң мурнунда; *бержип болбас* — дүвүредип, хөлзедип болбас; *декте* — дүрген; *тевиктели берген* — ылдыртынып кадалган.

1. Чодур ирей биле Шынаппай чүнү кылып чорааш, элдеп чүве көрген-дир? **2.** Чодур ирей чүү деп бодааш, корга бергенил? **3.** Дээр кужу канчап шортанны мунупкан болган-дыр? **4.** С.Пюрбю бо чогаалда кандыг уран-чечен аргалар ажыглаан-дыр? Харыыңны чижектер-биле бадытка.

Пландан тургускаш, чогаалдың утказын «Мен эгелээримге, сен уламчыла» деп оюн хевирлиг эдерти чугаалаңар.

Сонуургактарга. Тываның улустуң чогаалчызы С. Пюрбюнүң ады-биле Кызыл хоорайда Улустуң уран чогаадылга бажыңының адын адаан.

С. Пюрбю

Бөрттүг дилги

(«Шынаппайның чугааларындан» эге)

Биеэде улустуң чуртталгазы амгызы дег эвес, чөгенчиг турган болдур ийин, уруглар. Бир катап таакпы үзүлген, кедээр Семис чейзең сугдан таакпы дилеп кел дээш, авам мени ынаар айбылап чорудупту. Аңаа баргаш, бир хүнзедир тараа соктап, ыяш чарып, хой кажаазы коптарышкаш, даартазында бир шымчым таакпы дилеп алгаш, базып чаныптым.

Даянгыжым колдуктапкаш, белди куду салып бадып олур мен. Соогу-даа сүргей, мурнумче бир көөрүмге, кызыл чүве менче карак-кулак чок ыдып олур. Чоокшулап орда, белин көөрүмге — дилги, ол хиреде бажы дээр-ге бир-ле үш-үдүрүм, өгбегер-салбагар чүве.

Ояр-кыяр-даа чүве чок, хөме-ле келди. Шала сестип, чайлай дүшкеш, эртип чыдырда, даянгыжым-биле шир-бип чоруй тудустум. Ынаар-ла орук хажызынче бөрбеш диди. Көре каапкаш, арным изиш диди: дилги дээр-ге дилги кежи бөрт кеткен! Уйгу-дүште-даа, тоол-домакта-даа чүве-биле дөмей. Чоп каттыржы-дыр силер, уруглар? Меңээ ынчан каттырар харык чок турган. Бодум, көк көжээ дег, кыймыш кынмайн турзумза-даа, ийи будум сирилеп кээри сугда ыаш-ла. Кезек бооп чоруй оожугуп келдим. Соокта чаңгыс черге чеже турар, дилги кежи бөрттү азынгаш, дилгиниң бодун чүктээш, базыптым.

Элээн бадых олурумда, мурнумда орукту өрү алзы аът биле бир ыт сүрүштүр чоктап олурлар. Чоокшулап кээрге, база-ла алаң кайгааш, туруптум: боо чүктээн бора аът четкен калдар ыт. Кезек кайгап, боданып тура, кымныы-даа болза канчаар, ээзи тыпты-ла бээр ыйнаан дээш, аътты мунгаш, ытты эдерткеш, хап бадыхтым.

Ынча-мынча чоруп ора көөрүмге, ийи эдээн авыйшавый азынган кижини салып чоктап олур. Келзе-келзе, көргөн: бүткүр боду ак шаң апарган, хыраа бөрттүг, дош салдыг ашак. База-ла коргуп-сестип туруп алдым. Чыпшыр чедип кээрге, топтап көөрүмге, Чодур ашак.

Кезек када кайы-кайывыс-даа чүве ыттавайн, удур-дедир кайгажып тур бис. Оон ам чугаалажы-чугаалажы кээривиске, мындыг болган де.

Чодур ашак коданнап чорааш, дилгиге таваржы берип-тир. Ол дилгини ойлады-ойлады келирге, оозу хорумда аасташ үңгүрже кире халаан. Дүвү далаш-биле дүже халааш, боозун эзер бажынче арта каггаш, аъды биле ыдын кожа тыртып каан. Оон үңгүрнүн бир аксын бөргү-биле дуй иткеш, каңмыыл, хараган чыйы соп алгаш, үңгүрнүн өске аксындан ыштай-ла берип-тир. От элээн хөгжүп чорда, аъдынче бар чыткыже, үңгүр доскут болгаш, дилги-даа дораан-на үне халаан. Ынчаар орта, үңгүр аксында дилгини кежи бөрт-даа дилгинин бажында барган, калдар ыт-даа, аътты четкеш, дилгини сүрүп чорупкан, а ашак боду чадаг калган.

Демги дилгини караан дугландыр бөрт кеде каапкаш, девидеп чорааш, меңээ таварышканы ол чүве-дир. «Дилгини кежи бөрт кеткен дилгини каяа чоруур чүвөл?» — деп шуугажып олурдунар, көрбөс силер бе, чорааны ол-дур!

 Чейзең — бай кижиниң дужаалының ады; *шаң* — хыраа; *хорум* — оваалап каан даштар; *каңмыыл* — аза-бөргү (оът); *докут* — ханы эвес.

 1. Шынаппай Семис чейзең сугнуң аалынга чүге чораандыр? 2. Бо удаада Шынаппай кандыг тоол-домакта дег болуушкунга таварышкан-дыр? 3. Ол чүвениң ужур-утказын кымдан билип алганыл? 4. Бир эвес сен дилги кежи бөрт кеткен дилгиге таварышкан болзуңза, канчаар сен? 4. Чечен чугааның сөзүг-лелинде дыл-домааның аайы-биле кандыг онзагай чүүлдер бардыр?

 Бир деңнелгелиг домакты ушта бижээш, деңнелгениң адаан шый.

 Чогаалдың утказын Чодур ирейниң адындан кылдыр эдерти чугаала.

М. Өлчей-оол

Тергелиг аът

(«Хөөрээрниң чугааларындан» чечен чугаа)

Шаанда амы-хууда чоруум кылып алыр дээш, бир-ле бай аалдың баары-биле эртип бар чораан мен. Кылыр чүве чогуңдан-на боорлар оң: аныяк, шыырак үш эр өг кыдыының хүн караанда шартагар ак-ак апаргылаан дөгеленип олурлар. Күжүрлериң мени көрүп кааш, аасташ чүве дег, алгыржып үндүлөр:

— Ээй, Хөөрээр, бээр келем!

«Чүнү бодап алганы ол боларның, чорук кижизинге — саат, орук кижизинге — моондак болуп» деп иштимде хыйланмышаан, чеде кылаштай бердим.

— Мегелээриң чогуум кайы хире, язы? — деп мындыглар.

— Та, кандыг мен ыйнаан, билбес мен — дидим.

Демгилерим аразында кезек сымыранышкаш:

— Бисти доо ол даг бажынче үндүр мегелептер болзуңза, бо турган тергелиг аътты алыр сен, а шыдавазыңза — бистер үш кижиге каттыштыр ужаңче үжен улаштыр шыкпыштап кагар бис. Оон башка сээң чүң алыр боор! — дишкеш, чула-ла каттырыштылар.

Мен олар-биле чөпшээрешкеш, кезек боданып тур мен. Маңаа ылап-ла тулдур мегелээр кажар арга херек деп чүвени билген мен. Хенертен бажым чайгап, аажок муңгараан шинчилиг мынча дидим:

— Ээ, дуңмалар, силерни мен ол дагның бажынче үндүр эвес, а дүжүр мегелеп көрүмзе, кандыгыл?

Эрлер аразында сүмележип чөпшээрешкеш, ол дагның бажынче салчып үне бердилер. Бодум тергелиг аътка олурупкаш, чоргаар чорупкан мындыг мен. Демгилерим даг кырындан кускуннай-дырлар:

— Ээй, Хөөрээр, ол аътты чүге аппараттың, кончуг сойлук!

— Даг бажынче үндүр мегеле дидиңер чоп! Ам кайда тур силер? Даг бажында тур ышкажыңар чүл? Моон соңгаар угаан-сарыылдыг болуңар!

Сөзүглелде диалогтарны аянныг номчуңар.

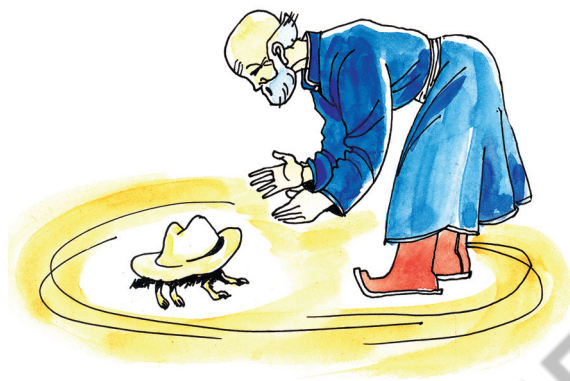
1. Чечен чугааның темазын тодарат. 2. Чай чок чораан Хөөрээрге кандыг оолдар таварышкан-дыр? 3. Олар чүге Хөөрээрге аштырып алган деп бодаар сен? 4. Оолдарның ажыглап турар адалгаларының дузазы-биле оларның аажы-чаңының дугайында чугаалап болур бе? 5. Оларга Хөөрээр кандыг сүме берген-дир? 6. Бо болган таварылга кижилерни чүден кичээндирип, угааткан-дыр?

Чогаалдың утказынга дүжүр үлегер домактан сактып бижи.

Чечен чугаага чуруктан чурааш, утказын эдерти чугаала.

О. Сувакпит

Хаважыгаш

Чайып, ойнап кымчыланыр
чаңгыс илиг кудуруктуг,
давып-самнап тенектенир
дагыр-мыгыр даваннарлыг,
карыш четпес узун дурттуг
хаважыгаш чоруп-тур оо!

Карандаштап чуруп каан дег,
карактары алараңнаан,
кулузуннап херип каан дег,
кулактары халбалчыңнаан,
улус көргөш, оюн ээрээр,
ужур-ла бар хава иргин.

Өскөн чери бажың азы —
өпейтип каан үгекчигеш.
Өстүрүп каан чогуум ээзи
Өлзей ашак чүвең иргин.

Бажың орта бир-ле катап,
бак-чаяанныг чүве болган.
Хааржакчыгаш эриинге кээп
канчап чыткан шляпа ийик,

хай чок хава оюн ээрэп,
«Хаг-хаг!» кылдыр ээргилээш,
халбактанып халый бергеш,
ылавылап часкаплаткан —
ында шляпа чайылгаштың,
хавыкталдыр халыптапкан —
хамык чүве көзүлбестеп,
караңгылаш диген иргин.

Ашак оозун кедип аар дээш
аяар бazyш кирип кээрге,
алак-таагы дешкилээн дег,
ак-куу шляпа маңнап турган.

Ашак меңнээш, алгырышкан,
а «шляпа» база кышкырышкан.
Аайын тыппайн, пат-ла кайгааш,
ажыптарга — хава болган.

Кулузун — шалбаалыг черлерниң уну чүстелчек быжыг үнүжү, тростник.

Шүлүктү аянный номчуңар.

1. Хаважыгаш кандыг аажы-чаңныг турганыл? 2. Ооң овор-хевири кандыг-дыр? 3. Ол каяа өскен-дир, ооң ээзи кымыл? 4. Бир-ле катап чүү болган-дыр? 5. Орус литературада бо чогаалга чоок чечен чугаа номчаан-дыр сен бе? Ооң маадыры чүү ийик? 6. Кыдыраажыңга хаважыкты чурааш, шүлүктен ооң овор-хевири чураан одуругларны ушта бижи.

Хаважыктың кудуруун, даваннарын, дуртун, карактарын, кулактарын тодарадып бижээн сөстөрүни ушта бижи.

Н. Носовтуң «Дириг шляпа» деп чечен чугаазын номчааш, О. Сувакпиттиң бо шүлүү-биле деңне. Бо ийи чогаалда дөмей болгаш ылгалдыг чүүлдерни чугаала.

Сонуургактарга. О. Сувакпит С. Маршактың «Угаанныг Күскежик дугайында тоол» («Сказка об умном мышонке») база С. Михалковтуң «Мэң телефонум» («Мой телефон») деп чогаалдарын тыва дылче очулдурган.

ТӨӨГҮ БОЛГАШ ТООЛЧУРГУ ЧУГААЛАР

Төөгү чугаада болуушкун төөгүде бижиттинмээн-даа болза, амыдыралга болганы чигзиниг чок, дириг херечилерлиг, болган үези база чери тодаргай бичии хемчээлдиг аас чогаалы.

Мөге Союспан (Төөгү чугаа)

Шаанда Хемчикке турза узун, тутса мөге аңнаар-диинээр Түлүш Союспан дээр кижиги чурттап чораан. Бир-ле күскээр ол Хан-Дээр тайгазынче диинеп чораан. Могаг-шылаг чок мөге аңчыга беримчелиг ыдык тайгазы диин, кишти харам чокка хайырлаан.

Караңгы имир дүшкелек чорда, Ондарларның Сеңгин чаңгызының аалының чоогунга кижигде улус-ла чугаалажып турар. Кайгап, оларга чортуп чеде бээрге, чаңгының чедишкен шарызы кылама дош кижип чыда тайгаш, чаваан чара ужуп алган чыдып-тыр. Чаңгы Союспанның киш, диин кижиги дыгаан таалыңын көрүп кааш, шарызынга хараадаан сеткилин аңаа солуп, чилбизи хайны бергеш, мөөрей салган:

— Сени мөге-ле дээр, чогуум кайы хире күш-шыдалдыг кижиги сен, оол? Мээң бо шарымны чүктеп алгаш, аалыңга чедире бээр болзуңза, олчаан чиш кылдыр алыр сен. Ооң кырынга бо чыраа-саяк адымны база бээр мен — деп-тир.

«Кандыг кончуг хоранныг язы боор, чорук кижизинге саат болган» дээн өжеш сеткили-биле Союспан шарыны шинчилеп көргөш:

— Эткен сөзүңерге ээ болур силер ыйнаан, чаңгы? — деп айтырып-тыр.

— Керткен ыяш, сөглээн сөс — деп, Сеңгин аашкынган.

Союспан-даа шарыны чүктөпкөш, аалынче базыпкан. Ол аразы элээн ырак. «Кончуг кулугурнуң кажан-на майы майыжып, олура дүжер ирги» дээн сеткил чаңгыны амыратпайн чораан. А Союспан дүште-даа чок, аалынга базып кирип келген. Орта чаңгының өзү-баары халаш кыннып, бажы халайып бады барган. Сеңгин аңаа көңгүс ак хар ашпаан. Эзерлиг аъдын баглап бергеш, аалынче хаван чадаг хөлүйтүр базыпкан. Чаңгының алды-киш кежи харамдыгып, чазыйлаан сеткили шак ынчаар буурап дүшкен дээр чүве.

Беримчелиг — харам чок; *керткен ыяш, сөглээн сөс* — чугаалаан сөзүмге ээ болур мен дээн уткалыг үлегер домак; *аашкынган* — шынчы сөзүн берген; *өзү-баары халаш кынган* — муңгарай берген; *ак хар ашпаан* — чүнү-даа чугаалаваан.

1. Тываның сураглыг кижилериниң бирээзиниң дугайында төөгү чугаадан чүнү билип алдыңар? 2. Ондарларның Сеңгин чаңгызы чүге мөөрей чарлаан-дыр? 3. Союспан мөге мөөрейни канчаар ойнап алган-дыр? 4. Сеңгин чаңгы берген сөзүнге ээ болган-дыр бе? 5. Бо төөгү чугааның утказын кандыг үлегер домак-биле дамчыдып болур-дур:

Алыры амыр, Артык сеткил
бээри берге. башка халдаар.

Төөгү чугааны долuzu-биле эдерти чугаала.

Ийи кыс

(Тоолчургу чугаа)

Шаг шаанда аныяк хаан күрүне чагырып, чурттап чораан чүвең иргин. Ооң өгленир үези чедип келген. «Мээң ийи кызым бар, оларның бирээзин шилип ал» — деп, кожазы бай сүмелеп-тир. Хаан-даа чүү боор, кыстарга чедип келгеш, эң-не чаражын шилип ап-тыр. Кыстың угааны кайы хире дээш, мындыг айтырыгларны салган-дыр:
— Делегейде чүү эң дүргенил?

- Мээң ачамның аъды — деп, уруг харыылаан.
- Делегейде кым эң-не байыл?
- Мээң ачам — деп-тир.
- Делегейде кым эң-не чаражыл?
- Мен — деп, чараш кыс харыылаан.

Хаан ийиги кыска келгеш, база-ла ол айтырыгларын салган. Ол кыс шоолуг чараш эвес турганы-ла шын.

- Делегейде чүү эң-не дүргенил?
- Бодал — деп, уруг харыылаан.
- Делегейде кым эң-не байыл?
- Күс — деп-тир.
- Делегейде кым эң-не чаражыл?
- Час — деп, уруг торлуш чокка харыылаан.

«Бирги уруг чүгле бодун бодаар, бодунга ынак, а ийигизи угаанныг болгаш ажылгыр-дыр. Ооң-биле чурттаар болзумза, аас-кежиктиг болур-дур мен» — деп, хаан бодаан. Хаан ийиги уруг-биле өгленип алган. Уруг, шынапла, ажылгыр-даа, угаан-сарыылдыг-даа кыс болган. Олар хөй ажы-төлдүг, аас-кежиктиг чурттап чоруй барыштырлар оо!

Тоолчургу чугааны рольдар аайы-биле аянынг номчуңар.

1. Хаан ийи угбашкының эң чаражын шилип алза-даа, чүге ооң-биле өгленмээнил? **2.** Ийиги уруг кандыг болган-дыр? **3.** Хаан аас-кежиктиг чуртталганың үндезини чүде деп билгендир? **4.** Орус чогаалчы А. Чеховтуң «В человеке все должно быть прекрасно: и лицо, и одежда, и душа, и мысли...» деп сөстери бо тоолчургу чугааның кол утказы-биле харылзаалыг бооп болур бе? Чүге?

Тоолчургу чугааның утказын эдерти чугаала.

Тоолчургу чугааларның бир кол демдээ — тоожуп турар болуушкуннар азы чүүлдер херек кырында болбаан, чоннуң даап бодаан болгаш фантастика колдаан чогаалы боор.

Часкы

(Тоолчургу чугаа)

Куш хааны чагыргазында бүгү-ле чалгынныг куш аймаандан үндүрүг хавырып алыр чүве-дир. Чаңгыс-ла часкының үндүрүг төлөп турганын кым-даа көрбээн.

Куш хааны часкыдан үндүрүг хавырып эккээри-биле үндүрүг хавырыкчыларын чоруткан.

Үндүрүг хавырыкчылары часкыга келгеш:

— Куш хаанының чарлыы-биле бүгү-ле куш аймаандан үндүрүг хавырып чор бис, төлээр үндүрүүңнү дүрген белетке! — деп дужааганнар.

Часкы тургаш:

— Куш хаанынга чүге үндүрүг төлээр апарганым ол? Мен куш эвес, ыт ышкажыл мен — дээш, часкы аксын ажыткаш, диштерин көргүскен.

Үндүрүг хавырыкчылары часкының аксын, джжн көөрге, шынап-ла, диштери ытка дөмей болган. Үндүрүг хавырыкчылары часкыдан үндүрүг-даа төледип алганы чок чоруй барганнар.

Аң-мең аймааның хааны бүгү-ле аң-мең аймаандан үндүрүг хавырып ап турган. Часкының аң-мең ай-

маанга үндүрүг төлөп турганын кым-даа көрбөөн чүведир. Аң-мең аймааның хааны часкыдан үндүрүг хавырып эккээри-биле үндүрүг хавырыкчыларын чоруткан.

Үндүрүг хавырыкчылары часкыга келгеш:

— Аң-мең аймааның хаанының чарлыы-биле бүгүлө аң-мең аймаандан үндүрүг хавырып чор бис, дүргөн төлээр үндүрүүннү белетке, часкы! — деп дужааганнар.

Часкы тургаш:

— Аң-мең хаанынга чүгө үндүрүг төлээр апарганым ол? Мен аң эвес, куш ышкажыл мен — дээш, ужуп чоруй барган.

Ооң соонда часкы кандыг-даа чагырга чок амытан апарган. Часкы амытан караанга көзүлбес дээш, дүне чаштынып ужар болу берген. Чагырга чок часкының чаңгыс коргар чүвези — тенниг кызыл-хараган чүведир. Чүгө дээрге часкының ол чаргаш чалгыннарын хараган тени өттүр шааптар болза, ооң өлгени ол.

Үндүрүг — үндүт, налог.

Тоолчургу чугааны рольдар аайы-биле аянныг номчуңар.

1. Часкы куш хаанынга чүгө үндүрүг төлөвейн барганыл? **2.** Часкы аң-мең хаанынга чүгө үндүрүг төлөвейн барганыл? **3.** Часкы чүгө дүне ужар болу берген-дир? **4.** Чагырга чок часкы чүгө тенниг кызыл-харагандан коргар-дыр? **5.** Часкы дугайында «Хүрээлел» кичээлинден чүнү билип алдың, ону кандыг дириг амытаннарга хамаарыштырарыл? **6.** «Часкыны» тоолчургу чугаа деп болурунун кандыг демдектери бар-дыр, 2-ги класска база чаа алган билиглериңге даянып чугаала.

Тывызыкты кыдыраажыңга бижээш, харыызын тып:

Чалгынында чүг чок,
чанагаш тас кайгамчык.
Ынчалза-даа ужугуптар
ындыг чүү-дүр, тывыңар.

Тоолчургу чугааны долuzu-биле эдerti чугаала.

ОЙНАКСАНЧЫГ ОЮННАРЫМ

С. Сарыг-оол

Оюннар

(«Аңгыр-оолдуң тоожузундан» эге)

Уруглар чеди-сес хар чедип орда-ла, ат-шолазы дээр чүве бе азы хүлээлге чүктешкизи тодарап кээр: кадарчы, чылгычы, чээргеннээр, ыяштаар дээш-ле баар. «Дүне боорга, дүктүг сыртык, хүндүс боорга, мадар-аяк» азы «хырын ээзи» диртири оон дүжүп калыр, дижээн диштери ышкаш, чоорту чидер.

Ойнаар деп эң чымыштыг «хүлээлге» безин өйлөттинип, чеме-халалыг, уржук-түвектиг бооп бар чыдар. Ындыг болза-даа, ол оюн деп чүве черле хоруттунмас, харын-даа чаштың өзүп доругарынга, кижиге бооп хевирлеттинеринге дыка салдарлыг хире. Уругнуң хары өрүлээн тудум-на, оюнунуң хевири өзүп-көвүдөп, чаарттынып олар чүве...

Кожа-кожа аалдарның уруглары хүннүң-не чыгылып, таваржып, болчажып, баштажып кээр. Ол кээрге,

хоюн, бызаазын сүрүп кээп, кады кадарбышаан ойнаар. Ыяштаарда, бир черден ыяштаар. Ол чыгып келгенде, чүзү боор: хаак аъттар мунгаш, чарыштырар, челишти-рер, мөге хүрештирер. Ол чарыш, хүреш дээрге анаа-ла болу бербес, буга дөзү дагыыр, таңды дагыыр ийикпе, азы куда дээш бир-ле байыр-наадымны күүсеткен турар.

Сайзанақтаар. Кожа-кожа өглерни тип, ооң иштинде бүгү-ле эт-эдилелин: аптаралары, барбалары, орну, сыр-тыы, үлгүүрү, ширтектери дээш, ожук-пажындан эге-лээш, тааржыр даштарлыг болур. Ону — даштарны даш-биле чуруп, сиилбип каастаар.

Ол өглерниң эр, херээжен ээлери, уругларын база тывар, каастаар херек. Адак сөөлүндө ооң даштын, кажаа-хүрээзин тургузар. «Чараш-даш» дээр бүүректиг даштар чыыр. Оон ыңай теве, чылгы, хой ышкаш мал-дарны, ол-ла малдарның «ында догдурун, мында догду-рун» чыып, мал кылыр. Инек, сарлык-ла колдуунда даштан алдынар.

Ооң соонда ол сайзанак ээлерииниң харылзааларын чо-рудар: аалдажыр, кудалажыр, садыглажыр, кел дижип чалажыр, шайлажыр болгай. А ол даш кижилер чугаала-жы албас, шимчевес болганда, оларның орну бооп демги ойнаан уруглар күүседир. Ында чугаакыр, сүмечи хүн-дүлүг өгбелер: каас, аянный, томаанныг, чараш херээ-женнер; кайгал, эрес, сыңзыг эрлер дээш, кенен, пөрүк, ыядыгычал, шоваа, тенек ажы-төл дээш кымнар чок дээр. Оларны ол хевээр көргүзөр апаар. Мендилежири, таакпы-лажыры, аяк тудары безин онзагай болгулаар...

Эмдик аът өөредип мөгзүр, халдыр. Аът сыдым-наар, төрөпчилээр, уруктаар. Оон дендээш, дүжүметтер өттүнүп, ээлбес, сортагар чүвелер чырааладып, саякта-

дып келгилээр. Чамдык кижилер оларның аъттарын ап баглаар, эжик ажып бээр, от салыр, бараалгаар дээш-ле баар.

Мургу долгап алгаш, ону терек мочургазы-биле октап алгаш, үрүп адып, чаалажыр-даа. Ол оюн хөлүн эрткеш, даш-биле соккулажып, бактажып-даа доостур.

Кызыл-хараган тенин, чыжыргана тенин өзектиг ийикпе, чиңге сөөскен өзээнге кадап алгаш, ооң-биле аңнаар. А аңнаары чүл дээрге аспан, шартылаа, маас, шокар ары болгулаар.

Хол-биле, шылба-биле даш хап чижир. Дукпурту соккаш, оларны чарыштырар. Оон чоорту ажыт-чажыды-биле бижек, кестик алгаш, черге барып чазаныр: согун, ча кылыр. Молдурук долгаар. Терек чөвүрээзинден аът, койгун ийикпе, азы хааржак, кавай, ойнаар-кыс дээш чазавас-ла чүве ховар. Оолдарның аразындан дыка чазаныр уран шеверлер үнгүлээр.

Херээжен уруглар даараныр, угулза шанчар, ойнаар-кыс даараар, сиир, удазын кадар, демир-хомус, кулузун хомуска хөлчөк хандыыр бооп тускайланып бар чоруур.

Чамдык уруглар кайы-даа хомусту ойнай бээрге, шуут-ла адап-сурап, иштин-хөңнүн тө каап келир ындынныг, дүлгээзинниг чүве боор!...

Улгаткан тудум, оюн көвүдөп, ооң назыны — аажы-чаңы өзүп орар... Күш, мага-бот, угаан-медерел талазы-биле өзүп орары илдең. Харын көшкүн малчын, аңчы тарамык амыдыралда шагның кыш, чай ышкаш эргилдезинге хемчээн байдалдыг оюннар бар. Кыжын болза чуңгулаар, тевектээр, ааттынар, баг кагар, баг адар чергелиг даштыгаа соокка ойнаар оюннар бар. Кажаалар иштинге чаштынчыр, аскак-кадайлаар. Азы кежээ өгге олура, кажык адар, кажыкты кагар, чарыштырар, каар, бодалаар

оюннар бар. Чинчи чажыржыр, чеди-чээргеннээр, тывы-зыктажыр, тоолдажыр оюннар мырыңай каш-каш кежээ-лерде улажыр.

Хөл-шыдыраа, буга-шыдыраа, мыйыс-шыдыраа, даалы, хорул дээш, игил, бызаанчы, чадаган, дошпулууур ыш-каш оюннарда назы-даа чок, кырган-чалыы, эр-херээжен дөгере ойнаар. А эгелээри бичиизинден эгелээр.

«Кижиге болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп сургаалга оюн база-ла хамааржыр. Ооң-биле чергелештир оюн бүрүзүн дөгере эки деп болбас. Чамдык сакпай оюннар чаштың арыг аажы-чаң, күзел-чүткүлүн үрөп, кергедип болур болгаш эки оюннарны хажыдып болур опчоктар барын соонда бир чугаалап бээр мен.

 Мадар-аяк — ыяш аяк; *догдур* — хой-өшкүнүң борбак мыяа; *шылба* — тал карты; *дукпурту соккаш* — куржаг кылгаш (обруч); *бодалаар* — кажык октап ойнаар; *сакпай оюн* — багай салдарлыг; *кергедип болур* — будалдырып болур.

 1. Чаш уругнуң доругуп өзөргө оюн кандыг салдарлыг болурул? **2.** Кожа аалдарның уруглары чыгып келгеш, ойнавышаан «хырын ээзи» диртпези-биле чүнү кылып турар-дыр? **3.** Сайзанак деп чүү ындыг оюнул? Бо оюн үезинде уруглар чүгө өөренип алыр-дыр? **4.** Оолдарның кандыг оюннары барыл? **5.** Кыс уругларның кандыг оюннары бар-дыр? **6.** Кышкы үеде кандыг оюннар ойнап болур-дур? **7.** Кижиниң назы-хары, эркызын барымдаалавайн ойнаар оюннар бар бе? **8.** Амгы үеде кандыг оюннар көстүп келгенил? Оюн бүрүзүн эки деп болур бе?

 Оюннарны кижиге ажыктыының аайы-биле бөлүктөп бижи. Чижээ, кижиниң кадынга ажыктыг, кижиниң угаан-бодалын сайзырадыр, кижилер-биле эптештирип-найыралдаштырар дээш оон-даа өске.

 Сайзанак деп оюнну чуруп көргүскөш, ынак оюнуңнуң дугайында харылзаалыг чугаадан тургус: оюнуң ады, ону ойнаарының чуруму, кижиге ажык-дузазы.

О. Сувакпир

Хуулгаазын кажыктарым

(Үзүндү)

Кажык деп чүл, билир сен бе,
кайы хире ойнаар сен че?

Тываларның
тыппазы чок, билбези чок.
Бурун шагдан тура алзы
бужар кажык ойнаар чон-дур.

Амгы салгал
арай билбес база магат.
Бистиң салгал
билир болгаш бижип ор мен.

Чаагай чаңчыл,
чараш оюн салгал дамчып,
үе билбейн,
үргүлчү-ле чурттап чорзун.

Кажык бо-дур, топтап көр даан,
каш-каш янзы хевирлиг-дир?

Тура дүшсе, аъдың ол-дур,
турбас, орбас Оялаң-дыр.

Ойта дүшсе, инээң ол-дур,
оъттап чору — чаажын көр даан.

Дашкаар дүшсе, өшкүң ол-дур,
даштар кырлап турарын көр.

Ишкээр дүшсе, хоюң ол-дур,
ийй дадай, семизин көр.

Узун дургаар тудуп алгаш,
улам эки шинчиле даан.

Бажын өрү тудуптар сен —
маажым тебе сагындырар.

Бажын куду тудуптар сен —
бардам сарлык хертейип кээр.

Көрбес сен бе, хензиг кажык
көвей янзы — алды чүзүн
малывысты дүрзүленген —
магалыг аа, хуулгаазын аа?

Шүлүктү аянныг номчу.

1. Шүлүктү чүгө «Хуулгаазын кажыктарым» деп адааныл?
2. Кажыктажып ойнаарда, чүнү билген турар ужурлуг-дур? Ол кандыг малдарны дүрзүлөп көргүзөр-дир? 3. Шүлүкте кажык-биле оюнну чүү деп адаарыл? 4. Ондарның «Ойнап чору» деп шүлүүнде чүү деп адаан ийик? 5. Кажык-биле оон өске кандыг оюннар ойнап болурул? 6. Шүлүктүң тургузуунуң аайы-биле он-загайын сайгарып көр. 7. Кажык деп сөс-биле “Хуулгаазын сөс” деп оюндан ойнаңар

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

КИЖИ БОЛУРУ ЧАЖЫНДАН

Б. Хөвөңмей

Адазының айбызынга (Чечен чугаадан үзүндү)

Башкы хар чаапкан. Ынчалза-даа улуг соок эгелээ-лек... Белекпен школазындан чедип келгеш, сумказын эктинден дүжүрбүшаан:

— Оо, ачам чедип келген-дир аа. Мээң солуннарым кайыл, ачай? — деп айтырган.

— Дөө стол кырында салып кагдым...

Ачазы тавакта эътти бижээ-биле кезип олура:

— Сен мынчал аа, оглум: суурда бажыңнарга солунна-рны, чагааларны чемненип алгаш, тарадып бер. Мен Ооругда Опайның солуннарын болгаш аңаа чедер далаш-тыг бижик бар, ону чедирип берейн. Бөгүн чедирбес бол-за, хоржок бижик дидир. Даарта районга болур хуралга четкен турар кижидир.

— Опайже мен барайн, ачай. Бөгүн суббота-ла болгай, даарта өөренир эвес — деп, оол чоруксаанын илереткен.

— Чаа-а, тений бербе сен, Белекпен. Бо хире орайтай бергенде чүү дээриң ол чүвел? — деп, авазы хоруй берген.

— Хаагымны мунуп алзымза, аъттыг кижиден дүрген чедер-ле болгай мен. Караңгылап турда, чеде бээр мен ийнен — деп авазын чазай аарак, ачазынче идегелдиг көргөн. Ачазы кезек бодангаш:

— Шынап-ла, ынчаар сен бе харын, оглум — деп оглунуң саналынга каттышкан.

— Сээң база ол чүү дээриң ол? Бичии уругну орайтай бергенде, угжок черже, дөө Ооругже чорудупкаш, чүну бодап олулар чүвел? — деп, ашаан кадайы база чемелээн.

— Кайын ажыарыл аан. Кижини бо хирезинде мыа Ооругда аалга чедер туржук, тайга-сынга аңнап-даа чораан-на чүве болгай. Бо ам он беш харлыг эр ышкажыл — дээш, Агбаан алдыртпаан...

Белекпен өөрээн уг-биле чемин безин шала ишкеш, чоруурунга белеткени берген.

— Боомну чүктөп алыин аа, ачай, орукка торлаа-даа таваржы бээр чадавас.

— Чүктөп албайн канчаар — дээш, ачазы бир хааржак окту уштуп берген. Оглу сумказында номнарын стол кырынга уштуп каапкаш, Опайга чедер чүүлдерни аңаа суп алган.

Белекпен суурдан үнүп турда, Ооругда хар чаап, даглар бажы көзүлбес — хоюг куу чүве болу берген. Күжүр эр ону-даа эскербейн, өөрээн уг-биле ийи бутта хаактарын олуй-солуй сыыладыр теп, ийи холда даянгыштарын ээлчештир иттинип чоруп орда, илдигер-даа чүве чок...

Чер ортузу чедип чорда, хар база кодан-майыктап келген. Хемни өрү өскээн Белекпенниң арнынга удур чагган

өл харлар чыпшынар, карактарже-даа кирер, анчыы-ла сүргей.

Орукка торлаа көрзүнер дээн чүве болгай хоржого ол-дур аа деп боданып, Белекпен улам-на дүргедеп, Кужурлуг-Оймакты эрткеш, Даштыг-Хавакка таваржып кээп-тир. Хаактарны даштар шыйып кааптар дээш уштуп туткаш, хавак кырынче кылаштаарга, чаңгыс черге турганзыг, оожуму-даа аажок.

Ынчап чорааш хавак кырынга үнүп кээрге, чедер аалының барааны хамаанчок, буруладыр чагган харны өттүр шоолуг ырак эвесте хараганнар биле инек-даштар ылгаттынмас.

Кежээки имир база-ла чагган хар-биле демчээрешкензиг апарган. Белекпен хаактарын кеткеш, хавак кырын өрү базыптарга, чүгле чүктээн боозунуң уну ооргага каккылаары билдинер.

Хавак бажынга чедип чорда, мырыңай шуут караңгылаан. Ынчалза-даа хавак баарынче киргеш, хараганнар аразы-биле биче өрү чоктаарга, Опайның аалы ында. Белекпен аңаа чеже катап чорбаан боор. Ооң мурнунда ол аңаа аъттыг чоруп турган...

«Калдар ыды анчыг амытан болгай, моң» деп бодап чорааш, коданга чоокшулап кээрге, ыт-даа ээрбес. Харын шымбай чоор дээш, дүрген-дүрген иттингеш, коданга кирип кээрге, өг-даа чок, чүгле күскү хой кажаазы шаарарып, карара берген турган.

Хар кодан-майыктавышаан. Опайның өөнүң орнунга кээрге, кажан көшкени-даа билдинмес. Чаш хар дуй чаап каан мындыг. Кыштаглай берген болган.

Ам канчаарыл? Дедир чанары биле Опайның кыштаанче баары барык-ла дөмей...

Белекпен ээн чуртка келгеш, ам кээп коргуксап, харның чаап турары-даа, караңгызы-даа ооң чүрөөн түккүледип келген. Аалынче углааш чоруптарга, коргунчуг эвес-даа ышкаш. Кезек боданып туруп-туруп, бажыңында орнун, ава-ачазының эргелелин, Ажыкмаа деп бичии дуңмазының чаптанчыын бодап кээрге, дедир чоруурундан өске бодал ооң сагыжынга кирбес апарган.

Ынчалза-даа Опайга бөгүн ыяап-ла чедирер далаштыг бижик база бар. Ону чедирбеске, Опай районга болур хуралды билбейн, аңаа барбайн баарга, ооң буруузу ачазына онаажыр деп бодал Белекпенниң сагыжын дүвүредип, бодалын чайгылдырып турар.

Барып-барып чап-чаа боолуг, базыптарга, илдик чок сояр хаактарлыг кижичүден коргарыл деп шиитпирлиибиле бодангаш, Опайның кыштаанче углай чорупкан...

Чазай аарак — оожуктуруп; *демчээрешкензиг* — чарышканзыг.

Өг-бүлеге болган чугааны рольдар аайы-биле аянынг номчуңар.

1. Чогаалдың темазын тодарат. **2.** Белекпен Опайның аалынче чүге чорупкан-дыр? **3.** Авазы хоруп турда-ла, чүге ачазы чөпшээрешкензил? **4.** Белекпен суурдан кажан база кандыг турда үнүпкен-дир? **5.** Оолдуң торлаа көрзүнер дээн күзели чүге бүтпейн барганыл? **6.** Белекпенни эдингге камныг кижичү деп болур бе? **7.** Опайның күзээнге келирге, чүү болган-дыр? **8.** Белекпен коргуксап турза-даа, чүге кыштагже углапканыл? Оолдуң орнунга сен турган болзуңза, канчаар сен?

Чечен чугаадан ушта бижээн домактарның дузазы-биле кандыг сөзүглел тургускан-дыр, тодараткаш, бодалыңны бадытка: Белекпен суурдан үнүп турда, Ооругда хар чаап, даглар бажы көзүлбес — хоюг куу чүве болу берген. Чер ортузу чедип чорда, хар база кодан-майыктап келген. Ынчап чорааш хавак кырынга үнүп кээрге, чедер аалының барааны хамаанчок, буруладыр

чагган харны өттүр шоолуг ырак эвесте хараганнар биле инек-даштар ылгаттынмас. Кежээки имир база-ла чагган хар-биле демчээрешкензиг апарган. Хавак бажынга чедип чорда, мырыңай шуут караңгылаан. Хар кодан-майыктавышаан.

Чечен чугааның утказын кысказы-биле чугаала.

Сонуургактарга. Б. Хөвөңмей чүгле чогаалчы эвес, а салым-чаяанныг чурукчу база чораан. Ооң Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде «ССРЭ-ден холуң ырат!», «Бүгү чүвени фронтуже!» деп плакаттары солун-сеткүүл арын-нарында кадагалаттыңан.

Л. Чадамба

Ивижилер оолдары

Иви малдың фермазынга
изиг-изиг үе турар.

Улугларның ажылынга
уруглары дуза кадар.

Эзирлең дээр оол баштаан
эрес оолдар — ивижилер
тарай берген хокаштарын
тайга санай бөлген чоруур.

Чаглак пөштүг тайга-сыны
чаңгыланып чаптаан дег боор,
чурттап өскөн арга-сыны
чугаалажып турган дег боор.

Сыннар кезип чорууптарда,
сыгыр октуун чүктеп алыр,
— Адыг турза? Бөрү чорза?
Аколчугун дукпуруптар.

Ивижилер оолдары —
Игорь биле Эзирлеңден
адыг сестир, бөрү коргар,
аңчы, малчын эрес оолдар.

Ферма — көдээ ажыл-агыйда иви ажаап тудар бүдүрүлгө чери; *хокаш* — бир харлыг иви; *сыгыр октуг* — боо; *Аколчук* — Аккал (ак хол).

Шүлүктү аянныг номчу.

1. Ивижилер оолдары улуг улуска канчаар дузалажып турар-дыр? **2.** Сыннар кезип чоруурга, оолдарның бүзүрелдиг эжи чүү боор-дур? **3.** Шүлүктүң тургузуунуң аайы-биле онзагайын айыт: каш строфалыг, строфа бүрүзү каш одуруглуг, эге аяннажылгазы кандыг хевирлиг. **4.** Шүлүктүң одуругларында кандыг уран-чечен аргаларның чижектери таваржып турар-дыр?

Риториктиг айтырыг домактарын ушта бижи.

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

ӨСКЕ ЧОННАРНЫҢ ААС ЧОГААЛЫ

Хек

(Ненец улустуң тоолу)

Шаг шаанда чүве-дир. Бир-ле черге ядыы кадай чурттап чораан. Ол дөрт оолдуг чүве-дир. Олары иезиниң сөзүн черле дыңналас, аттыг-ла тенек, чалгаа төлдер иргин. Билір-ле чүвези оюн, сарыг хүннү бадыр даштыгаа хар сүзүп маңнажыр, хөртүкке чунгулаар мындыг турганнар.

Ойнап-ойнап кежээ кээрге, тон-хевин кактавас, идиктерин-даа аштавас, чадыр иштин саза басып, эңмежок хар сөөртүп эккеп каарлар. Ону авазы аштап ширбиир. Оларның өл идик-хевин база авазы кургадыр. Ынчаар-ла өг-бүлениң ажылын иези кара чааскаан кылыр. А оолдары чүнү-даа кылыңар дээрге чажам дижир, ынашпас кулугурлар иргин.

Бир чайын авазы хемге балыктап турган. Авазының чааскаан күш четпейн чадажып турарын көргөш-даа, оолдары аңаа дузалажып келбээннер. Күжүр ие чеже ынчаар дырбаңнаар, кадыг-берге ажылдан чилчи үстүп, бир-ле хүн аарааш чыдыпкан. Ынчап чыда оолдарын кыйгырып-тыр:

— Оолдарым, суксаар деп чүвемни. Аксы-боксом кадар четти. Хемден сугдан эккеп бериңерем.

Авазы чеже-даа дилээрге, оолдары ынашпаан. Аңаа кым-даа суг эккеп бербээн. Улуу тургаш:

— Мээң тонум чок, доңа бээр мен — дээн.

Оон бичиизи:

— Мээң бөргүм чок — дээн.

Үшкүзү:

— Мээң холум хавы чок, суглауас мен — дээн.

А хеймери чүнү-даа ыыттавайн, чүгле чажам деп бажын чайган. Авазы катап-ла:

— Хем мыя бо чанывыста ышкажыл. Тон, бөрт-даа чок халышкаш, суглап эккелзиңерзе, канчап баар боор. Барыңарам че, оолдарым — деп ээрежип чыткан.

Олары чүнү-даа ыыттавайн, каттыржып-иттиржиш чадырдан үне маңнажы берген.

Алышкылар дыка-ла үр ойнаан. Аарыг авазының дугайын шуут-ла утгуп алганнар. Чаңгызы-даа иевис кандыг чыдар ирги дээш, чадырны барып бакылап көрбээн.

Сөөлүндө оолдарның улуу аштай бергеш, чадырынга маңнап кээрге, авазы туруп келген тонун кедип турган. Ынчан хенертен ооң тону чүглер-биле шыптына берген. Оон авазы алгы эттээр калбак ыяшты тудуп аарга, оозу куш кудуруу бооп хуула берген. Ооң даараныр демир чүскүү куштуң хаайы апарган. Ийи холу ол-ла дораан чалгыннар болуп херли берген. Авазы оон шуут-ла куш апарып, чадырдан ужуп үне берип-тир.

Алышкыларның улуу ону көргөш:

— Дуңмаларым, көрүңер даан! Ававыс куш болу берген ужуп бар чыдыр!

Оолдар иезин эдерип маңнашпышаан:

— Авай, бис сеңээ суг узуп эккелдивис! — дижиш алгырышканнар. Авазы:

— Кук-кук, кук-кук! Озалдаан-дыр силер, озалдаан-дыр силер. Дөө ол хөлче ужуп бар чор мен. Оон суксааным хандыр ижиш аар мен — дээш, хая-даа көрү нмээн.

Оолдары хымышта суг тудуп алган иезин кыйгырыш, ооң соондан чүгүржүп чоруп-ла органнар. Хеймер оглу:

— Авай, авай! Бисти кагба, чадырывысче чанаалы. Суг эккелдим бо, иш, авай, ма! — деп алгырган.

— Кук-кук, кук-кук, кук-кук! Озалдаан-дыр сен, оглум. Ам дедир чанмас мен — дээн.

Алышкылар хая-даш, хову-шынаа кырлап, малгаш-тулаа сүзүп, авазының соондан үр-ле маңажып келгенер. Ынчап чорда оларның даван-даяа чүү-даа чок ойлулуп-дештип калган. Халыжып эрткен черинге-ле ханныг истер артып каап чораан.

Хек-ие оолдарын ол-ла олчаан каапкан. Оон бээр-ле хек куш уя тутпас, оолдарын боду азыравас болу берген чүве-дир.

Алышкыларның изинден тундраның чиңгизи база кызыл өңнүг апарган иргин.

Тоолда диалогтарны аянның номчуңар.

1. Кадайның оолдары кандыг болганнарыл? 2. Өг-бүлениң бүгү ажылын кым кылып турган-дыр? 3. Оолдарның иези чүге аарый берген-дир? 4. Оолдар аараан иезинге дуза чедирген-дир бе? 5. Алышкыларның авазы чүге куш апарган деп бодаар сен? 6. «Хүрээлел» кичээлинден хек дугайында алган билииңни бо тоолда канчаар тайылбырлап турар-дыр? Тываның чиңгизи кандыг өңнүгүл, а тундраның чүге кызыл болганы ол? 7. Бо тоол кижиге чүнү угаадып өөрөткен-дир? «Ада сөзүн артынга кагбас, ие сөзүн ийинче итпес» деп үлегер домактың утказын канчаар тайылбырлап болурул?

Тоолдуң сценарийин тургус.

Чанагаш-оол

(Хакас улустуң тоолу)

Үш алышкы чурттап чоруп-тур эвеспе оң. Аңын аңнап, бичии тараазын тарып чиир чораан чүвең иргин.

Тараазын кезип алыр дээш чеде бээрге, оозун бир-ле чүве таптап каапкан бооп-тур. Мырыңай хензиг чүве

арткан. Чүү чүве мынчап хора чедирип турар чоор, таңныылдап көөр-дүр деп алышкылар бодап алган.

Баштайгы дүне улуг акызы чорупкан. Тараазының кыдыынга чыдып алгаш, манап чыткан. Дүн ортузунга чедир шыдажып чыткаш, удуп калган. Эртен оттуп кээрге, тараазын база таптап каапкан болган.

Ийи дугаар дүнезінде ортуну чорупкан. «Мен ол чүвени чорутпас эвес мен бе» дээн. База-ла дүн ортузу чорда, удуп калган. Шөлде тараазы кончуг эвээш арткан.

— Ам мен чорууйн — деп, биче дуңмазы Чанагаш-оол чугаалаан.

— Амыр-дыр сен! — дээш, акылары шоодуп каан. — Сен ону канчай аар сен?

Ынчалза-даа Чанагаш-оол тараазын кадарып чоруп каан. Пөштен дошпулуур чазап алгаш, тараалыг шөлдүң кыдыынга олуруп алгаш, ойнап, тоолун тоолдап каап олурган. Чанында улуг доорбашты тиглендир каккаш, олче шаанчактар киир хап алган. Үрегдекчини эрттирбези-биле ол-бо талаларынче көрдүнүп, ырлап, ойнап каап олурган.

Дүн ортузу эрте хонуп чорда, доруг аъттыг кижиге бо чортуп чедип келген.

— Мени дошпулуурга ойнап, тоол тоолдап билир кылдыр өөредип каап көрөм — деп, ол кижиге дилээн.

— Аъдыңдан дүжүп алгаш, көрүп, дыңнап олур. Чүгле холуңну бо доорбаштың тиглеринче суп алыр сен.

Демги кижиге аъдыңдан дүшкеш, холун тигже суп алгаш, Чанагаш-оолдуң ойнаарын дыңнап олурган. Аңаа уярап таалааш, Чанагаш-оолдуң доорбашындан шаанчакты ушта шаапканын эскербээн. Ыяш ооң холун кызыпкан — кандыг-даа күш-биле ушта тыртар аргазы чок апарган.

— Мени салып чорудуп көр. Мен сеңээ ийи эки чүвени кылып бээр мен — деп чанны берген.

— Ийи акым чедип келирге, сени шиидип кезедир бис — деп, Чанагаш-оол ону салып чорудар хөңнү чок болган.

— Мени салып чорудуп көр. Сен черле каражадавас сен — деп, демги кижидилеп-ле олурган. Чанагаш-оол ону кээргей бергеш салыпкан.

— Сен эки-ле кылдың. Ол дээш бо кишти ап ал, мээң чуртумче сени бо киш эдертип чедире бээр. Ооң соондан чоруптар сен, кымдан-даа кортпа — деп, демги кижичугаалаан. Оон ол аъдын мунупкаш, халдып чоруй барган, а Чанагаш-оол чанып келгеш, чүү болганын акыларынга хөөрөп берген. Акылары дуңмазынга ажынып:

— Бисти мегелээр бодап алган ышкажың чүл! Хоозун чугааңны кымга чулчуруп турарың ол? — дээш, Чанагаш-оолду эттеп-эттеп, үндүр сывырыпканнар.

Оол акыларынга хорадааш, кижин кыйгырып алгаш, ооң соондан чоруп каан. Ол чоруп олургаш, чылгычыларга таваржы берген. Олар ону ашкарып-чемгергеш, айтырган:

— Кайнаар бар чыдыр сен, оолак?

— Бай хаанның чуртунче бар чыдыр мен. Ол хаан меңээ ийи эки чүве кылыр мен деп азаан чүве.

— Бар, бар, оолак. Чүгле көрдүң бе, алдаг кылдың халак. Хаан сеңээ анаа эвес, алдындан кылган бөрт, кур, идиктер бээр эвеспе. Сен оларны алба. Ала бени бер деп дилээр сен.

Та чежеге, та кажанга дээр чоруп келген чүве. Чанагаш-оол ынчап чорааш, бай хаанның чуртунга чедип кээп-тир эвеспе. Демгизи ооң-биле амырлажып мендилешкеш,

шенээнден чедип алгаш, чемгерери-биле ширээже чалаан.

Чемненген соонда, хаан Чанагаш-оолга алдындан кылган чап-чаа бөрт, курну, идиктерни берген. Хүнге кылаңайнып, айга херелденип турар магалыг чараш эттер болган.

— Мен бо чувелерни албас мен — деп, Чанагаш-оол чугаалаан. — Оларның меңээ херээ чүү боор? Мен кызыл-бут чоруур кижидир мен. Мени анаа эвес Чанагаш-оол деп адаан-на болгай. Сен меңээ ала беңни берген болзуңза.

Ам канчаар боор, бир-тээ дилеп турар чүве болганда, бээр апаар. Хаан ала безин чедип үндүрүп эккелгеш, дынын Чанагаш-оолга тутсуп берген.

— Сээң бо бең эки чүве кылыр бе, багай чүве кылыр бе, чугаалап берип көрөм, хаан? — деп, Чанагаш-оол айтырган.

Хаан тургаш:

— Эки чүведен эккел, бем! — дээн.

Ол-ла дораан ала бениң кудуруунуң адаандан алдын чоостар төктү берген. Чанагаш-оол безин мунуп алгаш, чаныпкан. Чоруп олургаш көөрге, хем кыдыында чадыр турган. Оон кырган кадай үне халып келгеш, уткуштур маңнап, кыйгырган:

— Кире дүш, оолак, чемненип ал.

Чанагаш-оол кире бээрге, кадайның ширээзиниң кырында пага, чылан эъдинден кылган чем эндерик болган. Оол ол чемни чивээн.

Кайнаар чораанын, кайнаар бар чыдарын кадай сонуургап олурган. Хаандан эки белек алганын Чанагаш-оол аңаа чугаалай каапкан.

— Бо багай беден өске үнелиг, оон эки чүве ап шы-

давааның ол бе? — деп, кадай чугаалааш, дыйыладыр каттырган.

— Каям! Эки чүведен эккел, бем! — деп, Чанагаш-оол алгыра кааптарга, бениң кудуруунуң адаандан алдын чоостар төктү берген.

— Чүү деп чүл бо? Доктаадып көр! — деп, кадай кайгай берген.

— Соксап каг, ала бе — деп, Чанагаш-оол чугаалаарга, чоостар төгүлбейн барган.

Кадай чугааланып олурза-олурза, Чанагаш-оолду кезеге чедир саададып келген. Чоруур дээрге, орайтаан, хонар ужурга таварышкан. Чанагаш-оол удуй бээри билек, кадай бени кара ояр ала бе-биле солуп алган. Оол оттуп келгеш, чоруп-ла каан.

Өөнгө чанып кээрге, акылары ону шоодуп турган:

— Мындыг сектиң сеңээ херээ чүл?

— Далашпаңар, акыларым. Мен ам силерге көстүп көрбээн хуулгаазын чүве көргүзейн — дээш, боду бүдүү иштинде сымыранган: «Эки чүведен эккел, бем!»

Ала бе дүште-даа чок, чүгле бажын савап каап турган.

— Ам база бисти мегелеп бе? Моон чоруп чор! — дээш, Чанагаш-оолду акылары эттеп каапкан.

Чанагаш-оол база катап хаанче чоруп каан. Орукка бар чыда, инек кадарчыларынга доктаай берген. Чүү чүвеге таварышканын оларга чугаалап берген.

— Хаанның демир докпаан диле — деп аңаа сүмелээннер.

Хаанга кээрге, ооң-биле чолугуп мендилежип, шенээнден чедип алгаш, ширээге олуртуп, аштанып-чемнениринче чалаан. Алдындан кылган чап-чаа бөрттү, курну, идикти база катап белекке сунган.

— Чок, меңээ демир докпааңны бер — деп ойталаан.

Ам канчаар боор, хаан берип каан.

— Сен меңээ эки чүве берген сен бе азы багай чүве берген сен бе? — деп, Чанагаш-оол айтырган.

Хаан мынча деп-тир:

— Эки чүведен кыл, докпаам!

Ынча дээри билек, демир докпак хамык чүвени үрөп, бузуп туруп берген.

— Сокса, болзун! — деп, хаан алгыра кааптарга, докпак доктаай берген.

Чанагаш-оол хаанның белээн алгаш, чаныпкан. Орук ара база биеэги диирең кадайга чеде берген. Кадай мындаагы ышкаш пага, чылан эъди эккеп салган.

— Хаандан чүнү алдың? — деп, кадай айтырган.

— Алган чүвем — деп чоруй, аяар: «Эки чүведен кыл, демир докпаам» дей каапкан. Докпак кадайны улдап эгелээрге, оозу алгырып-кышкырып-ла эгелээн:

— Ол чүвең соксадып көр! Сээң ала беңни солупкан мен. Дедир ап ал, чүгле докпааң соксадып көр.

Чанагаш-оол «сокса» дээш, докпаан тудуп алгаш, дашкаар үнүп кээрге, шынап-ла, ыяш дөзүндө биеэги ала безин бо баглап каан турган. Оозун мунуп алгаш, чаныпкан.

Акылары дуңмазын көрүп кааш, кырында-ла келгенер:

— Чүгө келдиң? Ам база бисти мегелээр дээш бе?

Чанагаш-оол докпаанга сымыраны кааптарга, оозу акыларын дужа келбиже улдап-ла эгелээн. Чанагаш-оол «сокса» деп чугаалавааже, ийи эрни шаанга киир эттээн. Ала беги кайы хирел деп чүвени база ол-ла дораан көргүзүп берген. Бүдүн шоодай ишти алдын болгаш мөңгүн чоостарны беги тө каап берген.

Тарааны бастырып турган кижиден Чанагаш-оол ийи

эки чүвени алганы шын-дыр деп чүвени акылары билгеш, дуңмазын хей черге дора көрүп турганын миннип, өршээл дилээннер.

Чанагаш-оол акыларын мурнай өгленип алгаш, бай шыдалдыг, оюн оя, чигин чире чурттап чоруй барыптыр оо!

Дора көрүп — базымчалап; алдаг кылдың халак — частырыг кылдың халак.

Аъттыг кижиге биле Чанагаш-оолдуң чугаазын аянынг номчуңар.

1. Үш алышкының кайызы даанган ажылынга харыысалгалыг болган-дыр? 2. Чанагаш-оол ээлчээнде удувас дээш, чүнү канчап турган-дыр? 3. Оол чүгө доорбашты тиглендир каккаш, олче шаанчактар киир хап алганыл? 4. Алышкыларның тараанының шөлүн бастырып каапкан кижиге кым болган-дыр? 5. Хаан чүгө ийи эки чүвени кылып бээр мен деп аазааш, кишти бергенил? 6. Акыларынга хомудаан оолга чылгычылар, а оон инек кадарчылары кандыг сүмө катканыл? 7. Хаандан ийи эки чүве кылдыр Чанагаш-оол чүнү алганыл? 8. Хем кыдыында чадырда кадай кандыг кижиге болган-дыр? Кажар-оптуг кадайны база акыларын Чанагаш-оол канчаар кезеткен-дир? 9. Бо тоол кижиге чүден кичээндирип турар-дыр?

Бо тоол кандыг тоолдарга хамааржырыл? Айтырыгга харыылааш, ону бадыткап турар чүүлдерниң аттарын ушта бижиге.

Тоолга пландан тургускаш, утказын ооң аайы-биле эдерти чугаала.

ЧОНУМ ЧААГАЙ ЁЗУ-ЧАҢЧЫЛДАРЫ

М. Кенин-Лопсан

Калдаракты азырап алганым

(«Калдарак» деп тоожудан эгеиң цзүндүзү)

Бичиимде чүнү сонуургаар турган деп мен? Силер бил-бес силер. Мен билир-ле мен. Улгады берген кижилерниң чугаазын кончуг дыңнаксаар мен. Ийи кырган хөөрежи орда, оларның чанынга кыстына бээр мен.

Чудук кырынга тоорук казып орумда, Калдарак ээре берди. Дораан соксай бээрин бодаарга, кижичи каразыыр чүве чок болган. База катап тооруум казый бердим.

— Мыйыт Бараанның бажыңы кайыл? — дизе-ле, сарыг таалың эгиннепкен кижичи мурнумда туру-ла.

— Кырган-ачам бе? Ооң бажыңы бо-ла болгай! — дидим.

Кырган-ачам ол кижиниң үнүн танып кааны ол боор оң, үнүп келгеш, алгыра берди:

— Ийи караам даалыктаар! Хертек Чыргал сен бе кай! — деп, кырган-ачам амырай-ла берген де.

Ийи кырган даңза солчуп, хөөрежи берди. Бажынче кирип келгеннер. Кырган-авам шай хайындырган. Дүн дүшкенин безин билбээн мен. Ийи кырган эрткен-барган амыдыралын коптаржып, чугаалажып олурда, кырган-ачамның дөңмээн сыртанып чыткаш, удуп калган чораан мен... Бир оттуп кээримге, ийи кырган ам-даа чугаалашпышаан олурган.

— Силерниң черге эникти азырап аарының чуруму кандыг ийик моң, база катап чугаалап көрөм! — дигеш, кырган-ачам чолдак даңазыңга таакпызын тиге берди...

Билип алган чүвем — Хертек Чыргалдың эник ыт азырап аар дугайында чугаазы болган.

Инек-даштар аразыңга чоон кара кежегелиг Четпей-биле сайзанақтап ойнаар мен. Четпейниң өөнгө чеде бергеш, эник азырап аар дээн аңчы кижиге болуп ойнаар мен. Четпейниң эниктер кылып алган дөрт кара, дөрт ак даштарынче көрүп алгаш, чугаалаар мен.

— Эрги Тываның ёзузунда бистиң Хемчик кижилери чаш эник азырап аар тускай чурумнуг чүвө. Ыды чок кижиге, эник азырап аар дээн кижиге аан, бир кыс ыды төрүпкөн өггө хол куруг барбас боор чүвө болгай. Чеде бергеш, эниктиң иезин чаа тоттур чөмгөрер. Артында хой кудуруу-биле чөмгөрер. Ынчап турда, ол ыттың ээзи база чедип кээр. Ол душта шилип алган энинин база кудурук-биле чөмгөрүп турар.

Ыттың ээзи чедип келгеш, кыс ыттың караан дуй тудулар. База бир кижиге чедип келгеш, эник азырап аар дээн кижиге ооң шилип алган энинин ырадыр аппаар. Чаш эник азырап аар дээн кижиге ында-ла билбээченеп турар. Чорук чогаанда, ол кижиге кыс ыттың ээзи чажыртып

аппарган энийн тутсуп бээр. Демги кижиге тып алган энийн хойлап алгаш, аалынга чанып кээр.

Четпей мээң ол чугаамны дыңнааш, кыңгырадыр каттырып каар. Менде хой кудуруу кайда боор. Калбак ак дашты кудурук чаа кылып алгаш, Четпейниң сайзанаак өөнге чеде бээр мен. Ол уруг мени боску ак кыс ыдының чанынга чедире бээр. Даштыкы хевири ыт ышқаш алазымаар даш чүве. Сес эниктиң аразындан кызыл четкелиг ак эникти адыжымга дуй хавыктапкаш, багай сайзанаамга чанып кээр мен. Ол дээрге мээң даш эникти азырап чораан шаамның оюну-дур. Оюн база ужурулуг джигир.

Чаш эникти ёзулуг ыт кылдыр азыраан мен, ол дээрге бир янзы төөгү болдур ийин. Мен черле ындыг эки ыт эдилеп чорбаан мен...

Мыйыт кырган-ачамның Бооксала деп аңчы кыс ыды чораан. Боскунда агылдыр дүктөр бар боорга, Бооксала дээн ыт. Кырып келгеш, Бооксала дың чаңгыс оол төрөөн. Ол эниктиң хөрөөнде калдар ак чер бар, ынчангаш Калдарак деп бодум адап алган мен. Бир кончуг билир чүвем — Калдаракты кымга-даа тудуспас турган мен. Соок хүндүс Калдаракты хойлап аар мен. Чолдак хөрөктээжимниң ойбак черинден соок салгын үрерге-даа, көңгүс тоовас турган мен. Калдарак мээң хойнумга өскөн болгаш, мен кайнаар-даа баарымга, изим истеп чедип кээр болган. Бир чамдык аңчылар ыдын чедип өөредир болгай. Мен Калдаракты чугаа билир кылдыр өөрөткөн мен. Кижиге мэдээ бербөөнде, көзүлгөн-не аңче шуравас кылдыр өөрөткөн мен. Калдаракты кижиге четпес, харын кижини чедип чоруур кылдыр өөрөткөн мен. Калдарак дег эки ыт черле эдилеп көрбөөн мен! «Эки ыт ээзин сегидер» деп аңчыларның үлегер чугаазы черле шын чүве.

Ийи караам даалыктаар — пат кайгаар, элдесинер мен.

1. Бичии оол эник азыраарының ёзулалын кымдан канчаар билип алган-дыр? 2. Эник азыраарының ёзулалын оолак каяа ажыглап турган-дыр? 3. Хемчиктиң чонунуң эник азыраар ёзулалы кандыг чурумнуг турганыл? 4. Оол чүге «оюн база ужурлуг дижир» деп турарыл? 5. Ол чаш эникти канчаар ёзулуг ыт кылдыр азыраан-дыр? 6. Амгы үеде эник азыраарының тускай чуруму бар бе, канчаар эник азырап ап турарыл? 7. Тыва ыттарны чүзүн барымдаалап адаар-дыр? Сээң ыдыңны чүү деп адаарыл, ооң ады кандыг утка илередип турарын билир сен бе?

Маадыры ыт болган кандыг чогаалдар билир сен? Чогаалдың адын, авторун база ыттың адын кыдыраажыңга бижип.

Хемчик чонунуң эник азыраар ёзулалын эдerti чугаала. Сээң чер чуртуңда эник азыраарының кандыг ёзулалын сагып чоруурул, улуг кижилерден сонuurгап айтыр.

Сонuurгактарга. М. Кенин-Лопсан — шүлүкчү, чогаалчы, очулдурукчу, этнолог, этнограф, төөгү эртемнериниң доктору. Ол «Хамнаашкынның дириг эртинези» деп шаңналдың эдилекчизи.

М. Өлчей-оол

Кирген кижээ

Хонук черден сунуп келген аалчы туржук,
кожа кыштаг улустары өгге кирер:
«Аалга келген — аяк эрни ызырар...» дээш,
аккыр сарыг шайны баштаан чеми мурнаар.

Үнген, кирген кижилерни өгде ээлер
үргүлчү-ле аш деп кайын санаарыл аан:
Тыва чоннуң сагыш човаа, экииргээнден
тыптып болгаш дамчып келген хүндүткел боор.

Аалдың эр, кыс ээлериниң мөзү-чаңы
адышта дег, моон тода билдиниң кээр:
«Кайгал эр-дир, чугаа-сооткур...» дижип мактаар,
«...Харам кадай — өгнүң чуду» дижип бактаар.

Хонук чер — бир хонуп чорааш келир чер.

1. Шүлүктүң темазын тодарат. 2. Тыва чоннуң кандыг ёзу-чаңчылын автор алгап-йөрээн-дир? 3. Бо хүндүлел ёзулалы канчаар тыптып келген-дир? 4. Аяк шайны ижип ора, бажың ээлериниң чүзүн билип ап болур-дур? 5. Ада-иең чок турда, бажыңга кирген кижилерни канчаар хүлээр-дир сен? Тыва чоннуң шаг шаандан келген ёзу-чаңчылын сагып турар сен бе? 6. Шүлүктүң тургузуун сайгар: каш строфалыг, строфа бүрүзү каш одуруглуг, ооң мурнунда өөренип турган шүлүктеринге бодаарга, бо шүлүктүң одуругларының хемчээли (каш ажык үннүг) канчаар ылгалып турар-дыр, одуругларының эге аяннажылгазы кандыг хевирлерлиг-дир?

«Аалга келген — аяк эрни ызырар» дээрге улустуң аас чогаалының кайы хевир-дир, адын бижээш, ооң утказын канчаар билип тур сен, чугаала.

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

ТЫВАМНЫҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕН СОЛУН АРЫННАР

С. Сарыг-оол

Оттуг-терге (Чечен чугаадан үзүндү)

Бир муң тос чүс чээрби чылдар үези. Ынчан улустун черле ындазында «ындыг дидир, мындыг дидир» деп чугаа-соот болза-даа кедергей...

Ынчан, дөвүн шынааның албанчы оруу-биле «Оттуг-терге» эртип турар дидир деп сураглар аалдар, өглер аразынга, часкы кара сээк дег, дыңгыгайнып эгеледи. Харын мырыңай-ла менден шала элээди апарган ийикпе, азы мээң үе-чергем болза-даа, мунуштар дизе аъттарлыг, барып көрейн дээрге, чөпшээрертер ада-иелиг оолдарның идээрге, мактаныр-ла чугаазы ол болу берген. А мен дээрге ол «Оттуг-тергени» көөр байтыгай, орта чугаа дың-наваан мен...

Ол бүгү кайгамчык, тоолзуг, солун-даа, сүртенчиг-даа. «Оттуг-тергени» барып көрүксевес чүве каяа турар!

«Улустуң хүндүскү ажылын доозуп кааш, кежээ бүдүү маңнапсымза, албанчы оруунда чадаг кижичетпес чүү деп ынчаш» кылдыр бодалым-биле бодум чажыт сүмелешкеш, ол хүн ажылдаарымга, хол туттунгур турган...

Аъттыг төрүп келген эвес,
чадаг төрүп келди-ле ыйнаан.
Эштиг төрүп келген эвес,
чааскаан төрүп келди-ле ыйнаан —

деп иштимде химиренип ырлавышаан, ыдып-ла органымны мырыңай дундур караңгылап кээрге, билиндим. Чеже хире ырап келгеним, кайы хире орайтаанымны безин билбес болдум...

Орайтаан — хамык амытан удаан деп чүве оон-на илдең, билдинген. Оон ыңай шынааның албанчы оруунда чоокшулап келген-дир мен деп чүвени ол бүгү база-ла чугаалап турган.

А ол «Оттуг-терге» деп чүвези та кайда чүве. Албанчы оруунга чедип келгеним бодур. Бир-ле орук кыдыы черге олуруп алгаш, дыңнааладым — сураг...

Оон бир-ле черде хат-даа ышкаш, оран-делегей кыдыында дыңналыр-дыңналбас дээр-даа диңмирээн ышкаш, бир-бир дыңнаарымга, дарганнарның таалың хөрүүн базарга, ооң хүүлээри-даа ышкаш кулаам түүлээр апарды.

Олуруп чадап, «ол эвес ыйнаан, ам чүзү апарды» дээр бодалдарга көдүрткеш, туруп кээп, дүмбей караңгыда ыңай-бээр көргүлөп, эдереңнеп тур мен.

Бир канчангаш-ла көрейн дээримге, ынаар өрү хем шаар ай үне халып келгеш, өрүлээр орнунга, харын черже кире берген ышкаш болган соонда, карактарым мырыңай дунаарай берди.

«От эвес, ай-дыр! От кызыл ышкажыгай, мырыңай-ла ай дег, харын-даа чүгүрген сылдыс дег, төгерик, сарыгзымаар

чүве болбадыве!» деп бодум бодум-биле маргыжып, бирде арным суйбанып, бирде буттарга шуут бүзүрөвээн чүве дег, холдарым-биле барып орукту суйбап: «Чүү мындыг албыс-шулбус, аза-четкеринге таваржы бердим!» деп чугааланып, харын-даа шак ындыг үеде номчуур чүве деп улустан дыңнагылааным «тариналар» дээр ужурун билбезим таңгыт сөстөр-даа аза-муна сымырангылаар мен...

— Ге-ге, га-га, тирр-таррр-ла! — дээн.

Ырак эвес, чердээзи-даа билдинмес, дээрдээзи-даа билдинмес, ийи ай карактыг, даг дег кара чүве бетинде шынаада хараганнар, терезиннерни болгаш көк шыкты көзүлдүр чырытпышаан, менче өөңейнип ыдып-ла олур! Ол-ла хараганнар, терезиннер шупту-ла чалбаа-биле дезип, кылыйтып-ла турлар. Бир чокпак тал ынаар-ла шала соңгаар кииский берди! Көк шыкты көөрүмге, черде чадып каан торгу дег, хөлбеңейнип чыдыр. Ол-ла бүгүнү көрүп, аазады хона бергеним — алгыра кааптар-даа шаг четпээн.

«Чүү-даа болза орук чайлап, дораан дезер-дир» дээш, оруктуң бир ийинче ыңай-ла болдум. Кайын маңнаттынар: сугдан үндүр октадыпкан дириг байлаң дег... Бодумнуң хөлөгемни көөрүмге, улуг пага дег, делбигир-ле кара чүве атпаңайнып бар чор...

— Тут-ту-туут! — дээн ышкаш коргунчуг киштээшкин мырыңай-ла чушкуумда алгырган.

Бир минниримге, сирилээн-кавылаан, хиилээн-шиилээн, өгү-дижи шаарарган, доора демир ызырып алган, ийи кастыында шала уштунчак, оттуг карактарлыг күчүтөнниң мырыңай мурнунда сарбая берген ыглап тур мен:

— Өршээңер-авыраңар! Меңээ дегбеңер! Э-э-э!

— Бо канчап барган кижиге сен? Орукче маңнаар! — деп, ол «шожаңның» кырында кижиге ыды дыңнап кааш, бир миннип келдим.

— Ой, менче келбеңер, чүү деп чүвөл бо?!

— Ээ, сени-даа! «Оттуг-терге» — чычаан деп чүве-дир...

— Ажырбас, чүге коргар сен! Орта кижиге боор сен бе, оол? Аксың-думчууң довураан аштап ал! — дигеле ол күчүтөнниң таңмаандан карактарын халыптай шилдеп алган чолдак тоннуг, дирт кара тыва кижиге менче кылаштап олур.

— Ой, ой, менче келбеңер! — дээш, ыңай бооп чыда, бир чизирт барып уштум.

— Че-че, ооң-биле бериште, угаанын ышкындыр корткан оол-дур — деп, «Оттуг-терге» кырында бир кижиге чугаалай-дыр...

— Кортпа-кортпа, ажырбас, оол! Аалың кайдал?

— Ча, чоруптаалы.

— Коърт, ка-арт, тр-тр-тр, шик-шик, ог-у-у! Тр-тр-тр! — дээн соонда эңгеш-аңгаш ыңай-ла болду.

Ынаар караңгыда ооргазын көөрүмгө, калбак хой ужалыг, кандыг-ла бир кошкар мыйызы ышкыш дугуйларлыг, бир талакы дорзуунда кызылгыры хөлчөк черлиг, оон салган боор деп бодаан мен, бүргүрт-баргырт дээн чыдының чикти-ле хөлчөк. «Чүү-даа болза өрттөткөн-не чүве чиир болдурам ол» деп бодадым.

Шак ынаар-ла бүгү шынааны оя чырыдып, ооң боксагын чуура базып, мени өршээп эрте берди. Дораан-на караңгы октаргай иштинде чааскаан чыдып калдым.

Дөвүн — адаккы; *албанчы* — албан даалгазы кылып чоруур кижиге; *таңгыт* — төвүт (тибет); *чалбаа-биле* — калбаа-биле; *таңмак* — танак; *дорзуу* — дөңмээниң адаккы кезээ.

1. Тывага баштайгы машиналар кажан көстүп келген-дир? 2. Оларны канчаар адап турган-дыр? Чүге ынчаар адап турган деп бодаар сен? 3. Оттуг-терге көрүксээн оол кандыг орукче чорупканыл? Ол орукту чүге ынчаар адаар турган деп бодаар сен? 4. Орайтай бергенде ээн куруг черге оттуг-тергениң даажы

бичии оолга канчаар дыңналып келген-дир? Ооң чыры чүнү сагындырып турганыл? 5. Оттуг-терге чырынга хараганнар, терезиннер, көк шынаа канчаар көстүп турган-дыр? 6. Оттуг-тергени арты-мурнундан көөрге, чүнү сагындырар болганыл? 7. Бо чогаалдың дыл-домаа кандыг сөстөрни ажыглааны-биле онзагай болган-дыр? Автор кандыг деңнелгелерни кайгамчык чараш ажыглааныл? 8. Бо чогаалды Тываның хөгжүм ши театрының кым деп артизи кончуг аянныг номчуп турар ийик, билир сен бе?

Оттуг-тергени бичии оолдуң көргени ышкаш чуруп көрөм.

Амгы үеде машиналарның кандыг хевирлери тыптып келгенил? “Хүрээлелге” алган билиглерини база бодунуң дуржулгаңга даянып, оларның кижиге ажык-дузанының дугайында чугаала.

А.Х. Бөвейлең. Чанып келген

О. Саган-оол

Кызыл Сылдыс ордени

(«Кежиктиг сылдыс» деп тоожудан үзүндү)

Эмнелге черинге Ак-оол аарыг оол дугайында сонуургап баарга, оозу сегий берген, удавас үндүр бижиир деп турган. Ол оол мынчап дыңнаткан:

— Мында фронтуга балыглаткан кижиге эккелген, эмнедип чыдар-ла болгай. Орус чуртунга эмнедип алган кижиге-дир. Ындыг-даа болза маңаа кээрге, балыгы катап часты берген... Маадыр эр-дир, дайынчы ордени база бар, адын Шулуу дээр болду...

— Кым дидир сен? — деп, Ак-оол сонуургай берген.

— Шулуу деп кижиге дээр чорду.

— Кайы өрөөлдө чыдар-дыр?

— Соңга ажылдыр өрөөлдө.

Ак-оол чеде бергеш, шаанда кады балык шиштеп чип турган эжин дораан-на танып каан. Шулуу база-ла хүлүмзүрүпкөн. Өңүктөр кидин-не хөөрежип эгелеп чорда, шыңгыы эмчи чедип келгеш, аарыг кижилер-биле чугаалажы берген. Ак-оол өскээр чайлай бээр ужурга таварышкан.

Ак-оол соңга баарынга туруп алгаш, Шулуунуң болгаш бодунуң дугайында, Совет Эвилелиниң болгаш Тываның дугайында бодап турган...

Ада-чурттуң Улуг дайыны барыын чүккө диңмиреп эгелээри билек-ле, тыва кижиге бүрүзү совет улус улуг бергеге таварышкан деп чүвени дораан-на билип, бодунуң талазындан дузалаар, киржир хемчеглерни алы берген.

Эки тура-биле фронтуге чоруп турган эң эки оолдарын, кыстарын тывалар аажок ёзулал-биле үдеп, оларга улуг идегелди, бедик даалганы бергеннер.

Эки турачыларның иштинден алдан чеди дайынчы орденнерлиг, медальдарлыг Төрөөн чуртунче ээп келгеннер, а биче лейтенант Х.Т. Чүргүй-оол — Совет Эвилелиниң Маадыры болган, ооң хөрөөн Алдын Сылдыс каастаан. Ол чорук тыва эки турачыларның эки демисешкенин айтып турар. Оларның аразынга Ак-оолдуң шаандан тура таныжы Шулуу база чорааны ол-дур.

Эмчи аарыг кижилер-биле чугаалажып дооскаш, өске өрээлче чоруй баарга, Ак-оол балыг эжиниң чанынга дедир чедип келгеш, ооң дайынга канчаар тулчуп чоруп турганын айтырып, чугаалажып эгелээн. Ынчаарга Шулуу дайынчы төөгүлерни чугаалавайн, анаа-ла ковайыш келгеш, сыртынының адаандан арыг ак пөсте ораап каан чүве уштуп эккелгеш, эжинче бир караан чаптанчыг баскаш, оозун Ак-оолче сунган.

Ак-оол ону чазыптарга — беш-адырдан бүткен кызыл орден болган. Ооң ортузунда боолуг дайынчыны мөңгүн-биле сиилбип каан.

Бодунуң шаандагы төлептиг, чүве ыттавас, арай ыядыгчал эжинче Ак-оол хайныгып көргөш, ооң дугайында бодаан: «Дыка-ла эрес болган-дыр сен, Шулуу! Шаанда байларның хоюн кадарып, базындырып чораан болгай сен. Ядыы, бижик билбес кижичордун. Амыдыралыңның эки апаарынга бүзүрөвейн чораан болгай сен. Ам бодур. Шериг талазы-биле шылгараңгай хавыя кылырга, маадырлыг чорук дээш дайынчы орден-биле шаңнаткандыр сен. Бо болза сеңээ кээп чораан, байларның аспаандан уштун деп турган кызыл сылдыстыг кижиниң ачызы болур-дур. Ам бодунуң кызыл сылдыстыг кижичордун апаргандыр сен, дайынчы маадыр болган-дыр сен. Сээң кайгамчык чолуң болза, бүгү-ле тыва улустуң, бистиң чурттуң бүгү-ле кижилериниң чолу болур-дур».

Сегий берген — экирий берген; *Совет Эвилели* — Россия Федерациязының мурнунда турган күрүне ады.

1. Ак-оол эмчиге аарыг оолга ужуражып чорааш, кымга таварышкан-дыр? **2.** Шулуу дээрге кым-дыр? Ада-чурттуң Улуг дайынынга тыва чон канчаар дузалашканыл? **3.** Төрөөн чуртунче кым Совет Эвилелиниң Маадыры деп аттыг ээп келген-дир?

Ооң дугайында чүнү билир сен? 4. Шулуу кандыг аажы-чаңныг кижиге турган-дыр? Ол дайындан кандыг шаңналдыг чуртунче ээп келген-дир? 5. Ак-оол эжиниң дугайында чүү деп бодап турган-дыр? 6. Тыва эки турачылар дугайында чүнү билир сен? Оларның аразынга кандыг шериг кезектеринге турган кижилер барыл? 7. Амгы үеде тыва эки турачыларның адын канчаар мөңгөжидип турарыл?

Сээң сууруң азы хоорайыңдан кым деп тыва эки турачы Ада-чурттуң Улуг дайынынга киржип чорааныл? Ооң (оларның) адын долuzu-биле бижиге.

А. Бөвейлеңниң чуруунга «Маадырлыг тыва эки турачылар» деп чогаадыгдан бижиге.

ЧЫЛДЫҢ ҮЕЛЕРИ. АЖЫЛ-ИШЧИ ЧАЙЫМ

Н. Ооржак

Адазының дузалакчылары

Аалга чүгле авазы-ла
ажаанзырап артып калыр.
Малчын бүрү сиген кезер
бачым июль — чымыштыг ай.

Сыгыр даңдан аъттаныпкан
адашкылар шыкта меннип,
шыңган эъттер кылаңдыржып,
айыыр, кадыыр деңге ырлаан.

Өг дег чыгыы хөпээннерни
Көгел, Саша бөле каапкаш,
өөредилге дугайында
хөөрежи бергилээр-даа.

«Чайны канчаар эрттирдиң» деп
чогаадыгдан бижи дизе,

сараат, сиген дугайында
солун чүүлден хөөрээй бис.

Адазы кээп оолдарын
аажок чаптап, чагып сургаар:
— Ажыл биле эртем ийи
алышкылар болбазыкпе.

Сыгыр даң — дыка эрте; *меннир* — шөлээн, сагыжынга
киир кылыр.

Шүлүктү аянынг номчу.

1. Шүлүктүң темазын тодарат. **2.** Чайгы үеде малчыннар-
ның бир чымыштыг ажылы чүү-дүр? **3.** Адазынга кымнар дуза-
лажып база канчаар ажылдап турар-дыр? **4.** Адазы оолдарын чүү
деп чагып сургаан-дыр? **5.** А сен чайгы үеде улузуңга канчаар
дузалажып турар сен? **6.** Шүлүктү тургузуунуң аайы-биле сай-
гар. Автор кандыг уран-чечен аргаларны ажыглаан-дыр?

Шүлүктү шээжи-биле өөрөн.

К.-Э. Кудажы

Чазый хырын башка халдаар

(Чечен чугаа)

Ынчан чеди айның төнчүзү турган. Кезек оолдар
честек-каттап чор бис. Элээн бооп чоруй, ооргаларывыс
дыштандырып, шет хөлегезинге дыштанып олуруптувус.

— Ой, оолдар, дөө кушкаштың хөктүүн көрүңер даан,
ужуп чадап турарын — деп, бирээвис алгыра-дыр.

Шынап-ла, көөрүвүске, кудуруунуң дөзүндө ак богаа-
лыг бора кушкаш ырак эвесте көк сөөскен бажынга хонуп
чадап-ла тур. Бичии бедидир ушкаш, дедир бадып-ла
кээр. Оон сөөскен бажынга чандыр-соора хонуп-ла
турар.

— Ужуп албас кушкаш-тыр, оолдар, барып тудуп алыылыңарам — дишкеш, ынаар маңнаптывыс. Элээн бар чыткаш:

— Далашпаңар, оолдар, хоя бээр — деп өөрүмнү оожуктурдум.

Оолдар чавырлыш дээш, кеденгирлеп эгеледилер. Соондан көөрүмге, күске кедээн моортайлар-ла.

Эжик-дөр хире чоокшулап олурувуста, бистиң эң бичевис, ырыктааш чүвүрлүг, кызыл-даван оол:

— Чыланны, акыларым! — деп кышкырыпкаш, тудуп чораан каттыг көңгүлүн черже тө октапкаш, дедир ыңай-ла болду. Бистер база ооң соонче бүлгүрлү бергеш, чүү кандыг-даа бол, элээди кижилер болгаш, доктаай бердивис оң. Бөлдүнчүп алгаш, чыланны көрүп чадап тур бис.

— Кайда көрдүң, оол? ...

Киживис чоокшулаар дээр ужур-даа чок, ырактан айтып, чугаалап тур:

— Дөө ол, дөө ол, сөөскен аразында.

Оолдар алгыржып-ла турлар:

— Бээр чедип кел, кортпа.

— Кижиге шурап кээр даван-даяктыг, чалгынчакпалыг ийикпе ол...

Чылан көрүп каан бичии оол улам ырап бар чор. Бистиң бирээвис халып баргаш, ооң холундан алгаш, сөөртүп эккелди.

— Ам айтып бер че.

— Кушкаш хонуп чадап турган сөөскенниң шаараш уннарының аразынче көрүптүңерден.

Ам-на көрүп кагдывыс. Улуг-ла кара чылан бажын кожайтып алган, сөөскен уннарын дамчып, кушкаш чоокшулап келирге-ле, чандыр шап чоруп тур.

— Кандаай мелегей кушкаш боор, оолдар, дезип чоруй барбас. Ынчап турар болза, чыланга өлүртүр-дүр ийин ооңар — деп, бир эживис хараадап чугаалай-дыр.

— Чыланны соккаш, кушкаш хөөкүйнүң амы-тынын камгалап алыр-дыр, оолдар — деп өөрүмнү сорук киирдим.

— Шын-дыр, шын-дыр — дижип, оолдар хөлзеп үндүлөр.

Дедир халышкаш, куу будуктар-биле диживиске чедир чепсегленип алгаш, чыланныг сөөскенче чоокшулап кириптивис...

Сөөскенге чоокшулап келиривиске, демги-ле бичии оол база катап алгыра-дыр:

— Сөөскен дөзүндө кушкаш оолдарын!

Чалгыннары ам-даа чедир өспээн хөөкүйлөр чыландан корткаш, сөөскен дөзүнчө хоруп кире берген, бөкперлежип алган олулар.

Чылан бисти көрүп кааш, эскет чогу-биле чоорту кулбуруп бадыпты. Дайзынның чаштынары ол. Хөөкүй кушкаш оолдары ыгыйжы берген, шимчеш-даа дивейн чыдырлар. Иези аайын тыппайн-на тур, сөөскенниң дөзүнчө-даа окталыр, дуза эрэнзиг бисче-даа ужар.

— Дүргедеңер, акыларым, кушкаш оолдары ат болду! — деп, демги-ле ырыктааштыг бичии оол, арны-бажы саргарты хуула берген алгыра-дыр.

Шынап-ла, бодум база дүвүрексей берип-тир мен, дидим-дидим баскылааш, куу будуум-биле чыланны илгеш, сөөскенден ырады октаптым. Өөрүм ам-на эри хайнып, будуктары-биле чыланны хайыра чок улдап эгеледилер. Ша-даа четпээн, дайзынның өө агарып калды.

— Дыка чилбилээрге, ындыг кончуг болгай. Боду-ла

чылбырай бээр — деп, демги бичии оол хыы ханып чугаалады.

— Чазый хырын башка халдаар — деп, бир эживис түңнеп кагды.

Иези кушкаш амырап, чыйтыладыр эткилээш, чаптанчыг оолдарын эдерттип алгаш, чорупту.

Бистер оларның соонче көргөш:

— Дайзыныңар өлгөн, тайбың чурттаңар! — деп алгырып, хол чайып туруп калдывыс.

 Ак богаалыг — ак моюн-ораарлыг, богаа; *дживиске чедир чепсегленип алгаш* — кижиги бүрүзү ийи-үш куу будуктарлыг; *эскет чогу* — бүдүү; *ыгыйжы берген* — бот-боттарыныче сыңчы берген; *ша-даа четпээн* — үр-даа болбаан.

 1. Чечен чугаада болуушкун кажан болган-дыр? **2.** Оолдар кушкашты чүгө хөктүгзүнүп турганыл? **3.** Оолдарның эң бичези чүнү көрүп кааш, дезипкен-дир? **4.** Кушкаш чүгө ужуп чадап турганыл? **5.** Чечен чугааны чүгө “Чазый хырын башка халдаар” деп адааныл?

 Кушкаш биле чыланның даштыкы хевирин чуруп көргүскен домактарны ушта бижи.

 Чечен чугаага үнелелден бижи.

БИСТИҢ ПРОЕКТИВИС

Проектиниң темазы: «Мээң ынак номум».

Кылыр чүүлдери:

- Ынак номунуң дугайында кыска медээ белеткеп алыр: ады, кажан үнген, ооң жанры, чүнүң дугайында бижээн, кол маадыры кымыл, ол номдан кижичүнү билип ап болурул.

- Ынак номунуң авторунуң дугайында кыска медээ белеткээр. Ол чогаалчының оон өске кандыг чогаалдары барын билип алыр.

- Ынак номунуң чурук каасталгазын кым деп чурукчу кылганын билип алыр.

- Эштеринге сонуурганчыг болзун дээш, дыңнадыгларын презентация хевирлиг кылып ап болур. Болдунмас болза, номнуң бодун көргүзөр, аңаа бир чуруктан чуруп алыр.

Чогаалчылар дугайында медээлер

ТОКА Салчак Калбакхөрекович (1901—1973). Көр: Литературлуг номчулга, 3 класс (2013).

САРЫГ-ООЛ Степан Азбанович (1908—1983). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс (2012).

САГАН-ООЛ Олег Карламович (1913—1971). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс (2012).

ПЮРБЮ Сергей Бакизович (1913—1975). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс (2012).

ХӨВЕҢМЕЙ Байкара Дамчаевич (1915—1972). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс (2012).

ЧАДАМБА Леонид Борандаевич (1918—1987). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс (2012).

ЭРГЕП Монгуш Санчыт-оолович (1922—2002). Чөөн-Хемчик кожууннуң Хөндөргей деп черге ноябрь 22-де төрүттүнген. Ол чогаал ажылын 1954 чылда эгелээн. Ооң «Оглаа-Доруг», «Өдүгенде чайлаг», «Ус-кушкаш», «Кескинди хлеб» дээш өске-даа чогаалдарының номнары чырыкче үнген. Ол Тыва Республиканың чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү чораан.

СҮРҮҢ-ООЛ Салим Сазыгович (1924—1995). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс (2012).

АРАПЧОР Алексей Дүгерович (1924—2009). Танды кожууннуң Эртине-Булак деп черге сентябрь 4-те төрүттүнген. Ол чогаал ажылын 1943 чылда эгелээн. Тыва улустуң мифтери болгаш тоолчургу чугааларын чыып чораан. Ооң «Дайынчы кыйгы», «Кадарчының ыры», «Эр салым» дээш оон-даа өске шүлүктериниң чыындылары үнген.

КЕНИН-ЛОПСАН Монгуш Борахович 1925 чылдың апрель 10-да Чөөн-Хемчик кожууннуң Хөндөргей сумузунуң Чаш-Тал деп черге төрүттүнген. Көр: Литературлуг номчулга, 3 класс (2013).

СУВАКПИТ Олег Өдөрбеевич (1926—2002). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс (2012).

КЮНЗЕГЕШ Юрий Шойдакович (1927—2000). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс (2012).

КУДАЖЫ Кызыл-Эник Кыргызович (1929—2006). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс (2012).

ТАНОВА Екатерина Туктуг-ооловна (1930). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс (2012).

ОНДАР Чаң-оол Дозур-оолович (1931—1995). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс (2012).

ТЮЛЮШ Кызыл-оол Тадар-оолович (1932—1969). Көр: Литературлуг номчулга, 3 класс (2013).

ӨЛЧЕЙ-ООЛ Монгуш Кунгаевич (1934—1996). Улуг-Хем кожууннуң Ак-Хем деп черге декабрь 22-де төрүттүнген. Ооң баштайгы шүлүктери 1953 чылда «Сылдысчыгаш» солунга парлаттынган. Ооң каттырынчыг чугааларының ийи ному чырыкче үнген: «Хөөрээрниң чугаалары», «Танышпазым чээннер». Ол очулга ажылын база кылып чораан. ССРЭ-ниң чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

КЕЧИЛ-ООЛ Экер-оол Дулчушович (1934—2000). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс (2012).

КАРА-КҮСКЕ Чооду Кцнзекович (1936). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс (2012).

ОЙДАН-ООЛ Хөвөңмей Монгушович (1938—2010). Чөөн-Хемчик кожууннуң Дагыр-Шеми деп черге октябрь 25-те төрүттүнген. Ол чогаал ажылын 1963 чылда эгелээн. Ооң уругларга бижээн чечен чугааларының «Чаптанчыг Уранмаа», «Оттуг-Мыйыс» деп номнары чырыкче үнген. Ол ССРЭ-ниң журналистер эвилелиниң база Тыва Республиканың чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү чораан.

Куулар Черлиг-оол Чашкымаевич 1940 чылдың декабрь 10-да Чөөн-Хемчик кожууннуң Хорум-Даг деп черге төрүттүнген. Ол чогаал ажылын 1960 чылдарда эгелээн. Ооң «Аъдым», «Сугда даштар», «Ыраажы куш» дээш өске-даа шүлүктериниң номнары чырыкче үнген.

ОНДАР Каң-оол Ирикпеевич (1941—1989). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс (2012).

ООРЖАК Николай Болустаевич (1943—2004). Барыын-Хемчик кожууннуң Ак деп черге апрель 18-те төрүттүнгөн. Баштайгы шүлүктери 1962 чылда парлаттынган. Ооң «Сында орук» база «Кышкы челээш» деп шүлүктериниң чыындылары болгаш бир тоожузу чырыкче үнгөн. Тываның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү.

СААРЫМБУУ Владимир — ДОНГАК Владимир Саарымбуевич 1953 чылдың апрель 14-те Чөөн-Хемчик кожууннуң Баян-Талага төрүттүнгөн. Чогаалчының баштайгы шүлүктери 1970 чылдарда республика солуннарынга үнүп эгелээн. Ооң шүлүктериниң чыындызы «Мөңгө чай» деп ат-биле парлаттынган.

ШОЮН Александр Сан-оолович (1956). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс (2012).

ҮЕРЖАА Антон — КҮЖҮГЕТ Антон Үержаевич (1957—1996). Барыын-Хемчик кожууннуң Хенделең сумузунга декабрь 2-де төрүттүнгөн. Ол чогаал ажылын школачы чылдарында-ла эгелээн. Ооң шүлүктериниң «Хээлер», «Саарыгыры», «Ногаан аът», «Ынак-тыр мен» деп чыындылары чырыкче үнгөн.

КОМБУ Сайлыкмаа Салчаковна 1960 чылдың декабрь 12-де Бай-Тайга кожууннуң Бай-Тал суурга төрүттүнгөн. Көр: Литературлуг номчулга, 3 класс (2013).

КРЫЛОВ Иван Андреевич (1769—1844). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс (2012).

ПУШКИН Александр Сергеевич (1799—1837). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс (2012).

ТОЛСТОЙ Лев Николаевич (1828—1910). Көр: Литературлуг номчулга, 3 класс (2013).

ПРИШВИН Михаил Михайлович (1873—1954). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс (2012).

МИХАЛКОВ Сергей Владимирович (1913—2009). Көр: Литературлуг номчулга, 2 класс (2012).

Үнелел

Үнелел — чогаалдың маадырларының ажыл-херектеринге болгаш болуп турар болуушкуннарга үнелел берип, номчаан номунуң дугайында бодалын илередири.

Үнелелдиң чижек схемазы

- 1) Автору.
- 2) Чогаалдың ады.
- 3) Ооң жанры (шүлүк, чечен чугаа, тоожу, тоол).
- 4) Чогаалдың кол темазы (чүнүң дугайында).
- 5) Номчаан чогаалың сеңээ кандыг бодалдар арттырды?
- 6) Чогаалдың кандыг персонажтарын онза сонуургадың? Маадырларның кайызы сеңээ эң чоок болду? Чүгө?
- 7) Эң эки сактып алган чүүлүңнү азы маадырның кылган чүүлүн кысказы-биле бижээш, аңаа үнелелден бер (ол чүзү-биле өөредиглиг болду; чүзү эки азы багай болду; ындыг болур болза, чүү чүвеге чедирип болурул; бодуңга чүнү билип алдың, кандыг түңнел кылдың).
- 8) Чогаалдың маадырларының аразында сеңээ азы сээң эш-өөрүңге дөмей кижиге бар-дыр бе?
- 9) Чогаалдың авторун билир сен бе? Ооң оон өске кандыг чогаалдарын номчаан сен?

Сценарийни тургузары

1. Чечен чугааны төнгөн уткалыг кезектерге чар.
2. Чечен чугааның эң солун кезээн шилээш, аңаа сценарийден тургус.
3. Маадырларның чугааларын (*реплика*) диалог кылдыр ушта бижиге.
4. Авторнуң тайылбыр сөстөрүн (*ремарка*) скобка иштинге айтырын утпа.

5. Рольдарны араңарда үлешкеш, костюмнерин база каас-талгазын (*декорация*) чогаадып кылыңар.

6. Тургускан сценарийиңер-биле кыска шииден тургузуп салыңар.

Е. Танованың “Өңнүктер” деп чечен чугаазының эгезинге сценарий

Уруглар парталарының артында. Коңга эдиптерге, шупту үнеринге белеткенип, шимчеп эгелээр. Класс даргазы Валя класс мурнунче үнүп кээр.

Валя. Манаңар, манаңар! Тараваңар! Хуралдаар бис!

(Уругларның чамдыктары хөөнчок олуттарынга дедир олургулап, чамдыктары сумкаларын эгиннегилепкен, эжикче көрбүшаан, парталарының артында тургулаар).

Очур-оол (*иштинде сымыранып*). Дызылаан, бужурганчыгла Валька-дырам бо. Класс даргазынга соңгуткаш, башкылардан даа арта берген. Чүве болза-ла хурал дээр (*сумказындан пластилин ужулгап, оозун чымчадыр нугуй бээр. Уруглар олуттарынга олургулап алыр*).

Валя (*башкы столунуң артынга турупкаш, классты эргий көрбүшаан*). Ам база Очур-оол математикада эндерик багайлар алган. Классты дедир тыртып туруп берген. Оон аңгыда үргүлчү уруглар-биле содаалажыр.

Биче-кыс (*орган чериден*). Ындыг оол чүве бо харын. Дүүн мени коридорга ужур идипкен.

Очур-оол (*олче кылчаш кылдыр көргөш*). Бодуң мени бак сөглөп турбадың бе! (*Пластилинден бир-ле дүрзү тударын уламчылай бээр*).

Тывызыктарның харыылары

1. Баш, ийи карак, ийи кулак, думчуктуң ийи үдү, аас,
ар. 13
2. Салаалар, дыргактары, *ар. 13*
3. Кургаг, *ар. 13*
4. Назын, *ар. 13*
5. Халбаңныг бөрт, *ар. 14*
6. Суг, *ар. 14*
7. Карак, *ар. 14*
8. — харыы негеттинмес, *ар. 14*
9. — харыы негеттинмес, *ар. 15*
10. Беш, *ар. 15*
11. 36 хой чораан, *ар. 15*
12. Боду, *ар. 16*
13. Биле, *ар. 16*
14. Бак кижиниң сагыжы кара,
бай кижиниң хою кара,
пар ыяштың хөөзү кара, *ар. 16*
15. Өзерге, дизи ак,
кырыырга, бажы ак,
өлүрге сөөгү ак, *ар. 16*
16. Артында караа чок, *ар. 16*
17. Карактыг, *ар. 16*
18. Хачы, *ар. 16*
19. Кодан-майыктап чагган хар, *ар. 16*
20. Тывызык, *ар. 16*
21. Чүрек, *ар. 16*
22. Дээрниң баганазы чок,
черниң куржаа чок,
сугнуң бышкызы чок, *ар. 16*
23. 11 уругларлыг, кизи бүрүзүнге 11 сай онаашкан,
ар. 17
24. Ном, *ар. 17*

ДОПЧУЗУ

Тыва дылың, тыва чонуң, Тыва чериң — ожуунуң үш ыдык дажы

Камнаалыңар. Ч. Кара-Күске	4
Төрөөн Тывам кижилери. В. Саарымбуу	4
Эртинелиг бурун Тывам. Ч. Куулар	5

Чылдың үелери. Тодуг-догаа алдын күзүм

Чанган куштар. С. Суруң-оол	7
Баштайгы сегиржип алыышкын. Х. Ойдан-оол	9
Күс. А. Пушкин	11

Улустуң аас чогаалының биче хевирлери

Тывызыктар	13
Үлегер домактар	17
Оюн үдээн чугаалар	20
Шимченгир оюннар үдээн чугаалар	20
Дүрген-чугаа	22
Чоннуң ырлары	24

Өөренип өөрөн

Камналга. О. Сувакпит	29
Үндүр имнедипкен. Э. Кечил-оол	34

Эки кылган ажыл — элеп читпес алдар

Дуза када бергеним. С. Сарыг-оол	38
Маргылдаа. К-Э. Кудажы	41

Бистиң бичии өңүктөривис

Эгерек биле эзирик. Х. Ойдан-оол	43
Бистиң аңчывыс. С. Тока	45
Кушкаштар. Л. Чадамба	47

Бойдустуң чажыттары

Саржаг дажыглаан. С. Сарыг-оол	49
Хөртүкке турлагжыыр. М. Эрген	52
Анай. М. Эрген	54

Чылдың үелери. Акжыр харлыг кыжым

Кыжын. <i>Л. Чадамба</i>	57
Баштайгы хар. <i>Х. Ойдан-оол</i>	58
Олегтиң өңүктери. <i>Х. Ойдан-оол</i>	61

Багын чугаалаарга — бачыды арлыр

Көрүнчүк биле Сарбашкын. <i>И. Крылов</i>	64
Өрге биле Күске. <i>С. Сырүң-оол</i>	65
Кеземче. <i>Э. Кечил-оол</i>	67
Сөөкчүгөш. <i>Л. Толстой</i>	69

Бойдуска хумагалыг болуулу!

Чүрек иштинде ок. <i>К-Э. Кудажы</i>	71
Эжеш куштар хоюспаңар. <i>С. Комбу</i>	76
Кижиги — бойдустуң төлү. <i>С. Сарыг-оол</i>	77
Хүн. <i>Ч. Ондар</i>	79

Эштигде хөглүг, эптигде күштүг

Өңүктөр. <i>Е. Танова</i>	80
Черликпен. <i>С. Тока</i>	84

Авторлуг тоолдар

Алдын-Кушкаш. <i>Ш. Суваң</i>	89
Шиижекчигеш. <i>С. Сарыг-оол</i>	97
Улуургак, билииргек Дагаажык. <i>К. Тюлюш</i>	99

Эрниң эрези

Кызыгааржыга. <i>С. Сырүң-оол</i>	101
Эр кижиниң чаңгыс сөстүү. <i>А. Аранчор</i>	102
Степа акый биле Егор. <i>С. Михалков</i>	103

Чылдың үелери. Хөглүг чазым

Изиг түлүк үе. <i>М. Пришвин</i>	105
Ыглапкан хар. <i>К. Ондар</i>	107

Улус аразындан ие караа чымчак

Ава дугайында сөс. <i>Е. Танова</i>	108
Кырган-авам келди-ле! <i>Е. Танова</i>	109

Бистиң проективис. «Алдын хүн дег аваларга»112

Улустуң аас чогаалы. Тоолдар

Үш чүүл эртемниг оол. *(Тыва улустуң тоолу)*113

Боралдай ашак. *(Тыва улустуң тоолу)*118

Сыынак. *(Тыва улустуң тоолу)*123

Тоолду чүге чажырбазыл? *(Тыва улустуң тоолу)*127

Алдан ала чылгылыг Алаадай-Мерген. *(Тыва улустуң тоолу)*131

Хөктүг ужуралдар, солун болушкуннар

Шортан мунган эзир. *С. Пюрбю*136

Бөрттүг дилги. *С. Пюрбю*139

Тергелиг аът. *М. Өлчей-оол*142

Хаважыгаш. *О. Сувакпит*144

Төөгү болгаш тоолчургу чугаалар

Мөге Союспан. *(Төөгү чугаа)*146

Ийи кыс. *(Тоолчургу чугаа)*147

Часкы. *(Тоолчургу чугаа)*149

Ойнаксанчыг оюннарым

Оюннар. *С. Сарыг-оол*151

Хуулгаазын кажыктарым. *О. Сувакпит*155

Кижиге болуру чажындан

Адазының айбызынга. *Б. Хөвөңмей*157

Ивижилер оолдары. *Л. Чадамба*161

Өске чоннарның аас чогаалы

Хек. *(Ненец улустуң тоолу)*163

Чанагаш-оол. *(Хакас улустуң тоолу)*165

Чонум чаагай ёзу-чаңчылдары

Калдаракты азырап алганым. *М. Кенин-Лопсан*172

Кирген кижээ. *М. Өлчей-оол*175

Тывамның төөгүзүнден солун арыннар

Оттуг-терге. *С. Сарыг-оол*177

Кызыл Сылдыс ордени. *О. Саган-оол*181

Чылдың үелери. Ажыл-ишчи чайым

Адазының дузалакчылары. <i>Н. Ооржак</i>	185
Чазый хырын башка халдаар. <i>К-Э. Кудажы</i>	186
Бистиң проективис. «Мээң ынак номум»	190
<i>Капсырылга 1</i>	
Чогаалчылар дугайында медээлер	191
<i>Капсырылга 2</i>	
Үнелел	194
<i>Капсырылга 3</i>	
Сценарийни тургузары	195
Тывызыктарның харыылары	197

Учебное издание

КАРА-ООЛ Любовь Салчаковна

ЛИТЕРАТУРНОЕ ЧТЕНИЕ

4 класс

Учебник

для общеобразовательных организаций

На тувинском языке

Редактор *О.М. Баир*. Иллюстрации художника *Н.К. Шалыка*.

Обложка художника *М.Ч. Чооду*. Верстка и дизайн *Л.Д. Донгак*.

Корректор *У.Г. Домур-оол*

Подписано в печать 17.08. 2016. Формат 70х90^{1/16}.

Бумага офсетная. Печать офсетная. Гарнитура школьная.

Физ. печ. л. 12,5. Тираж экз. Заказ №

Оригинал-макет подготовлен ГБНУ Министерства образования и науки Республики Тыва «Институт развития национальной школы», 667011, г. Кызыл, ул. Калинина, 1 «б».

Издано в ООО Издательство «Офсет»,
660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51.